

فصلنامه چند زبانه علمی - اختصاصی

PURE LIFE

دوره نهم اولین کنگراس بین المللی ظرفیت شناسی و تأسیس کنگراسی فضای مجازی

در ارتقای آموزش های دینی (ع)

سال پنجم، شماره پانزدهم، آذر ۱۳۹۷، ربیع الثاني ۱۴۴۰، دسامبر ۲۰۱۸

صاحب امتیاز: جامعة المصطفی العالمیة
دانشگاه مجازی المصطفی، معاونت پژوهشی و تولید

مدیر مسئول: حجة الاسلام دکتر محسن قنبری

سر دبیر: دکتر عابدین سیاحت اسفندیاری

دبیر علمی: دکتر توفیق اسداف

مدیر اجرایی: حجة الاسلام محمد جواد نجفلو

هیئت تحریریه:

معاون آموزش جامعة المصطفی العالمیة (ایران)	محسن قنبری
معاون پژوهشی و تولید دانشگاه مجازی المصطفی (ایران)	عابدین سیاحت اسفندیاری
مدیر گروه مطالعات اسلامی دانشگاه مجازی المصطفی (آذربایجان)	توفیق اسداف
مدیر گروه مطالعات قرآنی دانشگاه مجازی المصطفی (پاکستان)	غلام جابر محمدی
عضو هیئت علمی دانشگاه مجازی المصطفی (هند)	سید محمد علی عون نقوی
عضو هیئت علمی جامعة آل البيت (عراق)	یحیی عبدالحسن الدوخی
استاد دانشگاه مجازی المصطفی (ترکیه)	ییلدیز قدری

صندوق پستی: ۳۷۱۳۹۱۳۵۰۴

نشانی: قم، خیابان ساحلی جنوبی، نرسیده به مصلی، بین کوچه ۴ و ۶

تلفن و نمابر: ۳۲۱۱۴۱۷۵ - ۳۲۶۱۳۸۷۵

تعداد صفحات: ۳۲۲ صفحه شمارهگان: چاپ الکترونیکی

Web: <http://p-l-journals.miu.ac.ir/>

Email: research@mou.ir

بر اساس مصوبه:

جلسه ۲۲ شورای نشریات المصطفی ﷺ

(مورخ: ۱۳۹۲/۱۲/۱۹)

و شناسه مجوز ۷۴۳۲۷ سامانه جامع رسانه‌های کشور

(وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی / مورخ: ۱۳۹۳/۱۲/۱۱)

این نشریه در سطح نشریات علمی - اختصاصی، تعیین شد.

این نشریه به صورت الکترونیکی است، که در نشانی زیر،

قابل دریافت است:

<http://journals.miu.ac.ir/>

<http://www.magiran.com/maginfo.asp?mgID=4950>

https://www.civilica.com/Journal-JR_PLIFE=%D9%81%D8%B5%D9%84%D9%86%D8%A7%D9%85%D9%87-%D8%AD%DB%8C%D8%A7%D8%AA-%D8%B7%DB%8C%D8%A8%D9%87.html

راهنمای نویسندگان مقالات

۱) مقاله باید شامل قسمت‌های زیر باشد:

- عنوان، چکیده و کلیدواژگان، مقدمه یا طرح موضوع، بدنه اصلی مقاله، نتیجه‌گیری، فهرست منابع.
- ۲) تنها مقاله‌هایی قابل بررسی است که قبلاً منتشر نشده باشند، و نویسنده متعهد به نشر آن در جای دیگر نباشد.
- ۳) مسئولیت صحت و سقم مقاله به‌لحاظ علمی و حقوقی بر عهده نویسنده مسئول است.
- ۴) حق رد یا قبول مقاله‌ها برای نشریه محفوظ است؛ البته دبیرخانه نشریه موظف است ظرف حداکثر یک ماه - ۳۰ روز - به‌نویسنده مسئول مقالات ارسالی، آخرین وضعیت مقاله را گزارش دهد.
- ۵) تأیید نهایی مقاله برای چاپ در نشریه، پس از نظر داوران با هیئت تحریریه نشریه است.
- ۶) حجم مقاله حداقل ۸ صفحه و حداکثر ۲۵ صفحه ۲۵۰ کلمه‌ای خواهد بود.
- ۷) نقل و اقتباس از مقاله‌های نشریه، با ذکر مأخذ آزاد است.
- ۸) جهت نوشتن مقاله به‌زبان‌های فارسی و عربی، از فونت ۱۳، و خط (IRLotus) استفاده شود، جهت نوشتن مقاله به‌زبان اردو از فونت (۱۴) و خط (Alvi Nastaleeq) استفاده شود و جهت نوشتن مقاله به‌زبان انگلیسی و سایر زبان‌ها از فونت ۱۴ و خط (Times New Roman) استفاده شود.
- ۹) فهرست منابع به‌ترتیب حروف الفبا و به‌شرح زیر آورده شود:
✓ نام خانوادگی، نام؛ (سال نشر). عنوان (Bold). نام مترجم. چاپ. محل نشر: نام ناشر.
۱۰) درج ارجاعات مربوط به منابع در متن به‌صورت (نام مؤلف، سال نشر: صفحه) آورده شود.
۱۱) ارجاعات هر صفحه مانند صورت لاتین کلمات، شرح اصطلاحات و... در پاورقی همان صفحه آورده شود.
- ۱۲) نویسنده لازم است به‌همراه ارسال مقاله به‌نشانی رایانامه معاونت پژوهشی و تولید دانشگاه research@mou.ir نام و نام خانوادگی و رتبه علمی خود را ارسال نماید.
- ۱۳) با توجه به چندزبانه بودن نشریه، پژوهشگران محترم می‌توانند مقالات خود را به‌زبان‌های فارسی، عربی، اردو، انگلیسی، فرانسوی، ترکی استانبولی، آذری و... ارسال نمایند.
- ۱۴) پس از چاپ مقاله، دبیرخانه نشریه موظف است یک نسخه از نشریه الکترونیکی را به‌رایانامه نویسنده/ نویسندگان ارسال کند.

فرست مطالب

بخش فارسی

- سخن مدیر مسئول ۹
- سخن سردبیر ۱۰
- جایگاه ادبیات آیینی در آموزش مجازی مفاهیم دینی ۱۱
منصوره رضایی، مصطفی رضایی دیل
- جایگاه فضای مجازی در ارتقای آموزش های جنسیتی خانواده محور ۲۷
سید مهدی حسینی، علی غلامی
- بررسی فقهی حکم آموزش های مجازی ضد دینی ۹۳
محمد مهدی محب الرحمان
- راهبردهای امر به معروف و نهی از منکر در فضای مجازی ۱۰۹
محمد جواد رضوانی، محمد رضا برزویی
- پدافند غیر عامل در فضای مجازی و تبیین نقش حکومت ها و نهادهای دینی ۱۴۹
محمد حسین اباذری، علی اکبر ایزدی فرد

القسم العربی

- کلمة المشرف العام ۱۸۲
- کلمة رئیس التحرير ۱۸۳
- الدور المتبادل للتعليم الحضوري و الافتراضي في تعزيز مستوى الدراسات الدينية ۱۸۵
سید شاکر الحیدری

٢٠٥توظيف الجوال في تعلم القرآن الكريم
رغد مهدي عبدالأمير

التقنيات الحديثة لتكنولوجيا التعليم في تدريس اللغة العربية في المدارس الحكومية العراقية . ٢٤٣
عهد سامي هاشم

English Section

A Word from Chief Editor 276

A word from Managing Editor 277

Role of Information and Communication Technologies
(ICT) in Promotion of Religious Education (RE) 279
Sartaj Ahmad Sofi

Promoting Islam in Cyberspace Based on Modern
Islamic Thoughts of Syeikh Muhammad Abduh:
Indonesian Perspective 297
Jeanne Francoise, Wayan Midhio, Triyoga Budi Prasetyo

سخن مدیر مسئول

”PURE LIFE“ در پیچه‌ای به زندگی جاوید بشری خواهد بود. دانشگاه مجازی المصطفی ﷺ رسالت خود را معرفی آموزه‌های الهی برای انسان خاک‌نشین می‌داند تا از رهگذر دانشی که خداوند در اختیار او گذارده، زندگی جدیدی را پایه‌گذاری کند؛ به نحوی که آرامش دنیوی و سعادت اخروی را برای او به ارمغان آورد.

”PURE LIFE“ فرصتی برای دانش‌پژوهان و دانش‌آموختگان دانشگاه و سایر پژوهشگران است تا آموزه‌های علمی - معرفتی خود را بر پهنای فضای مجازی بگسترانند، و با زبان عالمانه معرفت دینی را در ساحت‌های مختلف زندگی بشری بازتاب دهند.

امید که با همت جویندگان نور دانش، این پنجره هر چه پرفروغ‌تر گردد.

سخن سردیسر

پژوهش به‌عنوان شریان حیات در حوزه دانش و بینش عمل می‌کند که پویایی آن می‌تواند به تحریک در رویش و گسترش مرزهای دانش انجامیده، و بی‌توجهی به این حوزه، ایستایی و نهایتاً میرایی دانش را رقم می‌زند که جهل، اولین دستاورد آن است؛ در دنیای امروز نیز شاهد جهالت مدرن هستیم که محصول عدم پژوهش سلیم در حوزه‌های مختلف است.

امروزه پژوهش مجرای گسترش مرزهای دانش بوده، و جایگاه سترگی در فعالیت‌های بشری به‌خود اختصاص داده است؛ هم‌چنین تتبع در حوزه علوم انسانی و اسلامی می‌تواند انسان را در فهم مسائل و دشواری‌های انسانی توانمند ساخته، و برای آن‌ها راه حل ارائه کند. پیشرفت روزافزون حوزه‌های دانشی، ضرورت ورود به عرصه‌های علمی بیشتری را می‌طلبد؛ چه آن‌که امروزه بسیاری از حوزه‌های دانشی علوم اسلامی نیازمند تبیین و ارائه در عرصه جهانی است.

فصلنامه علمی - اختصاصی **“PURE LIFE”** به‌منظور ایجاد فضای ارائه مقاله‌های دانش‌پژوهان دانشگاه مجازی المصطفی ﷺ و سایر پژوهشگران در تلاش است ضمن ارتقای سطح پژوهش‌های دانش‌پژوهی مرتبط با علوم اسلامی، بستر مناسبی برای توسعه ارتباط میان پژوهش‌گران عرصه علوم اسلامی - انسانی باشد.

“PURE LIFE” به‌صورت فصلنامه چندزبانه و الکترونیکی منتشر می‌شود. این شماره به‌موضوع «اولین کنفرانس بین‌المللی ظرفیت‌شناسی و تأثیرگذاری فضای مجازی در ارتقای آموزش‌های دینی (۶)» می‌پردازد، و ماحصل ۱۰ مقاله برتر به ۳ زبان فارسی، عربی و انگلیسی است.

فصلنامه **“PURE LIFE”** با عنایت کمیسیون نشریات جامعه المصطفی ﷺ العالمية و وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی جمهوری اسلامی ایران، به‌عنوان نخستین نشریه علمی دانشگاه مجازی المصطفی ﷺ آمادگی انتشار مقاله‌های دانش‌پژوهان را دارد.

جایگاه ادبیات آیینی در آموزش مجازی مفاهیم دینی

نویسندگان: منصوره رضایی (ایران)^۱، مصطفی رضایی دیل (ایران)^۲

پذیرش: ۱۳۹۶/۰۷/۲۹

دریافت: ۱۳۹۶/۰۳/۱۲

چکیده

با گسترش فضای مجازی و افزایش راه‌های ارتباطی، دسترسی به مطالب و محتواهای علمی و هنری بسیار آسان شده است. با استفاده از این ظرفیت عظیم می‌توان با بهره‌گیری از قالب‌های هنری به ترویج و گسترش غیر مستقیم آموزه‌های دینی پرداخت. یکی از انواع هنرهای دینی که در صورت عرضه مناسب توانایی جذب و تأثیرگذاری بالایی دارد، ادبیات آیینی است؛ این گونه ادبی علاوه بر غنای محتوایی، جذابیت لفظی و شنیداری نیز دارد و می‌تواند سبب جذب مخاطبان مختلف به محتواهای دینی شود؛ هم‌چنین می‌توان با بهره‌گیری هوشمندانه از امکانات متنوع فضاها، مجازی، محتوای والا و گیرای ادبیات آیینی را به سهولت و گستردگی در اختیار مخاطبان قرار داد که سایت‌ها و بلاگ‌ها، نرم‌افزارهای کاربردی و شبکه‌های اجتماعی از جمله امکاناتی هستند که می‌توان با عرضه انواع مختلف ادبیات آیینی در این برنامه‌ها، طیف‌های مختلفی از کاربران و مخاطبان را تحت تأثیر قرار داد و به ترویج و تعمیق عواطف مذهبی و دانش‌های دینی در آن‌ها همت گماشت. در این پژوهش، به همین مسئله - قابلیت‌های ادبیات آیینی در ترویج معارف دینی و بهره‌مندی از امکانات فضای مجازی برای عرضه این نوع ادبی - پرداخته و پیشنهادهایی برای بهره‌مندی حداکثری از این قابلیت‌ها و امکانات ارائه شده است.

واژگان کلیدی: ادبیات آیینی، مفاهیم دینی، آموزش مجازی

۱. مدرس گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه مجازی المصطفی علیه السلام، قم، ایران،

Rezaei67@yahoo.com

۲. مدرس گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه مجازی المصطفی علیه السلام، قم، ایران،

rezaei.dill@chmail.ir

مقدمه

ادبیات آیینی به دلیل جذابیت هنری و ارتباط عمیقی که با اقشار گسترده‌ای از مردم برقرار می‌کند و نیز با باورها و اعتقادات مردم سر و کار دارد و نیز با توجه به بعد هنری آن می‌تواند به‌عنوان ابزاری کارآمد و مؤثر در زمینه آموزش و ترویج مفاهیم به‌کار گرفته شود.

از دیگر نقاط قوت این نوع ادبی، قالب‌های متنوع آن است؛ از جمله شعر، داستان، نمایشنامه و موسیقی‌های آیینی که هر یک می‌تواند طیفی از مخاطبان را به‌خود جذب کند. امروزه ابزارها و امکانات فضای مجازی^۱ از جمله پایگاه‌های اینترنتی، نرم‌افزارهای کاربردی و شبکه‌های اجتماعی مجازی بستری مناسب و فراگیر را فراهم کرده‌اند که از طریق آن‌ها می‌توان محتواها و معارف دینی عرضه شده در ادبیات آیینی را با سهولت بیشتر به مخاطبان گسترده‌تری ارائه کرد.

در این مقاله نقش و جایگاه فضای مجازی در عرضه گسترده هنرهای دینی از جمله ادبیات آیینی بررسی می‌شود؛ به این صورت که ابتدا دو شیوه آموزش مستقیم و غیر مستقیم مفاهیم دینی اشاره می‌شود؛ سپس ادبیات که می‌تواند محتواهای گوناگونی را به‌شکلی جذاب عرضه کند یکی از قالب‌های هنری دانسته شده و سپس ادبیات آیینی که قالب‌های مختلفی دارد و هر یک از این قالب‌ها امکانات قابل توجهی در اختیار می‌گذارند که در تلفیق با فضای مجازی به‌شکلی جذاب قابل ارائه هستند، به‌عنوان یکی از شاخه‌های ادبیات دینی معرفی شده است.

در ادامه نیز به امکانات متنوعی که فضای مجازی برای انتقال محتوای مورد نظر از طریق این نوع ادبی در اختیار می‌گذارد، همراه با پیشنهادهایی برای استفاده از آن‌ها آمده و در انتها نیز نتیجه‌گیری ارائه شده است.

شیوه‌های آموزش مفاهیم دینی

به طور کلی می‌توان از دوروش زیر برای تبلیغ و ترویج مسائل دینی بهره گرفت:

۱. روش مستقیم؛ تبلیغ در قالب‌هایی چون سخنرانی و کلاس‌های آموزشی و ترویج کتاب‌های دینی است.

به تعبیر دیگر، استفاده از فضاها و ابزارهایی که در آن‌ها به طور مستقیم معارف آموزه‌های دینی به مخاطبان عرضه می‌شود

۲. روش غیر مستقیم؛ آموزش مفاهیم دینی، استفاده از ابزارها و قالب‌های هنری برای انتقال آموزه‌های دینی و تأثیرگذاری بر مخاطبان است.

استفاده از ابزارهایی چون نمایش، فیلم، موسیقی و ادبیات برای ترویج آموزه‌های دینی از این نوع روش‌های تبلیغ و آموزش دین به‌شمار می‌روند.

در آموزش و تبلیغ مستقیم - غالباً - عقل و منطق مخاطبان هدف قرار می‌گیرد؛ به این شکل که گوینده یا نویسنده، معارف یا مباحث دینی را با آنان به بحث می‌گذارد و می‌کوشد با مباحثی منطقی آنان را به پذیرش آن مفاهیم ترغیب کند.

یکی از موانع آموزش مستقیم، موضع‌گیری منفی احتمالی مخاطبان است؛ بدین معنا که ممکن است برخی موانع ذهنی و روانی و شخصیتی، فرد را از شنیدن و پذیرش بدون سوگیری و جبهه‌گیری دور سازد یا باعث شود اگر فرد از نظر عقلی و منطقی مباحث را بپذیرد، جان و روان او از پذیرش آن‌ها سر باز زند و در نتیجه مفاهیم مطرح شده به باور شخص تبدیل نگردد؛ در این صورت به نوع دیگری از آموزش نیاز است که علاوه بر جذابیت و رسایی تأثیرگذار نیز باشد؛ یعنی همان روش غیر مستقیم آموزش مفاهیم دینی.

در این روش، باورها و اعتقادات با استفاده از شیوه‌های غیر مستقیم ترویج یافته و تعمیق می‌گردد؛ یعنی تلاش می‌شود معارف، باورها و احساسات دینی با استفاده از ابزارهای هنری از طریق غیر مستقیم به مخاطبان القا شود.

به بیان دیگر، هنرهای مختلف از جمله خوشنویسی، نمایش و فیلم، نقاشی، موسیقی و ادبیات می‌توانند به خدمت بیان مفاهیم دینی و ترویج و تعمیق باورهای مذهبی درآیند. بر این اساس، اگر ابزار هنر در خدمت انتقال احساسات دینی یا القاء و ترویج معارف و عواطف دینی قرار گیرد، هنر دینی شکل می‌گیرد.

به دیگر سخن، ترکیب ابزار هنر با محتوای دینی هنر دینی را پدید می‌آورد و استفاده از هنرها برای اهداف دینی همان آموزش و ترویج و تعمیق غیر مستقیم مفاهیم و تعالیم دینی است که مقصود در این پژوهش است؛ بنابراین:

هنر دینی، هنری است که در آن عالم دینی با صورت خیالی و جلوه جمالی و جلالی متجلی می‌شود و این صورت خیالی را در قالب شعر، نقاشی و هنرهای تجسمی یا الحان موسیقی می‌بینیم.^۱

بیان این نکته لازم است که هر اثر هنری از دو عنصر تشکیل می‌شود:

۱. ابزار و قالب؛ ابزارها و تکنیک‌هایی که هنرمند در آفرینش اثر خود از آن‌ها بهره گرفته است.

۲. محتوا؛ تصویری که هنرمند خلق کرده است.

ترکیب همین دو عنصر ابزار و محتواست که موجب پدید آمدن تعبیرهایی چون هنر دینی و غیر دینی و هنر متعهد و غیر متعهد می‌شود؛ لذا اگر ابزار هنر در خدمت انتقال احساسات دینی یا القاء و ترویج معارف و عواطف دینی قرار گیرد، هنر دینی شکل می‌گیرد.

ادبیات دینی

ادبیات یکی از قالب‌های هنری پرکاربرد است که علاوه بر تأمین لذت هنری مخاطب، مفاهیم والایی را به وی منتقل می‌کند:

ادبیات کلامی است زیبا، دارای اسلوب والا که خیال‌انگیز و عاطفی نیز هست.^۲

۱. مددپور، ۱۳۸۸، ص. ۲۳.

۲. فتوحی و عباسی، ۱۳۸۸، ص. ۱۴.

بر این اساس، اگر ادبیات را هنر بیان مفاهیم و انتقال احساسات و عواطف در قالب کلمات و جملات بدانیم- همان‌گونه که در نظر به دیگر هنرها قائل به هنر دینی و غیر دینی هستیم- با بهره‌گیری از ادبیات نیز می‌توان از ادبیات دینی سخن گفت. ادبیات با درگیر کردن ذهن و خیال و روان مخاطب، علاوه بر لذت زیبایی‌شناسی‌ای که به او می‌دهد، ذهن و دل و درون او را نیز همزمان تحت تأثیر قرار می‌دهد؛ یعنی از یک سو دل و جان او را صیقل می‌دهد، و از سوی دیگر با محتوا و مفهومی که به او منتقل می‌کند، می‌تواند معرفت و آموزه‌های دینی را نیز به او انتقال دهد.

به بیان دیگر، ادبیات هنری است که از یک سو با بهره‌گیری از زیبایی‌های هنری خود- مانند موسیقی کلام و تناسب‌های لفظی و معنوی- و شگردهای هنری- مانند صور خیال و تصویرسازی و روایت‌پردازی- روان و دل مخاطبان را متأثر می‌سازد و از سوی دیگر، در صورتی که از محتوایی غنی و ریشه‌دار برخوردار باشد، معارف و مفاهیم نابی را به‌طور مستقیم در ضمیر مخاطبان می‌نشانند، و این همان تفاوت اصلی و اساسی آموزش مستقیم معارف با آموزش هنری آن‌هاست؛ چرا که در آموزش مستقیم برای تبدیل یک اعتقاد به باور ناگزیر، باید ابتدا معارف را بر عقل و منطق مخاطب عرضه کرد، و بعد از پذیرش خرد او به تلاش یا انتظار نشست تا آن معارف و اعتقادات از صافی خرد و منطق مخاطب گذر کند، و به درون و جان او رسوخ کند تا به ایمان و باور قلبی تبدیل شود.

در عین حال، هنر این است که با استفاده از جذابیت زیبایی‌های خود، ابتدا عواطف و احساسات مخاطبان را متأثر می‌سازد و با استفاده از این راه میان‌بر- بدون نیاز به اقناع خرد و منطق افراد- به‌سرای دل آنان راه می‌یابد.

همان‌طور که درباره هنرهای دیگر می‌توان به دو عنصر قالب و محتوا اشاره کرد که در کنار یکدیگر غایت آن هنر را تعیین می‌کنند، در نظر به متون ادبی نیز می‌توان

به دو جنبه قالب و محتوا پرداخت؛ برای مثال انواع مختلف ادبی مانند شعر، داستان و نمایشنامه، به قالب و صورت‌هایی اشاره دارند که یک اثر ادبی درون آن‌ها عرضه می‌شود. از سوی دیگر، هنگامی که از گونه‌های ادبیات تعلیمی، عرفانی، حماسی، نمایشی و غنایی نام برده می‌شود، اشاره به محتواهایی است که در قالب‌های مختلف ادبی ریخته و عرضه شده‌اند؛ حال اگر محتواهای دینی با قالب‌های مختلف ادبی تلفیق شوند، ادبیاتی شکل می‌گیرد که ادبیات دینی نامیده می‌شود.

هنر دینی مکمل و تعمیق‌گر آموزش مستقیم معارف

آن‌چه درباره جایگاه مهم و تأثیرگذار هنر در ترویج معارف و تأثیرگذاری بر مخاطبان بیان شد، بدین معنا نیست که هنر به‌تنهایی می‌تواند باورآفرین و ایمان‌ساز باشد؛ بلکه مقصود این است که با استفاده از ابزار هنر و قالب‌های هنری می‌توان سریع‌تر و سهل‌تر به جان و روان مخاطبان راه یافت؛ البته به‌شکل غیر مستقیم و به‌اجمال و ایجاز معارف را نیز به آنان انتقال داد و در کنار این آموزش غیر مستقیم و هنری و نیز پیش و پس از آن، با روش‌های مستقیم اعتقادات و باورها را به‌تفصیل و روشنی با آنان به‌بحث گذاشت.

به دیگر سخن، روش‌های مستقیم و غیر مستقیم آموزش و ترویج معارف دینی لازم و ملزوم و مکمل و تقویت و تعمیق‌کننده یکدیگرند، و هیچ‌یک جای دیگری را نمی‌تواند و نباید بگیرد؛ چرا که از یک سو روش‌های مستقیم مانند سخنرانی و جلسات آموزش معارف، شیوه‌های تفصیلی بیان روشن و عیان دین هستند و کم‌توجهی به آن‌ها راه را برای جایگزینی جهل و کج‌فهمی و خرافه باز می‌گذارد و از سوی دیگر، غفلت از ظرفیت‌های هنر دینی برای تأثیرگذاری بر مخاطبان و بهره‌نگرفتن از آن، میدان را برای هنرهای غیر و ضد دینی خالی می‌گذارد تا بتوانند بدون هم‌اوردی، به‌سهولت- به‌عطش و نیازهای زیبایی‌شناسی که انسان‌ها پاسخ دهند و با استفاده از ظرفیت هنر، آموزه‌های غیر وحیانی و گاهی شیطانی خود را مخاطبان عرضه و القا کنند.

ادبیات آیینی ذیل ادبیات دینی

ادبیات آیینی یکی از گونه‌های ادبیات دینی است که به بیان آداب، رسوم، ارزش‌ها، رویدادهای اسلامی و مدح و ستایش بزرگان این دین می‌پردازد.

شعر آیینی به‌گونه‌ای از شعر متعهدانه گفته می‌شود که از جهت معنایی و محتوایی صبغه دینی دارد و از آموزه‌های وحیانی، فرهنگ عترت و ولایت و تاریخ اسلام سرچشمه می‌گیرد. مناسبت‌های مذهبی، ستایش چهره‌های دینی، توجه به مقوله‌های قدسی و ملکوتی و تزکیه و تهذیب نفس انسانی در هسته مرکزی شعر مذهبی قرار دارد.^۱

از آغاز ظهور اسلام- تاکنون- شاعران و نویسندگان بسیاری به نشر ارزش‌ها و معرفی شخصیت‌های برجسته این دین همت گماشته و نقش ویژه‌ای در ماندگاری و ترویج مسائل دینی داشته‌اند؛ لذا دامنه شعر آیینی در زبان فارسی بسیار گسترده است تا جایی که می‌توان قدمت شعر آیینی را با شعر مکتوب فارسی یکی دانست؛^۲ اما بیان هنرمندانه مفاهیم دینی در قالب نثر، پیشینه‌ای کمتر دارد و در دوره‌های متأخر، مورد توجه و استقبال قرار گرفته است.

محتوای ادبیات آیینی

چنان‌که اشاره شد، ادبیات آیینی عنوانی کلی است که گستره آن، قالب‌های مختلف ادبی را در بر می‌گیرد؛ قالب‌هایی که هر چند- در ظاهر- در مقایسه با هم کمی متنوع و متفاوت به نظر می‌رسند، اما در یک موضوع اشتراک دارند و آن محتوای آیینی است که در آن قالب‌ها ریخته می‌شود.

۱. اکرمی و خاکپور، ۱۳۹۱، ص. ۴.

۲. مجاهدی، ۱۳۷۹، ص. ۵۴.

در ادامه، این قالب‌های مختلف- به‌اجمال- معرفی می‌شوند:

۱. شعر

اگر زبان را پدیده‌ای ذهنی- روانی بدانیم و آن را آینه ذهن در نظر بگیریم^۱ و از سوی دیگر، شعر را حادثه‌ای بدانیم که در زبان اتفاق می‌افتد،^۲ آن‌گاه به راز پیوند ناگسستنی شعر و زبان و روان می‌توان پی برد؛ چرا که شعر تأثیری عمیق و ماندگار بر جان مخاطب می‌گذارد، و چندین برابر کلامی عادی در اندیشه رسوخ می‌کند.

۲. موسیقی

از آن‌جایی‌که- به‌طور معمول- ادب را تفسیر زندگی و استخراج معنای آن تعریف می‌کنند، و در بخش عظیمی از نوشته‌ها و سروده‌ها سایه انواع هنرها یافت می‌شود، در درک عناصر بارز ادبیات می‌توان با استفاده از موسیقی به زیبایی‌ها و هنرهای زیبا دسترسی یافت.^۳

تلفیق شعر و موسیقی نوعی ویژه از هنر آیینی را پدید آورده است که هم جذابیت‌های شعر و جادوی کلام را در خود دارد و هم واجد گیرایی و تأثیرگذاری موسیقی است. این ترکیب همان است که در قالب نوحه‌خوانی‌ها، مولودی‌خوانی‌ها، تواشیح و سرودهای مذهبی و آیینی عرضه می‌شود؛ این نوع ویژه از هنر دینی و آیینی، توانایی‌های بالقوه فراوانی در جذب مخاطبان مختلف به محتواهای مذهبی و آیینی دارد؛ چرا که موسیقی و آهنگ کلمات در تلفیق با موسیقی نواها- ملودی- گیرایی خاصی ایجاد می‌کند که می‌تواند حتی مخاطبان غیر علاقه‌مند به محتواهای دینی و مذهبی را به‌خود جلب و جذب کند و با نفوذ در دل و جان آنان، احساسات و عواطفشان را متوجه و مجذوب خود سازد تا در مرحله بعد، افراد با تأمل و تعمق در شعرهای آیینی عرضه شده در قالب این موسیقی‌های مذهبی، از مفاهیم والای آن‌ها بهره‌مند و متأثر شود.

۱. درزی، ۱۳۸۰، ص. ۲۹.

۲. شفیعی کدکنی، ۱۳۷۰، ص. ۳.

۳. جعفری روحی، ۱۳۸۸، ص. ۳.

بیان این نکته لازم است که هر قدر اشعار ارائه شده در قالب این موسیقی‌های مذهبی غنی‌تر باشد و معارف والاتری را عرضه کند، بهتر، عمیق‌تر و ماندگارتر می‌تواند در ترویج و تعمیق باورهای مذهبی در جان مخاطبان مؤثر باشد.

از جمله قالب‌های مؤثر شعر آیینی که محل تلاقی ادبیات و موسیقی به‌شمار می‌رود، نوحه است؛ هر چند نوحه در واژه و اصطلاح- معمول- با مفهوم اندوه و سوگ قرابت معنایی دارد و متناسب مجالس عزا و ماتم است؛ اما با اندک دقت در نوحه‌ها این مسئله مواجه می‌شود که برخی نوحه‌سرایان- به‌طور معمول- آن را آمیزه‌ای از مرثیه و حماسه تلقی کرده‌اند.^۱

از آن‌جا که در نوحه، شاعر به‌عنصر خیال یا کاربرد استعاره، مجاز یا تشبیه توجه خاصی ندارد و نیز به‌دلیل همراهی مخاطبان از عناصر بلاغی استفاده زیادی نمی‌کند،^۲ و به‌دلیل تلفیق این قالب با موسیقی و ضرباهنگ، در صورت عرضه مناسب و گسترده می‌تواند حتی مورد استقبال طیف گسترده‌ای از مخاطبان غیر فارسی‌زبان قرار گیرد.

بنابراین، تواسیح، سرودهای مذهبی- اعم از مولودی و مرثیه- هم قابلیت‌های موسیقایی فراوانی دارند که بر جان و روان شنونده می‌نشینند، و هم معانی و مفاهیم مذهبی را به‌خوبی منتقل می‌کنند.

۳. داستان دینی

اشاره به داستان‌هایی است که وقایع زندگی بزرگان دین را محور قرار می‌دهد؛ در داستان‌های دینی، مخاطب با شخصیت‌ها و وقایع همراه می‌شود و به‌دلیل مخیل بودن ذات داستان، تأثیر عمیقی بر خواننده می‌گذارد.

۱. حسینی رکن‌آبادی، ۱۳۹۴، ص. ۲۶.

۲. آذر، ۱۳۷۹، ص. ۴۹.

۴. هنرهای تصویری

تصویر و هنرهای تصویری مانند فیلم و نمایش نیز تأثیرات عمیق، ماندگار و گسترده‌ای بر مخاطب می‌گذارند؛ لذا هر قدر بیشتر به تولید فیلم و نمایشنامه‌های آیینی همت گماشته شود، بهتر می‌توان با استفاده از حافظه بصری بینندگان، مفاهیم و آموزه‌های دینی را به آن‌ها انتقال داد.

جایگاه فضای مجازی در آموزش مفاهیم دینی

با گسترش فضای مجازی، دهکده جهانی مفهوم واقعی‌تری یافته و ارتباطات انسانی رشد چشمگیری کرده است؛ به نحوی که افراد از دورترین فاصله‌ها به‌آسانی با یکدیگر تعامل دارند، تبادل نظر می‌کنند، جریان‌های مؤثر اجتماعی را ایجاد می‌کنند، تأثیر می‌گذارند و تأثیر می‌گیرند و یاد می‌دهند و یاد می‌گیرند.

فضای مجازی را می‌توان برای توصیف انواع منابع اطلاعاتی موجود از طریق شبکه‌های رایانه‌ای به‌کار برد؛ چرا که این فضا نوع متفاوتی از واقعیت مجازی و دیجیتالی است که توسط شبکه‌های رایانه‌ای هم‌پیوند تأمین می‌شود.^۱

به‌طور روشن‌تر مقصود از فضای مجازی امکاناتی است که رایانه‌ها و تلفن‌های هوشمند و ابزارهایی مانند آن- در کنار استفاده از اینترنت- در اختیار انسان‌ها قرار می‌دهد؛ به‌نحوی که افراد با بهره‌گیری از امکانات متنوع صوتی، تصویری و متنی موجود در فضای مجازی می‌توانند به‌یادگیری مسائل گوناگون پردازند.

امروزه فضای مجازی با امکانات و قابلیت‌های متنوعی که در اختیار بشر قرار داده است، ابزارها و شرایط را هم برای آموزش مستقیم مهیاتر و در دسترس‌تر ساخته و هم آموزش غیر مستقیم را در قالب‌های هنری به‌شکلی گسترده‌تر در اختیار مخاطبان قرار داده است.

شکل‌گیری دانشگاه‌های مجازی که با استفاده از اینترنت بدون نیاز به حضور بیرونی افراد آنان را در کلاس‌های درس مجازی گرد هم می‌آورند، یکی از روش‌های آموزش مستقیم از طریق فضاهای مجازی است که در عصر جدید به طور گسترده رواج یافته است.

تشکیل گروه‌های آموزشی در فضاهای مجازی و شبکه‌های اجتماعی مثل تلگرام و برگزاری دوره‌های آموزشی برای افراد در این شبکه‌ها نیز از دیگر قالب‌های آموزش مستقیم در فضای مجازی است.

در فضای مجازی فرایند آموزش و یادگیری، جایگاه ویژه‌ای دارد؛ کسانی که خواستار یادگیری دانش یا مهارت خاصی هستند، بدون در نظر گرفتن مسافت و با کمترین محدودیتی به منابع آموزشی دسترسی پیدا نموده و نیاز خود را برطرف می‌کنند؛ چه این‌که این سیستم رویکردهایی را ارائه می‌کند که بر روی دسترسی آزاد به آموزش و برنامه‌های تعلیمی، آزاد شدن یادگیرنده از محدودیت زمان و مکان و ارائه فرصت‌های آموزشی قابل استفاده برای هر فرد محصل و یا گروه‌هایی از محصلان متمرکز می‌شود.^۱

بر این اساس، امکانات فضای مجازی مانند کلاس‌های اینترنتی، شبکه‌های اجتماعی، گوشی‌های هوشمند تلفن همراه و وسایلی از این قبیل ابزارهایی هستند که همان‌طور که در آموزش‌های غیر دینی قابل استفاده‌اند، می‌توانند در خدمت آموزش مستقیم و غیر مستقیم مفاهیم و باورهای دینی و ترویج و تعمیق آن‌ها قرار گیرند. به تعبیر دیگر، این امکانات ابزارهایی هستند که می‌توان با استفاده از آن‌ها محتواهای دینی را به‌شکلی گسترده، کم‌هزینه، متنوع و گیرا به طیف‌های مختلف مخاطبان عرضه کرد.

نقش ادبیات آیینی در آموزش مجازی مفاهیم دینی

همان‌گونه که پیش از این اشاره شد، یکی از راهکارهای جذب مخاطب مجازی به سمت علوم و معارف اسلامی، استفاده از ظرفیت عظیم ادبیات آیینی است که به دلیل تنوع گونه‌ها از نظر ساختاری و محتوایی، قابل توجه است.

ادبیات عرصه‌ای است که همه اندیشه‌ها و تفکرات در آن تجسم پیدا می‌کند؛ اگر تفکر، جان ادبیات باشد، ادبیات جسم تفکر است؛ در این قلمرو، گاهی انسان واقعه‌ای را نمی‌تواند به زبان عبارت بیان کند - به‌ناچار - به‌زبان اشارات و رمز سخن می‌گوید؛ به‌خصوص آن‌جا که محسوس نیست.^۱

بنابراین، با استفاده از ادبیات آیینی می‌توان مفاهیم پیچیده دینی و اعتقادی را به مخاطبان منتقل کرد و بر ذهن و روح آن‌ها تأثیر گذاشت؛ البته منظور از ادبیات آیینی مجموعه اشعار و متون ادبی - مذهبی فاخر است نه اشعار سخیف و بی محتوا که خارج از بحث است.

قالب‌های مجازی برای عرضه ادبیات آیینی

چنان‌که در بخش‌های پیشین اشاره شد، مقصود از فضای مجازی، شبکه جهانی اینترنت و نرم‌افزارهای رایانه‌ای و موبایلی و شبکه‌های اجتماعی^۲ مانند تلگرام^۳ و واتساپ^۴ است.

با توجه به تنوع موجود در امکانات فضای مجازی، می‌توان به قالب‌های مختلفی اشاره کرد که با بهره‌گیری از آن‌ها می‌توان انواع هنرهای دینی - به‌طور عام - و ادبیات آیینی - به‌طور خاص - را به مخاطبان عرضه کرد.

۱. مددپور، ۱۳۸۸، ص. ۳۱۷.

2. Social Network
3. Telegram
4. WhatsApp

در ادامه به برخی از این قالب‌ها اشاره می‌شود:

۱. سایت و وبلاگ

می‌توان با طراحی سایت‌ها و وبلاگ‌های گوناگون و متنوع برای قالب‌های متنوع ادبیات آیینی، انواع مختلف شعر و نثر و موسیقی آیینی را در کنار هم یا به‌طور مجزا به مخاطبان عرضه کرد.

امکانات مختلفی که یک سایت با طراحی خوب در اختیار می‌گذارد، فضایی را فراهم می‌کند که می‌توان به‌آسانی با یک طبقه‌بندی هوشمندانه انواع مختلف ادبیات آیینی از جمله شعرهای عاشورایی، علوی، رضوی و فاطمی و نیز نثرهای ادبی آیینی را در کنار داستان‌هایی با موضوع مفاخر دین و وقایع تاریخی- دینی در اختیار مخاطبان قرار داد.

در کنار این قالب‌های مختلف می‌توان مداحی‌ها و مولودی‌خوانی‌هایی دارای اشعار والا و نیز سرودهای مذهبی و تواشیح‌های دارای مفاهیم ارزشمند را نیز در اختیار مخاطبان قرار داد.

به‌نظر می‌رسد در اختیار قرار دادن متن اشعاری که در این مداحی‌ها و مولودی‌ها خوانده شده است، می‌تواند توجه مخاطبان را از جذابیت‌های موسیقایی نوحه‌ها و مولودی‌خوانی‌ها، به سمت معارف مطرح شده در اشعار جلب کند تا افراد بتوانند با تأمل بیشتر در متن اشعار، از مفاهیم بیان شده بیشتر بهره‌مند و متأثر شوند.

علاوه بر این هنرها می‌توان پیوند دریافت فیلم‌ها و سریال‌های ساخته شده با موضوع بزرگان دین و وقایع تاریخی- مانند سریال امام علی علیه السلام و مختارنامه- و فیلم‌های سینمایی- مانند محمد رسول الله صلی الله علیه و آله - را نیز در این سایت‌ها قرار داد؛ لذا در اختیار قرار دادن فیلمنامه بعضی از این فیلم‌ها که منتشر شده است، می‌تواند کامل‌کننده این مجموعه‌ها باشد.

هم‌چنین می‌توان کتاب‌ها و متون ادبیات آیینی را در این سایت بارگذاری کرد و امکان دانلود آن‌ها را برای مخاطبان خارجی - که عمدتاً تشنه معارف دینی هستند، اما به متون مذهبی دسترسی ندارند- فراهم نمود.

۲. نرم‌افزارهای کاربردی (اپلیکیشن‌ها)

استفاده از نرم‌افزارهای یارانه‌ای و نیز اپلیکیشن‌های تلفن همراه دسترسی به محتواهای مختلف را آسان کرده است.

مخاطب مجازی با نصب برنامه‌های کاربردی ادبیات آیینی در رایانه یا تلفن همراه خود به دسته‌بندی‌های جداگانه محتوایی - شعر آیینی، نثر آیینی، داستان‌های دینی، فیلمنامه و نمایشنامه‌های مذهبی، فیلم و سریال‌های دینی و موسیقی آیینی - دسترسی پیدا می‌کند، که هر محتوا به بخش‌های جداگانه تقسیم می‌شود.

به‌عنوان مثال؛ شعر یا نثر آیینی می‌تواند به کلاسیک و معاصر تقسیم شود یا با توجه به نام شاعر یا نویسنده از دیگر متن‌ها تفکیک گردد؛ هم‌چنین گروه داستان دینی می‌تواند بخش‌هایی مانند داستان کوتاه، داستان بلند، رمان و کتاب صوتی داشته باشد. سایر محتواهای ادب آیینی نیز قابل تفکیک و دارای زیرمجموعه‌های بسیاری است که بیان آن‌ها خارج از اهداف این پژوهش است.

۳. امکانات شبکه‌های اجتماعی

با توجه به جایگاه مهم و دسترسی آسان به تلفن همراه، می‌توان از این وسیله نهایت بهره را برد، و با ایجاد گروه یا کانال‌های تلگرامی و ربات‌ها انواع گوناگون ادبیات آیینی را به مخاطب معرفی و در دسترس قرار داد.

۴. کتاب‌های صوتی

می‌توان محتواهای مختلف ادبیات آیینی از جمله شعر، داستان و نثر را به‌صورت کتاب صوتی در اختیار مخاطبان قرار داد که علاوه بر جذابیت بیشتر، کاربری آسان‌تری نیز دارند.

۵. واحد درسی ادبیات آیینی در دوره‌های مجازی آموزش زبان فارسی

ظرفیت ادبیات آیینی در آموزش مفاهیم دینی تا آن جاست که حتی می‌توان یک واحد درسی به همین نام در برنامه‌های آموزش مجازی زبان فارسی گنجانده و مخاطبین را به شکل دقیق و گسترده‌تر با این گونه مهم ادبی و مفاهیم مذهبی آشنا کرد.

نتیجه‌گیری

آموزش مفاهیم دینی با دوروش مستقیم و غیر مستقیم امکان‌پذیر است؛ در آموزش غیر مستقیم، باورها و اعتقادات به استفاده از هنرهای مختلف به مخاطب انتقال می‌یابد.

ادبیات، یکی از هنرهای رایج و مؤثر در ترویج و تعمیق عقاید مذهبی است؛ با استفاده از ادبیات آیینی می‌توان مفاهیم مذهبی را به شکل غیر مستقیم و هنری آموزش داد؛ این نوع ادبی گونه‌های محتوایی متنوعی دارد که اگر در قالب‌های مجازی ارائه گردد، به یک هنر دینی مستقل و پرکاربرد تبدیل می‌شود.

از طرف دیگر، با تلفیق درون‌مایه‌های شعر، داستان، موسیقی، فیلم و نمایشنامه‌های آیینی در قالب‌های سایت، نرم‌افزار، اپلیکیشن، کتاب صوتی و شبکه‌های اجتماعی می‌توان مخاطبان مجازی بی‌شماری جذب نمود و مفاهیم دینی را - بیش از پیش - در سراسر جهان گسترش داد و در جان و روان مخاطبان تعمیق کرد.

فهرست منابع

۱. آذر، امیر اسماعیل؛ (۱۳۷۹). شکوه عشق. تهران: انتشارات سخن.
۲. جعفری روحی، وحیده؛ (۱۳۸۸). تأثیر موسیقی بر یادگیری زبان فارسی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه پیام نور استان تهران، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.
۳. حسینی رکن‌آبادی، سید مهدی؛ (۱۳۹۴). آیین شورآفرینی. تهران: انتشارات آرام دل.
۴. درزی، علی؛ (۱۳۸۰). دانش زبان. تهران: نشر نی.
۵. شفیعی کدکنی، محمدرضا؛ (۱۳۷۰). موسیقی شعر. چاپ ۳. تهران: انتشارات آگاه.
۶. فتوحی، محمود؛ عباسی، حبیب‌الله؛ (۱۳۸۸). درسنامه دانشگاهی فارسی عمومی. تهران: انتشارات سخن.
۷. مجاهدی، محمدعلی؛ (۱۳۷۹). شکوه عاشورا در شعر فارسی. تهران: انتشارات پژوهشکده تحقیقات اسلامی سپاه.
۸. مددپور، محمد؛ (۱۳۸۸). حقیقت و هنر دینی. تهران: انتشارات سوره مهر.
۹. مرشدی‌زاده، علی؛ (۱۳۹۲). ظرفیت فراوری جهان اسلام در فضای مجازی. تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق علیه السلام.

جایگاه فضای مجازی در ارتقای آموزش‌های جنسیتی خانواده‌محور

نویسندگان: دکتر سید مهدی حسینی (ایران)^۱، علی غلامی (ایران)^۲

پذیرش: ۱۳۹۶/۰۷/۱۸

دریافت: ۱۳۹۵/۱۱/۰۹

چکیده

عصر حاضر با بسیاری از رسانه‌های جمعی و فضاهاى مجازى با تنوع و قابليت‌هاى گوناگون مواجه است. ارتباط گرفتن در دهکده جهانی اکنون و تبادل نظر و در کنار آن ارائه فرهنگ‌ها و تبلیغات غلط و غرض‌ورزانه درباره جناح، گروه، اشخاص و به‌طور خاص دین، بسیار رایج و قابل دسترس است؛ آن‌چه که همیشه مورد هجمه و آسیب بوده است، فرهنگ و متن اصلی دین و باورهای الهی است که در فضای مجازی نیز دستخوش آسیب و تبلیغات ضد دین شده است. عرفان‌های نوظهور، پدیده داعشیسم و بسیاری از شبکه‌ها و گروه‌های شبه‌دینی با تغییر ظاهر و پوسته دین آن را به‌صورتی دیگر به جهانیان -مخصوصاً- جوانان نشان داده‌اند و در این میان، هجمه و آسیبی که به دین اسلام وارد می‌کنند، قابل توجه است؛ در چنین وضعیتی فضای مجازی باید بتواند با راه‌اندازی شبکه‌ها، گروه‌ها و لینک‌های صحیح ترویج فرهنگ اسلام و ارائه صحیح از تفاسیر و منابع قرآنی، چهره واقعی دین مبین را نشان داده و همزمان با تبلیغات ضد دینی مبارزه کند. پژوهش حاضر تلاش نمود ابتدا با بیان آسیب‌های وارد شده به فرهنگ و باور مذهبی از طریق شبکه‌های اجتماعی و خطرات آن برای نسل جوان، روش برخورد با چنین فضاهایی را تبیین نموده و سپس با ارائه راهکارهای مناسب، تبلیغ صحیح دین در این فضاها را ارائه و روش صحیح استفاده از این فضا در راستای فرهنگ دینی را به جوانان آموزش دهد.

واژگان کلیدی: آموزش‌های جنسیتی، آموزش‌های خانواده‌محور، فضای مجازی

۱. استادیار گروه فقه و معارف اسلامی، جامعه المصطفی^ﷺ العالمية، قم، ایران،

Hs.mahdi@yahoo.com

۲. دانشجوی دکتری گروه مطالعات جنسیت، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران،

Ali.qolami27@gmail.com

مقدمه

دوران مدرن، عصر جهانی شدن بوده و پررنگ‌ترین وجه جهانی شدن، جهانی شدن فرهنگ است.^۱

از مهم‌ترین ابزارها یا عوامل مهم در پدیده جهانی شدن، گسترش ارتباطات و افزایش سرعت انتقال اطلاعات از طریق رسانه‌ها است؛ اهمیت این رسانه‌های ارتباط جمعی و گروهی تا اندازه‌ای است که اندیشه‌ورانی هم‌چون تافلر^۲ - پژوهشگر آمریکایی - در تقسیم‌بندی مراحل تاریخی تمدن بشر، آن را به سه مرحله زیر تقسیم نموده‌اند:

۱. عصر کشاورزی؛

۲. عصر صنعتی؛

۳. عصر ارتباطات و اطلاعات (فراصنعتی).^۳

بر این اساس، با توسعه و گسترش تبادل اطلاعات در تمام زمینه‌ها، جهانی شدن^۴ فزاینده رسانه‌های ارتباط جمعی ایجاد گردیده، و رسانه‌ها در جهت جهانی شدن فرهنگ یا همانندسازی گام بر می‌دارند تا آن‌جا که وسایل ارتباط جمعی نو هم‌چون فضای مجازی^۵ - در تمامی کشورها - نقش حساس و مهمی در زمینه‌های مختلف سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و روانی ایفا می‌نماید؛ پدیده‌ای که هر روز در حال پیشرفت بوده و ظهور فناوری‌های جدید در این زمینه، ارتباط نزدیک و انتقال سریع اطلاعات و هم‌زمان بخش‌های مختلف و وسیعی از جهان معاصر را میسر ساخته است.

۱. گیدنز، ۱۳۷۷، ص. ۷۷.

2. Alvin Toffler

۳. آلون تافلر و هایدی تافلر، ۱۳۷۷.

4. Globalization

5. Cyberspace

در دهه‌های اخیر، اینترنت و فضای مجازی و شبکه‌سازی آن‌ها، به‌صورت یکی از نمادهای فرهنگ جهانی در آمده است که شاید بیش از تمام فناوری‌های دیگر در تمام جهان و از جمله ایران توانسته است در لایه‌های گوناگون خرد و کلان زندگی اجتماعی، تأثیرات عمیق و پایداری بگذارد.

نکته مهم این‌که جامعه ایران افزون بر آن‌که به‌تبع جامعه جهانی مسیر تحولات را می‌پیماید، ضرباهنگ تحولات در آن- در برخی زمینه‌ها- تندتر و رساتر شنیده می‌شود، که نگاهی گذرا به وضعیت امروز و مقایسه آن با چند دهه گذشته، نشان می‌دهد تغییرات بسیاری در حوزه‌های گوناگون جامعه ایرانی رخ داده است.

به‌عنوان نمونه؛ یکی از عرصه‌های پرتحول اجتماعی در جامعه- پس از انقلاب اسلامی بهمن ۱۳۵۷ شمسی- عرصه خانواده و زنان و یا به‌تعبیری قلمروهای جنسیتی در معنای عام است؛ در این میان، برخی مابین این تحولات با افزایش تجربه حضور زنان در عرصه آموزشی و نیز بهره‌مندی بیشتر آنان از رسانه و فضای مجازی، ارتباط معناداری می‌بینند.

تبیین مسئله

در کشور ما، مسائل زنان و خانواده از پراهمیت‌ترین دغدغه‌های فرهنگی-اجتماعی است که البته جریان‌های فکری و فرهنگی مختلف، نگاه‌های متفاوت و در مواردی متضاد در قبال این موضوع دارند؛ به‌طوری که عده‌ای از کنشگران یا چهره‌های آکادمیک با رویکرد فمینیستی، رفع کلیشه‌های جنسیتی را از مهم‌ترین موضوعات قابل طرح می‌دانند، و گروهی دیگر از فعالان و پژوهشگران بر نگاه دینی تأکید دارند و مسائل زنان را با نگاهی خانواده‌محور مدنظر قرار می‌دهند؛ اما موضوع جنسیت و رسانه محل تلاقی این دو نگاه است.

مهم‌ترین نقد فمینیست‌ها به حوزه جنسیت و رسانه، تأکید رسانه بر کلیشه‌های جنسیتی، نگاه منفعل به زن و تصویرگری زن در نقش‌های محدود‌کننده خانگی است. در نقطه مقابل، رویکرد دینی بر مواردی چون نادیده گرفتن مرزهای جنسیتی، کم‌توجهی به ویژگی‌های برجسته زنانه و مردانه در رابطه اجتماعی و خانوادگی - به‌ویژه در روابط زناشویی - ارائه تصویر غلط از خانواده و نمایش تصویری ناموزون از مشارکت اجتماعی زنان تأکید می‌کند.^۱

از سوی دیگر، مناسبات زن و رسانه را می‌توان از مناظر مختلفی نگریست؛ از جمله:

- زن به مثابه فعال و کنشگر در رسانه؛
- زن به مثابه موضوع در رسانه (تصویر زن و خانواده در رسانه و پیام‌های آن)؛
- زن به مثابه مخاطب رسانه (تأثیر برنامه‌های تلویزیون بر زنان، هویت و نقش‌های جنسیتی و نهاد خانواده)؛
- زن به مثابه عنصری تأثیرگذار بر رسانه (تأثیر ذائقه زنان به‌عنوان نیمی از مخاطبان رسانه در تولید برنامه‌های رسانه).

مطلب دیگر این‌که باید توجه داشت که افزایش جمعیت خواهان دسترسی به اطلاعات و کسب مدارج عالی علمی، محدودیت‌های مادی و انسانی موجود بر سر راه تأمین این نیازها و تحول پرشتاب اجتماع، مانع از آن می‌شوند که هم‌چنان روش‌های سنتی آموزش بتواند برای پاسخگویی به نیازهای فزاینده معاصر مورد توجه قرار گیرند. امروزه، فناوری اطلاعات - به تدریج - بخشی از برنامه‌های درسی مؤسسات آموزشی شده و این اقدام به‌منظور گسترش کیفیت آموزش با هزینه‌های کمتر و از راه دور و نیز عرضه کیفیت برتر آموزشی با استفاده از اینترنت صورت می‌گیرد.

۱. مرکز تحقیقات زن و خانواده، ۱۳۸۸، شماره ۳۲.

در همین راستا می‌توان به پیدایش پدیده‌های نویی هم‌چون دانشگاه‌های مجازی، مدارس علمیه مجازی و استفاده از روش‌های الکترونیکی و استقبال قابل ملاحظه از آن‌ها اشاره نمود؛ از این رو، بررسی‌های دقیق‌تر رابطه میان فضای مجازی - به‌عنوان یک پدیده نو و فراگیر اجتماعی - با افزایش تصاعدی ضریب نفوذ اینترنت در ایران و در کنار آن افزایش تعداد سایت‌ها و وبلاگ‌های زنان و پایگاه‌های اطلاع‌رسانی بر روی این شبکه جهانی و توجه ویژه کاربران زن ایرانی به آن از یک سو، و فرصت‌ها و تهدیدهای این مؤلفه‌ها برای آموزش و آگاهی‌بخشی جنسیتی و خانواده‌محور از سوی دیگر، ضروری است.

به‌طور کلی، اگر نقش نهاد آموزش، آماده کردن یادگیرندگان برای دریافت دانش از میان بافت فرهنگی و حوزه‌های دانشی است؛ یکی از این حوزه‌ها اندیشه دینی است، و از سیستم آموزشی انتظار می‌رود بتواند تسهیلاتی در این راستا فراهم کند. به‌نظر می‌رسد ویژگی‌های جنسیتی زنان، نوع نقش‌های خانوادگی و اجتماعی که بر عهده دارند و ملاحظات دینی در خصوص مناسبات اجتماعی زنان، فضای مجازی را به‌یک‌ی از عرصه‌های مهم آموزشی برای زنان مبدل می‌کند.

نقش محوری اینترنت و فضای مجازی به‌عنوان ابزار اطلاع‌رسانی و آگاهی‌بخشی چنان مهم است که بدون در نظر گرفتن آن، امکان برنامه‌ریزی، توسعه و بهره‌وری در زمینه‌های فرهنگی، علمی، اقتصادی، آموزشی و ارتباطات در جهان آینده امکان پذیر نخواهد بود؛ از همین رو بررسی تأثیرگذاری شبکه جهانی - از جمله سایت‌ها، وبگاه‌ها، وبلاگ‌ها، اتاق‌های گپ، تالارهای گفتگو، شبکه‌های اجتماعی موبایلی و پست الکترونیک - بر ارکان مهم اجتماع و نهادهای آن هم‌چون خانواده، امری است که باید هرچه بیشتر مدنظر قرار گیرد.

بر این اساس، از پژوهشگران، سیاستگذاران، مدیران و فرهنگ‌دوستان انتظار می‌رود به بررسی و تبیین کارکردهای مثبت و منفی فناوری اینترنت در جامعه و در سطح خانواده و بر هویت و نقش‌های جنسیتی پرداخته، و از کارکردهای مثبت آن در جهت بهبود و ارتقای سطح اجتماعی، دینی و فرهنگی زنان و خانواده بهره‌برند؛ از سوی دیگر، آسیب‌ها و تهدیدهای آن را شناسایی نموده و با برنامه‌ریزی درست آن را کنترل و مدیریت کنند.

ضرورت و اهمیت مسئله

همان‌گونه که اشاره شد، در قرن ۲۱ و هزاره سوم میلادی ارتباطات، فناوری و اینترنت جزو لاینفک زندگی انسان معاصر شده است، که افزایش کاربران اینترنت، توسعه ارتباطات، شبکه‌های اطلاع‌رسانی، تنوع کاربردهای اینترنت، ایجاد شهرهای الکترونیکی و اینترنتی و طرح دولت الکترونیک از جمله شواهد موجود در تأثیرگذاری سریع این پدیده ارتباطی در جهان است.

در جوامع پیشرفته، فناوری‌های اطلاعاتی و ارتباطی به‌عنوان ابزاری برای تبدیل مزیت نسبی به رقابتی و صنعتی زیربنایی و راهبردی و از ارکان و اهداف اصلی حفظ یا نیل به توسعه پایدار محسوب می‌شوند.^۱

بر این اساس، بررسی ابعاد فرهنگی و اجتماعی محصولات فناوری نوین اطلاعات و رویکردهای مختلف اینترنت از لحاظ بازتولید هویت‌های متفاوت و تأثیر آن بر نهادهای دیگر اجتماع، اهمیت بسیاری دارد؛ لذا تغییر در ساختار و تعریف ارزش‌ها و قوانین شکل‌گرفته در جوامع و ارتباطات انسانی، شکل‌گیری فرهنگ‌ها و خرده‌فرهنگ‌ها و الگوهای فرهنگی و شکل‌گیری سبک زندگی‌های جدید از جمله تغییرات مشهودی است که این فناوری‌های جدید در دنیای مدرن و در سطح اجتماعی، خانوادگی و فردی ایجاد نموده‌اند.

جایگاه فضای مجازی در ارتقای آموزش‌های جنسیتی خانواده‌محور / ۳۳

در ایران نیز- پس از انقلاب اسلامی- به‌واسطه جایگاه مسئله زنان و خانواده، تحولات در زندگی زنان و الگوهای خانوادگی یکی از بارزترین مصادیق تغییر و تحول در جامعه قلمداد می‌شود.

به‌عبارت دیگر، وضعیت زنان و خانواده با گفتمان اسلامی حاکمیت، پیوند دارد و در موارد فراوانی تحقق آرمان‌های آن- به‌غلط یا درست- با مسئله زنان سنجیده می‌شود؛^۱ هم‌چنین تأثیرات غیر قابل انکار فضای مجازی بر حوزه جنسیت و خانواده سبب می‌شود بررسی مناسبات این دو به‌یکدی از دغدغه‌های اساسی حاکمیت و متولیان فرهنگی بدل شود.

ضرورت این پژوهش در آن است که با توجه به‌ماهیت فرهنگی، آموزشی، سرگرمی و اجتماعی فناوری‌های ارتباطات و اطلاعات، اینترنت و فضای مجازی می‌تواند اثرات پرشماری بر زندگی فردی زنان و بر کیان خانواده داشته باشد؛ البته نحوه، میزان و چگونگی کاربری فضای مجازی از سوی زنان نیز می‌تواند از مؤلفه‌های مؤثر بر زندگی زنانه و الگوهای حاکم بر خانواده ایرانی باشد.

زنان ایرانی- بر اساس آمارهای موجود- استقبال بیشتری از فرصت‌های ارتباطی موجود در این فضا می‌کنند که این امر می‌تواند به رشد و توسعه آنان کمک کند؛ اما با این حال نباید از چالش‌های موجود در فضای مجازی برای زنان غافل بود؛ لذا نمی‌توان از هویت ارتباطی زنان سخن گفت و در عین حال نقش آن‌ها در اشتیاق به کاربری فضای ارتباطی از جمله فضای مجازی را نادیده گرفت؛ چرا که همه اقبال از فضای حس‌گرا، تخیل‌محور و آرزو‌محور رسانه متأثر می‌شوند؛ اما زن‌ها به‌سبب خلیقات و ویژگی‌های تکوینی، بیشتر تحت تأثیر این فضا قرار می‌گیرند.

۱. مرکز تحقیقات زن و خانواده، ۱۳۸۸، شماره ۳۲.

بنابراین، میزان تأثیر پذیری زنان از آسیب‌های فضای سایبری - هم‌چون تعارض ارزش‌ها، بازداری‌زدایی، اعتیاد به اینترنت، بحران هویت و اختلال در شکل‌گیری شخصیت، شکاف نسل‌ها، انحرافات اخلاقی و جنسی، افسردگی و انزوای فردی و اجتماعی، به‌خطر افتادن حریم خصوصی افراد، ازهم‌پاشیدگی بنیان خانواده، کاهش نقش خانواده به‌عنوان مرجع، کاهش ارتباط والدین با فرزند و از بین رفتن حریم روابط اخلاقی بین فرزندان و والدین - به‌فراوانی مشاهده می‌شود.

به‌نظر می‌رسد آموزش‌های خودآگاه و رسمی و نیز یاددهی‌های ناخودآگاه و غیر مستقیم فضای مجازی فرصت و تهدیدی هم‌زمان است که می‌طلبد با طراحی پیشینی و دوراندیشی، از آن برای ارتقای آموزش‌های جنسیتی و خانواده‌محور بهره‌برد و از پیامدهای منفی آن کاست.

پیشینه پژوهش

از جمله پژوهش‌هایی که به آسیب‌شناسی فضای مجازی پرداخته‌اند، می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- کشتی‌آرای و اکبری‌ان (۱۳۹۰) با معرفی عصر جدید به‌عنوان عصر پرشتاب ارتباطات، ورود بسیار ساده و سریع، حداقل محدودیت برای دسترسی، برقراری ارتباط با سراسر دنیا به‌اشکال مختلف و عدم وجود محدودیت زمانی و مکانی، دسترسی به پایگاه‌های اطلاعاتی مختلف و شرکت در فعالیت‌های اقتصادی، علمی، فرهنگی، هنری و مذهبی را از ویژگی‌های بی‌بدیل آن برشمرده‌اند.
- یاسمی‌نژاد و دیگران (۱۳۹۰) در پژوهش خود به این نتیجه دست یافتند که فضای مجازی می‌تواند امنیت اجتماعی را مورد تهدید قرار دهد؛ زیرا اینترنت با وجود این‌که می‌تواند به‌عنوان ابزاری قدرتمند در عرصه اطلاع‌رسانی به‌کار گرفته شود تا آن‌جا که گاهی از آن به‌عنوان انفجار اطلاعات نیز نام برده می‌شود؛ ولی این فناوری مدرن با تمام فوایدی که دارد، تهدیدها و خطرهایی نیز برای جامعه و بشر داشته است.

جایگاه فضای مجازی در ارتقای آموزش‌های جنسیتی خانواده‌محور / ۳۵

- ابری (۱۳۸۷) نقش مثبت فضای مجازی را در عرصه ظهور خلاقیت مورد تأکید قرار داده است؛ زیرا فناوری دیجیتالی و جامعه شبکه‌ای، افراد را به سوی زندگی‌ای سوق داده است که در آن می‌توانند با اتخاذ نقشی فعال و خلاق- به صورت فردی یا جمعی- در ساختن چیزی جدید سهیم باشند، در فرایند هم‌آفرینی شرکت کنند و به‌خودیابی خویشتن کمک کنند. کیفیت آزادی‌بخشی اینترنت، کاربران اینترنتی را دعوت می‌کند تا به تفکر، تجربه، بازی، فعالیت‌های گروهی و ارتباط بپردازند.
- عاملی و حسنی (۱۳۹۱) در «دو فضایی شدن آسیب‌ها و ناهنجاری‌های فضای مجازی»، تحت پارادایم دو فضایی شدن به مفهوم‌سازی عمده‌ترین آسیب‌های فضای مجازی پرداخته و با مطالعه تطبیقی سیاست‌گذاری‌ها در برخی کشورهای پیشرو، راهبردهای اتخاذ شده را دسته‌بندی نموده‌اند.
- فیسک^۱ (۱۹۸۷) تلاش کرد با بررسی چند برنامه پرتعدادار تلویزیونی، ویژگی «تلویزیون جنسیت‌گرا» را پیدا کند.^۲
- پژوهش‌های پیرسی^۳ (۲۰۰۰) و یانگ^۴ (۱۹۹۹) نیز روشن می‌سازد مشکلات خانوادگی در خانواده‌هایی که فرزندان آن‌ها وابسته به اینترنت هستند، فزونی دارد.^۵ از سوی دیگر، در همایش‌هایی هم‌چون «همایش ملی زنان، خانواده و شبکه‌های اجتماعی مجازی» نیز به بررسی تأثیر و تأثر زنان از فضای مجازی پرداخته شده است؛ هر یک از مقالات این همایش از جمله مقالات زیر نیز به ابعادی از این بحث پرداخته‌اند:

1. Fisk

۲. به نقل از: مک‌کوایل، ۱۳۸۴.

3. Piercey

4. Young

۵. به نقل از: گنجی، ۱۳۸۵، صص. ۱۵۲-۱۴۶.

- «تحولات فرهنگی و شکل‌گیری هنجارهای ارتباطی مدرن در فضای مجازی»، شهیدی و کلانتری (۱۳۹۵)؛
- «تأملی بر رابطه فضای مجازی و هویت جنسیتی»، نیکخواه قمصری و منصوریان راوندی (۱۳۹۵)؛
- «تبیین جامعه‌شناختی سرمایه اجتماعی خانواده و فضای مجازی»، انصاری و دیگران (۱۳۹۵).

در عین حال، این دسته از آثار بر پایه استقرا صورت گرفته است؛ لذا به نظر می‌رسد در میان پژوهش‌ها، کمتر می‌توان اثری را یافت که رابطه جنسیت و خانواده با فضای مجازی را از منظر فرصت‌ها و تهدیدهای آن در مسیر آموزش جنسیت‌محور و خانواده‌مدار و با رویکرد دینی بررسی کرده باشد.

چارچوب مفهومی پژوهش

نظریه پردازان، فضای مجازی^۱ را به فضای قابل هدایت معنا کرده‌اند؛^۲ از نگاه دیوید بل^۳ فضای مجازی فقط مجموعه‌ای از سخت افزار نیست بلکه مجموعه‌ای از تعاریف نمادین است که شبکه‌ای از عقاید و باورها را در قالب داد و ستد میان افراد رد و بدل می‌کند.

گیدنز^۴ - جامعه‌شناس بریتانیایی - معتقد است تغییرات ساختاری در قدرت به واسطه سطوح چندگانه جهانی شدن باعث تغییر و دگرگونی حس ما از زمان و مکان شده است. به طور کلی - در جوامع پیشامدرن - زمان و مکان یکنواخت و هم‌بسته بودند؛ به این معنی که مردم به تعامل در مجاورت یکدیگر و برقراری ارتباطات شفاهی با هم

1. Vitual Space
2. Kizza, 1998, p. 131.
3. David Belle
4. Anthony Giddens

جایگاه فضای مجازی در ارتقای آموزش‌های جنسیتی خانواده‌محور / ۳۷

تمایل داشتند؛ اما یکی از پیامدهای مهم مدرنیته^۱ و فضای رسانه‌ای این است که ظرفیت انسان برای زندگی و کار در گستره زمان و مکان گسترش یافته است؛^۲ لذا می‌توان به فضای مجازی به مثابه ابزاری برای امتداد زمان و مکان جهت آگاهی‌بخشی و ارتقای بینشی نگریست.

از طرف دیگر، دو دیدگاه عمده در مفید یا مضر بودن کاربست فضای مجازی برای تنظیم زیست روزمره و ارتقای آگاهی‌ها وجود دارد:^۳

۱. هایدگر^۴ - فیلسوف آلمانی - نگران پایان یافتن تفکر در فرآیند پردازش اطلاعات - به‌طور عام - بود؛ چرا که تغییر ماهیت بشر به موازات استفاده روز افزون از تکنولوژی در همه وجوه زندگی، با گسترش تکنولوژی خود را به‌صورت هر چه شدیدتر نمایان می‌کرد.^۵

بر این اساس، فضای مجازی می‌توانست تعاملات جهانی را تقویت کند و گسترش دهد، افراد را در خانه نگه دارد، نگاه آنان را به صفحات رایانه خیره سازد و تعاملات و برقراری ارتباط با همسایگان را به فراموشی سپارد؛ این گروه از متفکران منتقد - از سر شناخت، ناآگاهی یا صرفاً خشم - با نوعی مقاومت غیر فعال و پنهانی - اما مؤثر - با اشاعه فناوری‌های جدید اطلاعاتی مخالفت می‌ورزند.^۶

1. Modernity

2. Laughey, 2007, p. 97.

۳. ر. ک: انصاری و دیگران، ۱۳۹۵، صص. ۱۳۵-۱۲۱.

4. Martin Heidegger

۵. کازنو، ۱۳۸۴، ص. ۵۲.

۶. برتون، ۱۳۸۲، ص. ۲۱.

۲. اینترنت و فضای مجازی مکمل و در امتداد فضای حقیقی هستند؛ از این نظر، مردم فضای مجازی را برای حفظ تعاملات اجتماعی موجود خود به کار گرفته و با اضافه کردن تماس‌های الکترونیکی و مجازی به تماس‌های حضوری یا تلفنی، همان سرگرمی‌ها و علائق دنیای واقعی خود را به صورت برخط نیز ادامه می‌دهند.

در این راستا، برخی جامعه‌شناسان معتقدند تحت تأثیر فناوری اینترنت، دسته‌ای از فضاهای مصنوعی به وجود آمده‌اند که خالی هستند و لازم است کاربران آن‌ها در مکان‌های خالی عضو شده، ابتدا فضای تعاملی را بسازند و بعد از آن بهره‌گیرند.

مطابق با این دیدگاه، در دنیای مجازی همان چیزهایی که در دنیای واقعی وجود دارند، موجود است و همبستگی قابل توجهی میان وضعیت افراد در دنیای واقعی و دنیای مجازی آن‌ها به چشم می‌خورد.

از سوی دیگر، فضای مجازی ابزاری برای انتقال ارزش‌ها و آرمان‌ها است؛^۱ این فضا سهم بسزایی در تغییر هنجارها و ارزش‌های اجتماعی دارد و می‌تواند معرفی‌کننده الگوها، نقش‌ها، دیدگاه‌ها و شیوه روی آوردن به سبک‌های زندگی و فراگیری نقش‌های آینده باشد.^۲

این فضا- برای افرادی در دور افتاده‌ترین نقاط- نقش یک آموزشگاه مؤثر را ایفا می‌کند؛^۳ هم‌چنین تحقیقات نشان می‌دهد جنسیت دریافت‌کنندگان، رابطه مستقیمی با چگونگی دریافت آن‌ها از رسانه‌ها دارد.^۴

۱. گیدنز، ۱۳۷۷، ص. ۵۶.

۲. ساروخانی و بابایی‌فرد، ۱۳۹۱، ص. ۳۳۷.

۳. عطایی کچویی و دیگران، ۱۳۹۶، ص. ۱۶۳.

۴. مک‌کوایل، ۱۳۸۴.

جایگاه فضای مجازی در ارتقای آموزش‌های جنسیتی خانواده‌محور / ۳۹

از آموزه‌های دینی نیز با تأکیدی که بر طبیعی و تکوینی بودن تمایزات بنیادین میان زن و مرد دارند، بر تفاوت‌های میان زن و مرد در مواجهه با فضاها و پیام‌های ارتباطی می‌توان تأییداتی گرفت.^۱

از یافته‌های تجربی نیز چنین برداشت می‌شود که یکی از شواهد تکوینی بودن این تفاوت‌ها، تلاش‌های بسیاری است که برای آموزش‌های غیر حساس به موضوع جنسیت و اقدام برای محو تفاوت‌ها انجام پذیرفته؛ ولی تاکنون ثمر نداده است.^۲

روش تحقیق

در این تحقیق از روش توصیفی و تبیینی-تحلیلی استفاده شده است؛ لذا می‌توان آن را در زمره پژوهش‌های کاربردی قلمداد کرد.

پژوهش حاضر به روش کتابخانه‌ای و با استفاده از آرا و نظریه‌های دانشمندان و از راه فیش‌برداری، یادداشت‌برداری و جستجو در پایگاه‌ها و منابع اطلاعات علمی اینترنتی گردآوری شده است.

ابزاری نیز که برای گردآوری اطلاعات مورد استفاده قرار گرفته، روش سندکاوی است؛ بر این اساس، تمامی کتاب‌ها، مدارک، اسناد، پایگاه‌ها، مقاله‌ها و پژوهش‌های در دسترس پژوهشگران که به بررسی این مفاهیم پرداخته‌اند، مورد مطالعه قرار گرفته و از آن‌ها فیش‌برداری شده است.

تحولات و اقتضائات جهان رسانه‌ای معاصر

در عصر کنونی، ارتباطات مهم‌ترین ساحت رفتاری و وجودی جوامع است؛ در این میان، رسانه‌ها به‌عنوان مهم‌ترین عامل ارتباط شناخته می‌شوند.

۱. بستان، ۱۳۹۱.

۲. زیبایی‌نژاد، ۱۳۹۱.

بر این اساس، انسان‌ها با یکدیگر از طریق رسانه‌ها ارتباط برقرار می‌کنند، به رسانه‌ها اعتماد کرده و زندگی مشترک درازمدتی را با رسانه‌ها رقم می‌زنند. یکی از پیامدهای تحول بزرگ فناوریانه موسوم به انقلاب اطلاعاتی که از دهه ۱۹۸۰ میلادی با رایانه‌های خانگی و از یک دهه بعد با اینترنت به وقوع پیوست، رسانه‌ای شدن شدید و حتی شتاب زده جهان بوده است. این زیست انسان- رسانه در کنار پدیده‌هایی هم‌چون جهانی شدن و ویژگی‌هایی هم‌چون جهان‌شمولی رسانه- جهان را به محیطی باز و انسان را به عنصری شنوا، فعال و خلاق تبدیل کرده است. متأثر از این تحولات، صدهای کوچک درون جامعه نیز طنین وسیعی در نظام‌ها ایجاد می‌کند.^۱

در این وضعیت نوین، دو ویژگی پویایی‌بخش مدرنیته که در آفرینندگی هویت انسان دوران جدید نقش دارد، عبارت است از:

۱. بازاندیشی؛ فرد در پرتو اطلاعات تازه‌ای که به واسطه توسعه و گسترش ارتباطات- که خود پیامد جدایی زمان و مکان است- عملکردها را بررسی مجدد می‌کند.

۲. از جاکندگی؛ به معنی کنده شدن روابط اجتماعی از محیط‌های محلی هم‌کنش و تجدید ساختار این محیط‌ها در جهت پهنه‌های نامحدود مکانی- زمانی است.

به ابتدای این دو ویژگی، فرد- پیوسته- عملکردهای اجتماعی خود و آنچه که در ارتباط با دیگران و جامعه انجام می‌دهد را مورد بازسنجی قرار داد؛ گاهی نیز به‌گونه‌ای اساسی عملکردهای خود را اصلاح می‌کند.^۲

۱. فاضلی، ۱۳۹۴.

۲. گیدنز، ۱۳۷۷، ص. ۴.

بیان این نکته نیز لازم است که- در همه فرهنگ‌ها و دوران‌ها- انسان عملکردهای اجتماعی خود را پیوسته مورد بازاندیشی قرار می‌داده است؛ اما- تنها- در عصر مدرنیت است که تجدید نظر بنیادی، در همه جنبه‌های پایه‌ای زندگی انسان صورت می‌گیرد. از طرف دیگر- فرد- هویت شخصی خود را به واسطه اطلاعات گوناگونی که رسانه‌های ارتباط جمعی مدرن در حوزه‌های مختلف سیاسی، اقتصادی و فرهنگی در اختیارش قرار می‌دهند، به طور پیوسته مورد بازاندیشی قرار داده و تغییراتی در آن ایجاد می‌کند؛ به گونه‌ای که تغییرات ایجاد شده ممکن است همخوان یا ناهمخوان با مؤلفه‌های فرهنگی-اجتماعی جامعه‌اش باشد.

در چنین شرایطی، با نوعی تجزیه شدن فرهنگ و ظهور معیارهای تازه برای تعیین فرهنگ مطلوب یا سنجش خواست‌ها، نیازها و ایده‌آل روبه‌رو هستیم. تأثیر رسانه‌های نوگرا در تقویت احساسات و تحت‌الشعاع قرار دادن عقلانیت، باعث به‌وجود آمدن انسانی جدید با ذائقه‌ای نو می‌شود؛ در نتیجه با هویت‌های متکثر و الگوهای متعدد سبک زندگی مواجه می‌گردیم.

کالاهای فرهنگی تولیدی در این فضا- از جمله محصولات رسانه‌ای- در بستر تضعیف پایگاه‌های هویت‌ساز گذشته تکثیر و مصرف می‌شود و هویت‌های فردی، گروهی و جنسی با محوریت مصرف کالاهای فرهنگی جدید شکل می‌یابد و متحول می‌گردد.^۱

از معضلات مهم جامعه و خانواده- در عصر معاصر- روبه‌رو شدن با انبوه اطلاعاتی است که از تولیدکنندگان آن شناخت چندانی ندارند؛ اگر در گذشته اطلاعات کمتری می‌رسید، راه‌های ساده‌تر و مطمئن‌تری برای شناخت درست و غلط در اختیار بود؛ اما امروزه اعضای خانواده و جامعه برای دسترس یافتن به اطلاعات پاک با مشکلات بیشتری روبه‌رو هستند.

۱. بیانیه تحلیلی مرکز تحقیقات زن و خانواده، ۱۳۸۹.

به بیان دیگر- در عصر حاکمیت اینترنت- مراجع سنتی که بر اساس اصل اعتماد و وثاقت، مجرای اصلی کسب و تأیید اطلاعات بودند، جایگاه پیشین خود را از دست می‌دهند و در کنار مرجعیت‌های ناشناس و ناسالم در یک رتبه قرار می‌گیرند؛ این بدان معنا است که تحیر در کسب اطلاعات و تحلیل‌ها از ویژگی‌های عصر رسانه‌های جدید است.^۱

در جریان انتقال اطلاعات، فرهنگ‌های خاصی بیش از همه در جایگاه پیام‌فرست و فرهنگ‌ساز نشسته‌اند و زمینه‌ای پدید می‌آورند تا ساکنان جامعه جهانی از زاویه نگاه آنان جهان را تحلیل کنند؛ بنابراین می‌توان از این دیدگاه دفاع کرد که تأثیر گفتمان مسلط آن است که در فرایند بازتفسیر عناصر فرهنگی توسط آحاد جامعه- گفتمان مسلط- اصول حاکم بر این بازتعریف را مشخص می‌کند.

به‌عنوان نمونه، سیطره جریان اطلاعات و مفاهیم مدرن و همسو با سرمایه‌داری این نتیجه را دارد که جوان مسلمان با وجود حفظ مسلمانی، عناصری از فرهنگ بیگانه از جمله فردگرایی، نسبت‌پذیری گزاره‌های اخلاقی، ثبات‌گرایی و لذت‌گرایی را می‌گیرد و آن را اساس بازنگری در تفسیر دین و آموزه‌های فرهنگی خود قرار می‌دهد.

نتیجه این بازتفسیر دستیابی به فهمی جدید، سیال، مدرن و التقاطی از آموزه‌های دینی است؛ همین اتفاق البته در دیگر حوزه‌های فرهنگی نیز رخ می‌دهد. به‌عنوان مثال؛ خانواده در تعامل با مفاهیم و آموزه‌های جدید به داد و ستد می‌پردازد و در این فرایند عناصری از فرهنگ بیگانه را برای بازتفسیر ارزش‌ها و عقاید پیشین و بازتولید آداب و رسوم خود به‌کار می‌گیرد.^۲

۱. مرکز تحقیقات زن و خانواده، ۱۳۸۹، شماره ۳۵.

۲. همان.

جایگاه فضای مجازی در ارتقای آموزش‌های جنسیتی خانواده‌محور / ۴۳

تحت تأثیر چنین فضایی، جامعه به واسطه هیجان، دستپاچگی و شگفت‌زدگی کنشگران رسانه‌ای از یک سو و فقدان تجربه گفتگو از سوی دیگر، در حال تجربه نوعی شوک فرهنگی است.^۱

زنان و زندگی ایشان نیز تحت تأثیر عصر تکنولوژی ارتباطی تغییراتی را تجربه می‌کنند؛ به تعبیر کاستلز^۲ - جامعه‌شناس اسپانیایی - ارتباطات مبتنی بر کامپیوتر، انقلابی در فرایند ارتباطات و به واسطه آن فرهنگ ایجاد خواهد کرد، و ارتباطات کامپیوتری به دلیل تازگی تاریخی این رسانه و بهبود نسبی جایگاه قدرت برای گروه‌هایی از قبیل زنان، ممکن است فرصتی برای معکوس کردن بازی‌های سنتی قدرت در فرایند ارتباطات فراهم کند.^۳

ایجاد امکان دسترسی به اطلاعات بدون مرز مکانی و زمانی توسط این رسانه‌ها، منابع جدیدی در اختیار زنان برای سامان‌دهی شیوه زندگی خود و خانواده‌شان قرار می‌دهد؛ به این ترتیب، زنان با دسترسی به منابع جهانی در کنار منابع محلی بر پایه جایگاه اجتماعی‌شان، امکان تجدیدنظر در بسیاری از ابعاد زندگی خود را یافته و با بازسنجی عملکردهای اجتماعی خود متناسب با شرایط مکانی و زمانی تلاش می‌کنند تصویر یک‌دست و متفاوتی از خود ارائه دهند.^۴

ویژگی‌های متمایز فضای مجازی در قیاس با محیط حضوری

جهان مجازی هر چند بشر را از واقعیت جهانی جدا نمی‌سازد؛ اما چند ویژگی مهم زیر آن را از جهان واقعی و از رسانه‌های پیشینی ممتاز می‌کند:

۱. فاضلی، ۱۳۹۴.

2. Manuel Castells

۳. کاستلز، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۴۱۷.

۴. کرمی، ۱۳۹۳.

اینترنت و فضای مجازی در مقایسه با سایر امکانات ارتباطی و برخلاف وسایل ارتباط جمعی دیگری هم چون روزنامه، سینما، رادیو و تلویزیون که اخبار و اطلاعات مورد نظر را یک سو به انتقال می دهند، ابزاری دوسویه است.

فضای مجازی از این ظرفیت برخوردار است که همه می توانند بدون تبعیض از اطلاعات آن استفاده کنند، و یا انبوهی از اطلاعات را به آن اضافه نموده مرزهای غایب و حاضر در آن کم رنگ می شود.^۱ در این فضا می توان با نگهداری تصاویر و صداها به عقب بازگشت و وقایع را بارها مشاهده کرد.

فضای مجازی، برخی قابلیت های متفاوتی را به طور مادی-مثل حضور در همه جا و حذف فاصله- در بردارد؛ لذا می توان تغییر در مفاهیمی مثل زمان، مکان و انرژی را از دیگر ویژگی های فضای مجازی دانست.

از طرف دیگر، الگوریتمی شدن رسانه های داده مبنا سبب می شود الگوریتم رسانه مسیر داده را تعیین کند؛ به بیان دیگر اهمیت خبر را فقط محتوای آن تعیین نمی کند، بلکه الگوریتم های غول های اینترنتی، جایگاه محتواها را تعیین می کنند.

علاوه بر این، فضایی مصنوعی و ساختگی است؛ اما پدیده های این جهان مجازی به نوعی تکرار پدیده های جهان واقعی و تلاش برای ساخت واقعیت در فضای مجازی است؛ لذا می توان گفت فضای مجازی فضایی سراسر نمادین است که رمزی شدن، رمزگذاری و رمزگشایی به صورت فرایند اصلی در آن جریان دارد.^۲

نتیجه این ویژگی ها آن است که مرزهای جغرافیایی، صنفی، جنسیتی، فرهنگی و اخلاقی درنور دیده می شود، و می توان آزادانه اقتدار خود را در این فضا به نمایش گذاشت و لذت های بیشتری را در دسترسی به هر چیز و در هر زمان تجربه کرد.^۳

۱. عطایی کجویی و دیگران، ۱۳۹۶، صص. ۱۵۸-۱۵۷.

۲. به نقل از: کاظمی، ۱۳۸۷، صص. ۶۶-۴۴.

۳. بیانیه تحلیلی مرکز تحقیقات زن و خانواده، ۱۳۸۹.

جایگاه فضای مجازی در ارتقای آموزش‌های جنسیتی خانواده‌محور / ۴۵

همین جذابیت‌ها، قابلیت‌ها و ویژگی‌های خاص فضای مجازی آن را به محیطی برای تعاملات اجتماعی مبدل کرده است تا آن‌جا که می‌توان مدعی شد جهان مجازی، شکل دیگری از جهان واقعی است، و به تعبیر کارشناسان واقعیت مجازی^۱ را رقم می‌زند. اندیشه‌وران از این تحول به پارادایم دو جهانی شدن‌ها تعبیر می‌کنند؛ لذا دو جهان موازی و در عین حال مرتبط و در هم آمیخته مشاهده می‌شود که جهانی شدن‌های متکثری را در درون خود جای داده‌اند.

جهان اول با خصیصه جغرافیا داشتن، برخورداری از نظام سیاسی مبتنی بر دولت- ملت، طبیعی- صنعتی و محسوس بودن و احساس قدمت داشتن از جهان دوم قابل تمایز است؛ جهان دوم نیز با خصیصه‌هایی مثل برون مکانی، فرازمانی و صنعتی بودن محض، عدم محدودیت به قوانین مدنی متکی بر دولت- ملت‌ها، اتکا به معرفت‌شناسی تغییر شکل یافته پسا مدرن، دسترسی‌پذیری هم‌زمان، روی فضا بودن و برخورداری از فضای فرهنگی، اعتقادی، اقتصادی و سیاسی جدید از جهان اول به صورت نسبی جدا می‌شود؛ اما این دو جهان در بسیاری موارد تبدیل به دوقلوهای به هم چسبیده می‌شوند و تعامل فردی و اجتماعی در قلمرو زیادی متکی به تعامل‌های دو جهانی می‌شود؛ لذا دو جهانی شدن‌های به هم چسبیده مشاهده می‌شوند.^۲ دو جهان حقیقت و مجاز- در کنار اشتراکات- دارای افتراق‌های قابل اعتنایی نیز هستند؛ به‌عنوان مثال، کنشگران اجتماعی فضای مجازی بر اساس منطقی متفاوت با کنشگران فضای واقعی و عصر پیش از انقلاب اطلاعاتی عمل می‌کنند؛ هم‌چنین موقتی بودن و سیالیت ارتباط‌ها و پیوندها در فضای مجازی مشاهده می‌شود.

1. Virtual Reality

۲. علمی و علیزاده، ۱۳۸۸، ص. ۴۰.

به طور کلی، همه چیز در فضای مجازی، موقتی است و تضمینی برای ادامه فعالیت و کنش یک عضو در یک جماعت مجازی وجود ندارد؛ به همین جهت هیچ احساس مسئولیتی درباره یکدیگر ندارند و روابط، تنها به شکلی عاطفی، لحظه‌ای و هیجانی شکل گرفته و تصمیم‌گیری می‌شود.

آموزش جنسیتی

۱. اندیشه شیعی و تعلیم و تربیت زنان

اسلام، از برابری انسانی^۱ و ارزشی^۲ زن و مرد دفاع نموده، و سعادت و فضیلت را به طور یکسان به هر دو وعده داده است؛^۳ لذا قرآن کریم در برشمردن مقامات معنوی، صفات جنسیتی را به صورت زنانه و مردانه و کنار هم می‌آورد،^۴ که این امر نشان‌گر امکان نیل زنان و مردان به جایگاه ارزشی برابر است.

هم‌چنین در آموزه‌های دینی بر ارزشمندی علم و علم‌آموزی برای زن و مرد به طور عام و یکسان تأکید می‌شود.

برای نمونه؛ پیامبر اکرم ﷺ جستجوی علم را بر هر مسلمان اعم از مرد و زن واجب دانسته،^۵ و به طلب علم از بدو کودکی تا زمان فرارسیدن مرگ و حتی در دورترین نقاط عالم سفارش کرده^۶ و علم‌آموزی زنان انصار را چنین ستایش کرده‌اند:

۱. ر. ک: نساء، ۱؛ روم، ۲۱.

۲. ر. ک: آل عمران، ۱۹۵؛ نساء، ۱۲۵-۱۲۴؛ نحل، ۹۷؛ احزاب، ۳۵؛ نوح، ۲۸؛ توبه، ۷۱؛ غافر، ۴۰؛ حدید، ۱۲؛ حجرات، ۱۳.

۳. ر. ک: بقره، ۳۰؛ اسراء، ۷۰؛ مؤمنون، ۱۲-۱۰؛ حجرات، ۱۳؛ حجر، ۲۹.

۴. ر. ک: احزاب، ۳۵.

۵. حر عاملی، بی‌تا، ج ۱۸، صص. ۱۴-۱۳.

۶. همان، ص. ۱۴.

زنان انصار، خوب زنانی هستند؛ زیرا شرم و حیا آنان را از پرسش و کسب آگاهی در امور دینی باز نمی‌دارد.^۱

در اندیشه شیعی، فرد، خانواده و اجتماع می‌بایست نگرش‌ها، تمایلات، احساسات و رفتارها را به‌گونه‌ای هدایت کنند که انتظارات خداوند از انسان محقق شود، و او بتواند به‌درستی تکالیف و مأموریت‌های خویش را به سرانجام برساند؛ لذا اگر تمایزات زن و مرد در صفات تکوینی، موقعیت‌ها، نقش‌ها و حقوق، پذیرفته شود و انتظارات متفاوت خداوند از آنان و تعیین حقوق و تکالیف متناسب با آن در نظام تشریحی باور شوند، ضرورت توجه برنامه‌های تربیتی به نظام جنسیتی در اندیشه دینی و تلاش برای ایفای نقش خانواده‌محور دو جنس، خدشه‌ناپذیر خواهد بود.

بر این اساس - در نظام تربیتی دینی - دختران و پسران باید برای ایفای موقعیت‌ها و نقش‌های خاص جنسیتی خود در خانواده و اجتماع تربیت و آماده شوند؛^۲ چنان‌که در طول تاریخ، جنسیت‌گرا و خانواده‌محور بودن تربیت از بدیهیات شمرده شده است. با این همه - در سده اخیر - نظام آموزشی مدرن و رسانه‌ها و سیستم تربیت غیر رسمی، این ضرورت را نادیده گرفته‌اند تا جایی که امروزه، طرفداران دیدگاه فمینیستی و برخی از جامعه‌شناسان، جنسیت را فارغ از زمینه‌های تکوینی دانسته و نظام‌های آموزشی را به‌سمتی حرکت می‌دهند که تمایزات روانی را تغییر داده و زن و مرد را از لحاظ روانی یکسان تربیت کنند و پرورش دهند.

۱. متقی هندی، ۱۴۰۹، ص. ۶۳۷.

۲. برای آن‌که دختر پس از اتمام دوران آموزشی بتواند در خانواده نقش مادری را ایفا کند، لازم است در زمان مدرسه، خانواده و انگیزه تشکیل خانواده برای او مهم جلوه داده شود و مادری برای او به‌عنوان یک ارزش بیان شود؛ همین‌طور متناسب با نقش همسری، پدری و سرپرستی خانواده و متناسب با انتظاراتی که از پسر در آینده وجود دارد، می‌بایست آموزش‌های لازم به وی داده شود.

این نظام تربیتی ارتباط مثبتی با خانواده و ارزش‌های جنسیتی برقرار نمی‌کند، و فردگرایی را به جای خانواده‌محوری و تشابه را به جای لحاظ تفاوت‌های جنسیتی دامن می‌زند.

توجه به ویژگی‌های زیستی و روانی هر جنس به این معناست که اگر - به عنوان مثال - رهیافت‌های قطعی علمی، قوی‌تر بودن پسران را در تصویر اشیای سه‌بعدی نشان دهد، ممکن است نتیجه این باشد که کتاب ریاضی دختران حاوی تصاویر بیشتری باشد؛ زمانی که دختر و پسر به سن بلوغ می‌رسند ممکن است با توجه به ظرفیت‌های روانی متفاوت‌شان، شباهت متفاوتی در ذهن آن‌ها شکل بگیرد.

به عنوان نمونه - در دختران - چون عنصر عاطفه در آنان قوی‌تر است، ممکن است در مواجهه با شخص معلول، نسبت به عدالت خداوند دچار شبهه شوند؛ لذا در این صورت متون تعلیمات دینی دختران می‌تواند متفاوت و تأکید بر عدالت خداوند در کتاب‌هایشان بیشتر باشد، و با روش‌هایی که با احساس و عاطفه نزدیکتر است، اثبات وجود خداوند صورت گیرد.^۱

بنابراین، از عوامل مؤثر در تضعیف خانواده - در سده‌های اخیر - ناهمسو بودن نظام آموزشی و رسانه‌ها با ارزش‌ها و اقتضانات خانوادگی است.

نتیجه اعتقاد به تفاوت‌های تکوینی زن و مرد، تفاوت در کارکردها، تفاوت در هویت زنانه و مردانه، تفاوت در نقش‌های جنسیتی، تفاوت در گزاره‌های اخلاقی و تفاوت در نظام حقوقی - تربیتی و آموزشی است.

در همین راستا، الکسیس کارل^۲ فرانسوی معتقد است:

نباید به دخترها همان پرورش فکری، شیوه زندگی و آرمانی را عرضه کرد که به پسرها عرضه می‌شود؛ بلکه مرئیان باید تفاوت‌های جسمانی و روانی زن و مرد

۱. بیانیه تحلیلی مرکز تحقیقات زن و خانواده، ۱۳۸۷.

جایگاه فضای مجازی در ارتقای آموزش‌های جنسیتی خانواده‌محور / ۴۹

و نقش‌های طبیعی آنان را در نظر بگیرند؛ چرا که میان دو جنس تفاوت‌های
چاره‌ناپذیری وجود دارد که در ساختن دنیای متمدن نباید از این تفاوت‌ها غافل ماند.^۱

با توجه به آن‌که اختلاط جنسی غیر ضروری- در دین اسلام- مطلوب نیست،
از زن و مرد انتظار می‌رود تلاش کنند در رشته‌هایی به تحصیل بپردازند که در آینده
نیازمند اختلاط با جنس مخالف نباشد؛ هم‌چنین با توجه به اهمیت مادری و همسری
در اسلام و نظام مشارکت اجتماعی در این دین، زنان می‌بایست به آموزش‌هایی
مبادرت نمایند که در آینده کاری، نیازمند عدم حضور بلندمدت در کنار خانواده
و فرزندان نباشد.^۲

۲. خوانش انتقادی نظام آموزشی حضوری

چالش‌های جهانی آموزش و پرورش در قرن بیست و یکم را می‌توان ناشی از
دیدگاه‌های نو به کارکردهای آموزشی و پرورشی دانست؛ امروزه- تقریباً- کسانی که
به دنبال توسعه و اصلاحات هستند از آموزش و پرورش شروع می‌کنند
و رویکردهای برآمده از عصر جدید ارتباطات و فناوری‌ها در تعلیم و تربیت
از جمله دیدگاه حداکثری مبتنی بر خودیادگیری و چگونگی یادگیری (فراشناخت)،
یادگیری فرایندمدار و مستقل؛ موجب حرکت تدریجی در بازتعریف مفاهیم اساسی
تعلیم و تربیت شده است.

در عصر معاصر، علم، تدریس، معلم، شاگرد، محتوای درسی و مدرسه در حال
احراز تعاریف جدید هستند- بر خلاف گذشته- آموزش و پرورش معاصر به معنای
فرایند دائمی یادگیری توسط هر انسان و هر جامعه است؛ به علاوه، یکی از اهداف تازه

۱. بیانیه تحلیلی مرکز تحقیقات زن و خانواده، ۱۳۸۷.

۲. بستان، ۱۳۹۱، صص. ۱۵۰-۱۳۷.

آموزش و پرورش، یادگیری تغییر است. کسب دانش، پرورش هوش، استعداد، شناخت خود و آگاهی از موهبت‌ها و استعدادهای خویش، به‌کار انداختن قوای ذهنی خلاق و پر تخیل، غلبه بر انگیزه‌های نامطلوب و ویران‌گر، ایفای نقش مسئولانه و... از جمله هدف‌های آموزش و پرورش نوین است.^۱

از همین رو، جهانی‌شدن موجب شده در بسیاری از موارد، مرزهای سنتی آموزش از بین رفته و نیازمند بازتعریف شوند.

بر این اساس، می‌توان ادعا کرد که با روش‌های سنتی و غیر کارآمد وارد عرصه پیشرفته آموزشی در عصر اطلاعات شده‌ایم؛ به‌همین دلیل نه توان جذب تمامی علاقمندان دارای استعداد وجود دارد، نه امکان آموزش مناسب به‌معدود افرادی که جذب شده‌اند، مشاهده می‌شود.

امروزه، موضوعات و رویکردهای نوین آموزشی از تحولات علمی و فناوری‌های جدید رسانه‌ای- به‌ویژه IT و ICT- نشئت می‌گیرند؛ همین تحولات زمینه را برای ظهور دیدگاه‌های نو هموار کرده و آن‌ها را فراتر از مرزهای ملی در چارچوبی جهانی مطرح می‌سازند.

علاوه بر این، دیدگاه‌های نو آن‌ها را از محدوده نخبگان و اندیشمندان جامعه خارج نموده و به‌صورت رویکردی اجتماعی مطرح ساخته و مسؤلیت‌ها و چالش‌های نوینی را فراروی نظام‌های آموزش و پرورش ملی قرار می‌دهند.^۲

در نقادان نظام آموزش حضوری در ایران می‌توان به این نکته اشاره کرد که مدرسه، یک نهاد میانجی بین شهروندان و دولت است؛ اما ارتباط خلاق و مشارکتی با این دو ندارد؛ به این معنا که علائق عموم به‌سمتی و علائق نظام آموزشی به‌سوی

۱. کینگ و اشنایدر، ۱۳۷۴.

۲. فاضلی، ۱۳۹۴.

جایگاه فضای مجازی در ارتقای آموزش‌های جنسیتی خانواده‌محور / ۵۱

دیگری جهت‌گیری شده‌اند؛ هم‌چنین در این نظام آموزشی، حفظ و یادگیری - به اصطلاح - طوطی‌وار رواج یافته است؛ به نحوی که مجموعه‌ای داده توسط نظام آموزشی به فراگیران تحمیل شده و همین موضوع، انتقادی اندیشیدن و راه تفکر را از آنان گرفته است.

بنابراین، آموزش و پرورش رسمی کشور بر محفوظات تکیه دارد که این روند برای هر دانش‌آموزی تا دوازده سال ادامه می‌یابد؛ لذا اغلب آموزش‌هایی که طی این مدت ارائه می‌شود، تا مرحله ذهنیت است و به عینیت نمی‌رسد؛ این فقدان همراهی ذهنیات با عینیات و تماس نیافتن آموزه‌های تئوریک با تجربه‌ها و واقعیت‌ها، نتیجه‌ای جز بیگانه‌سازی دانش‌آموزان با دنیای پرتنوع و فعال بیرونی ندارد.

به عبارت دیگر - آموزش و پرورش رسمی ایران - دانش‌آموزان را با فرایندهای اجتماعی درگیر نمی‌سازد؛ لذا دانش‌آموزان برخاسته از این نوع نظام آموزشی در رویارویی با موج فرهنگ جهانی دچار انحرافات فکری خواهند شد؛^۱ یعنی نگاه ابزاری به آموزش و فقدان روح گفتگو و انتقال یک سویه معلومات به فراگیر از آسیب‌های اساسی این نظام است.

هم‌چنین جامعه کنونی توان پاسخگویی به همه مطالبات واردشوندگان به نظام آموزش عالی را ندارد به نحوی که میان ورودی‌ها و نیازها تناسبی برقرار نشده است؛ لذا هدر رفتن سرمایه‌های ملی و فردی و در رأس آن سرمایه عمر جوانان مشاهده می‌شود؛ از سوی دیگر، احساس غبن و ضرر از ورود به سیستم آموزش عالی برای بسیاری از فارغ‌التحصیلان باعث بروز فشارها و نارضایتی‌های روحی و روانی و افزایش مطالبات اجتماعی و سیاسی می‌شود.^۲

۱. بیات، ۱۳۸۳، ص. ۵۹.

۲. مرکز تحقیقات زن و خانواده، ۱۳۸۵.

امروزه تحت تأثیر ادبیات مسلط جهانی، شاخص‌های توسعه جنسیتی^۱ از شاخص‌های مهم در توسعه‌یافتگی کشورها به‌شمار می‌رود؛ لذا برابری، به‌معنای تشابه و از میان بردن تمامی تمایزات جنسیتی- در حیطه‌های فردی، خانوادگی و اجتماعی- دنبال می‌شود.^۲

در همین راستا سپردن نقش‌های یکسان اجتماعی، اقتصادی و سیاسی به زنان پی‌گیری می‌شود، و برای جنسیت‌زدایی از نظام آموزشی، برنامه‌های حساس به جنسیت طراحی می‌گردد تا تصاویر کتب درسی، محتواها و روش‌های آموزشی را که میان دو جنس تمایز قائل می‌شود، شناسایی و به اصلاح آن اقدام نماید.^۳ به‌عنوان مثال؛ تصاویری که دختران را با عروسک و پسران را با دوچرخه و یا دختران را مشغول انجام کارهای خانگی نشان می‌داد، باید اصلاح می‌گردید. در سالیان گذشته این ادبیات برآمده از آموزه‌های فمینیستی در بخشی از نظام آموزش حضوری- رسمی- کشور به‌بانه کلیشه‌زدایی و تحقق برابری جنسیتی، وارد شد. به‌طور کلی، می‌توان در مواجهه با اسناد و شاخص‌های بین‌المللی سه نوع برخورد داشت:

۱. تقلید محض (مواجهه ماشینی)؛
۲. انتقال‌گزینی بر اساس نیازسنجی در نظام آموزشی؛
۳. انتقال مولد؛ به این معنا که نسبت به اسناد آموزشی نگاه منتقدانه وجود داشته باشد و آن را برای حل مسائل، منبع الهام قرار داد؛ این روش، مواجهه خلاقانه با تجارب سایر کشورها است.

1. Gender Development Indicator (GDI)

۲. یونیسف، ۱۳۷۳، ص. ۹۸.

۳. بیانیه تحلیلی مرکز تحقیقات زن و خانواده، ۱۳۸۷.

جایگاه فضای مجازی در ارتقای آموزش‌های جنسیتی خانواده‌محور / ۵۳

چنین نظام آموزشی که در مراحل اول و دوم گرفتار شده باشد، به کاهش کارآمدی و اقتدار خانواده می‌انجامد که این بی‌توجهی به صفات و موقعیت‌های متمایز زنانه و مردانه پیامدهای ناگواری بر خانواده بر جای خواهد گذاشت. به‌عنوان یک نمونه موردی:

برای اولین بار در تاریخ بشر، ما دختران و پسران را مانند هم تربیت می‌کنیم و به آنان باور می‌دهیم که یکسان هستند و هر یک دارای توانایی‌های دیگری است؛ بعد، زمانی که همین پسران و دختران آماده ازدواج شدند و با هم ازدواج کردند، متوجه می‌شوند که از هر جهت، با هم متفاوت هستند؛ بنابراین، تعجبی ندارد که روابط و ازدواج‌های جوانان منجر به ناکامی و بحران شود؛ لذا هر ذهنیتی که بر یکسان بودن جنسیت‌ها اصرار کند، خطرناک به‌نظر می‌رسد. چگونه می‌توان از مردان و زنانی که ساختار مغزی-کاملاً-متفاوتی دارند، رفتار یکسانی طلب کرد؟^۱

از طرف دیگر، تحول در نظام آموزشی زنان به کاهش انگیزه ازدواج، افزایش سن ازدواج و فاصله میان ازدواج و فرزندآوری می‌انجامد؛ هم‌چنین تغییر در ملاک‌های انتخاب همسر یکی از پیامدهای غلبه یافتن دختران در دانشگاه‌ها قلمداد می‌شود؛ ضمن آن‌که به تشکیل خانواده‌هایی منجر خواهد شد که میزان تحصیلات زنان در آن، از مردان بیشتر است که این امر- در بسیاری موارد- به ایجاد تنش و تغییر در الگوهای روابط همسران منجر خواهد شد؛ چون وقتی زنان تحصیل کرده در جامعه غلبه یافتند و گروه قابل توجهی از آنان نیز به‌واسطه برخورداری از درآمد و استقلال اقتصادی قدرت مضاعفی یافتند، ساختار اقتدار در خانواده تغییر خواهد کرد که به‌نظر می‌رسد هم‌زمان با افزایش اقتدار زنان در خانواده و کاهش تعهد و مدیریت

۱. آلن پیز و باربارا پیز، ۱۳۸۴، ص. ۳۴۰.

مردان و کارآمدی و نقش خانواده و تضعیف الگوی رایج تقسیم کار خانگی در خانواده هسته‌ای، اساس خانواده در معرض تغییر قرار خواهد گرفت.

از آن‌جا که فرهنگ مدرن ارزشمندی را در احراز مناصب قدرت و کسب ثروت می‌داند، تسلط گفتمان مدرن در نظام آموزشی رسمی سبب شده است دختران با درونی‌سازی همین ارزش‌ها به تحلیل وضعیت گذشته خود بپردازند، احساس فرودستی کنند و برای رسیدن به مناصب قدرت و کسب استقلال مالی تلاش نمایند.

هم‌چنین، تغییر الگوی مشارکت اجتماعی از الگوی خانواده‌محور به اشتغال‌محور، نشانه‌ای از تعریف شدن عزتمندی اجتماعی زنان به مدرک و شغل است تا آن‌جا که شمار زیادی از زنان برای احراز موقعیت اجتماعی در تکاپوی دستیابی به فرصت‌های شغلی خاصی هستند که درآمدزایی آن ناچیز یا کمتر از هزینه‌های آن است. البته باید در نظر داشت که بسیاری از رشته‌ها- صرف نظر از فرصت‌های شغلی ممکن- تناسبی با نیازهای شخصی و صنفی دختران پیدا نمی‌کنند؛ بر این اساس و به دلیل وجود جو کاذب، لزوم ورود تمام همه به دانشگاه و مقاطع تحصیلی، هزینه‌های سنگین ملی و سرمایه عمر و جوانی تعداد زیادی از دختران به‌هدر می‌رود که مدیریت و پیشگیری از آن، بایسته به نظر می‌رسد.^۱

بیان این مطلب نیز لازم است که فراگرفتن علم برای مردان و زنان در رأس فضیلت‌های اسلامی و انسانی است؛ اما نمی‌توان مدعی شد که جریان آموزش عالی در کشور با تمام تنوعات و گرایشات متفاوت، از مصادیق تعلیم و تعلم ارزشمندی است که آموزه‌های اسلامی آن را ترویج می‌کنند؛ چرا که علم نشر داده شده در این نظام آموزشی متأثر از نهاد آموزش مدرن است؛ نظام تربیتی مدرن نیز برای پرورش انسان مدرن و تأمین

نیاز بازار متناسب با نظام سرمایه‌داری طراحی شده است که این اهداف به کورجنسی نظام آموزش و پرورش و بی‌توجهی آن به تفاوت‌های جنسیتی منجر می‌شود.^۱ البته ممکن است این آسیب‌ها با حضوری و رسمی بودن نظام آموزشی عجین نباشد و در آموزش‌های مجازی نیز تکرار شود؛ اما به‌واسطه دشواری و زمان‌بری گذر از این ساختار آموزش و پرورش تحکیم‌یافته- در دهه‌های اخیر- توجه فوری به آموزش‌های مکمل و بها دادن به تربیت غیر رسمی لازم است.

۳. فضای مجازی؛ ابزار تربیت غیر رسمی و آگاهی‌بخش به زنان

گسترش رسانه‌ها باعث شده است تمام فرایندهای تولید، انتقال، یادگیری و یاددهی فرهنگ، تعلیم و تربیت، جامعه‌پذیری و تغییر و دگرگونی فرهنگ متأثر از رسانه‌ها قرار بگیرد، و میان ارتباطات جمعی و فرهنگ رابطه‌ای وثیق برقرار شود.^۲ بر این اساس رشد فناوری‌های ارتباطاتی، تنوع محصولات و روش‌ها و متون آموزشی منجر به آن شده که بخشی از بدنه اجتماع- به‌ویژه نوجوانان و جوانان- در حالی که در درون یک نظام آموزشی رسمی واحد در حال تحصیل هستند، به‌واسطه دسترسی به امکانات تازه- به‌ویژه شبکه اینترنت- به‌صورت غیر رسمی از آموزش‌های دیگری نیز بهره‌مند شوند. در عین حال، این‌که نقش آموزشی و پرورشی خانواده و نهادهای فرهنگ‌ساز دیگر- هم‌چون مساجد- در حاشیه بماند یا کم‌رنگ گردد، صحیح نیست؛ اما در جهان معاصر، رسانه- عملاً- کارکردهای بسیاری از نهادهای آموزشی، دینی و فرهنگی دیگر را برعهده گرفته است تا جایی که به مؤثرترین نهاد بر تربیت کودکان و نوجوانان مبدل شده و بر هویت و نقش‌های جنسیتی مؤثر بوده و نقش پررنگ‌تری را در قبال خانواده ایفا می‌کند.

۱. بیانیه تحلیلی مرکز تحقیقات زن و خانواده، ۱۳۸۷.

۲. مک‌کوایل، ۱۳۸۴.

به طور کلی، با پیشرفت تکنولوژی و پدید آمدن ابزارهای رسانه‌ای جدید، امکان انتقال اطلاعات به اشکال گوناگون در فضای مجازی پدید آمده است؛ این تحولات، فضای مجازی را به ابزاری مناسب برای آموزش تبدیل نموده است؛ لذا انتقال سریع اطلاعات و تبادل آن میان افراد به صورت مستقیم و زنده، دسترسی به منابع اطلاعاتی و علمی به صورت هم‌زمان، بهره‌برداری از ابزارهای کمک‌آموزشی چندرسانه‌ای و تحت وب، برقراری ارتباط با افراد متعدد از سراسر دنیا از جمله قابلیت‌های این شبکه است که در امر آموزش، تربیت و ارتقای علمی اعضای خانواده و اجتماع می‌توان از آن بهره‌مند شد.

هم‌چنین- این تکنولوژی- روابط آموزشی را نیز تسهیل کرد؛ به‌عنوان مثال تا قبل از عضویت در شبکه‌های اجتماعی، بسیاری از سؤالات پیامکی و ایمیلی دانشجویان بی‌پاسخ می‌ماند؛ اما با راه‌اندازی این گروه‌ها- به‌ویژه در سطح انجمن‌ها و کلاس‌ها- الزام اجتماعی برای مشارکت فعال طرفین بیشتر شد.

امروزه در داخل کشور نیز این امکان ایجاد شده است که شرکت‌ها، نهادهای فرهنگی و دینی و نیز سازمان‌های مختلف به این موضوع توجه گسترده نمایند و برنامه‌های آموزشی و علمی متعدد و با تنوع موضوعی و محتوایی مختلفی را در این فضا در اختیار افراد و کاربران قرار دهند.

درخصوص خانواده نیز می‌توان با به‌کارگیری ابزارهای مناسب به انتقال مباحث علمی مورد نیاز افراد خانواده اقدام نمود و نرم‌افزارها، شبکه‌ها یا کانال‌های علمی و آموزشی مورد نیاز و پاسخگو به مشکلات و مسائل خانواده را طراحی و عرضه کرد.

اگر این پیش‌فرض که فکر، تابع ابزارهایی است که آدمی خلق می‌کند و فناوری زاینده تفکر و دانش مختص به خود است، می‌توان به گزاره‌های زیر قائل شد:

۱. فناوری در ایجاد و تحول- در معنی و مفهوم دانش- نقش بنیادی ایفا

می‌کند؛ پس می‌توان به توسعه دانش با کمک فضای مجازی اندیشید.

۲. فناوری مجازی در آینده، غیر قابل کنترل است.
 ۳. باید به‌منظور کنار آمدن با بعضی از اقتضائات غیر قابل اجتناب فناوری و فضای مجازی، در مؤلفه‌های تربیت دینی اعم از مفاهیم، تعاریف، حدود و ثغور، دانش دینی، رفتار و عمل دینی، نو مفهوم‌پردازی^۱ اجتهادی صورت گیرد.
 ۴. به‌جای منفی دیدن آثار- هر چند در ظاهر چالشی- فناوری، می‌توان آن را فرصتی مثبت برای تربیت دینی تلقی کرد.
- بنابراین، اینترنت و فضای مجازی به شرط آن‌که در راه صحیح استفاده شوند، ابزاری مناسب برای توسعه افکار و اندیشه‌های بشری محسوب می‌شوند.
- به‌نظر می‌رسد در این حوزه- تاکنون- بیشتر آسیب‌های فضای مجازی برجسته شده‌اند؛ اما فرصت‌های ایجاد شده از طریق این فضا- به‌ویژه در تربیت غیر رسمی- نادیده گرفته شده است؛ لذا لازم است از رسانه‌های شدن- به‌نحو آگاهانه‌تر، نقادانه‌تر، گسترده‌تر و مؤثرتر- استفاده شود.
- در دهه‌های اخیر، مقوله فرهنگ جمعی باعث پیدایش نظریه انتقادی فرهنگی شد که موجب گسترش توجه به مقولاتی هم‌چون جنسیت و خرده فرهنگ‌ها در باب ارتباطات جمعی گردید؛ به‌نحوی که تا پیش از آن، تحقیقات رسانه‌ای چندان توجهی به مباحث جنسیت نداشت؛ اما در سال‌های اخیر نظریه‌های عمده‌ای در این باب بیان شده است.^۲
- مطالعات برآمده از این تفتن نشان داد که زنان از این فضای ایجاد شده توانسته‌اند به خوبی استفاده کنند؛ برای خود فرصت‌های کاری بیشتری را مهیا کنند و نیز توانایی‌های فردی و اجتماعی خود را افزایش دهند؛ این امید، به‌وجود آمده است که با آموزش‌های مجازی، زنان بتوانند حرفه‌های خویش را توسعه دهند و فرصت‌های شغلی کم‌خطرتری نسبت به فضای عینی به‌دست آورند.

1. Reconceptualization

هم‌چنین در فضای مجازی، گروه‌هایی - از جمله گروه‌های جنسیت‌محور و خانواده‌مدار - با سلاقی مشترک تشکیل می‌شود که افراد می‌توانند در آن تبادل اطلاعات کنند و از آن لذت ببرند. یافته‌ها نشان می‌دهد سطح اطلاعات عموم - به‌ویژه زنان - در زمینه بیماری‌ها، تغذیه و پزشکی به‌واسطه بهره‌گیری از فضای مجازی افزایش یافته است؛ احساس وظیفه بیشتر مادران برای دانستن نیز از رهاوردهای آموزشی فضای مجازی بوده است؛ هم‌چنین موقعیت مادری، رویارویی با مشکلات جدید که فراروی تربیت پیش می‌آید و نداشتن امکان استفاده از راه‌های دیگر برای کسب دانش و ارتقای آگاهی، موجب می‌شود زنان - به‌خصوص مادران - حضور در فضای آگاهی‌بخش مجازی را معتمدتر بشمارند. از طرف دیگر، پیش از فراگیر شدن رسانه و فضای مجازی - بیشتر زنان کشور - اطلاعات مذهبی خود را بیش از هر جا از مساجد و اماکن مذهبی دریافت می‌کردند؛ اما امروزه زنان نیز مانند مردان - بیشتر - تحت تأثیر فرهنگ رسانه‌ای رشد می‌کنند؛ لذا رسانه‌ها هنجارساز اصلی به‌شمار می‌آیند.^۱

به‌طور کلی، رسانه‌ها - بیشتر - بر اوهام و احساسات افراد اثر می‌گذارند؛ لذا حس‌گرایی، احساس‌گرایی، تخیل‌محوری و آرزوپروری از مختصات فرهنگ رسانه‌ای هستند که فرد را احاطه کرده است که این امور بر سوژه‌های مورد علاقه مخاطبان، روش‌های درک مطلب و شیوه‌های اثرپذیری آنان نیز تأثیر می‌گذارند.^۲ نتیجه آن‌که زنان به‌واسطه غلبه احساسات و عواطف، بیشتر متأثر از این ویژگی رسانه‌ها و فضای مجازی می‌شوند که این مجال، فرصت ویژه‌ای برای حضور گسترده و مؤثر مؤمنان در فضای مجازی - به‌خصوص در جهت ارتقای آموزش‌های غیر رسمی زنان - فراهم می‌کند؛ لذا می‌توان بر روی فرصت‌های فضای مجازی در

۱. رفیع‌پور، ۱۳۸۴، ص. ۴۴۴.

۲. مرکز تحقیقات زن و خانواده، ۱۳۸۹، شماره ۳۷.

جایگاه فضای مجازی در ارتقای آموزش‌های جنسیتی خانواده‌محور / ۵۹

ارائه آموزش‌های جنسیتی و قراردادن زنان و خانواده به‌عنوان موضوع آموزش حساب کرد؛ هم‌چنین ریشه‌کنی بی‌سوادی زنان نیز می‌تواند یکی دیگر از رهاوردهای بهره‌گیری از فرصت‌های آموزشی فضای مجازی باشد.

۴. لزوم اتخاذ سیاست‌های جنسیتی متناسب

جامعه ایرانی، تحولات پرشماری را به‌واسطه تأثیرپذیری از الگوهای اجتماعی و دستاوردهای تکنولوژیک و فناورانه جهان مدرن تجربه کرده است تا جایی که گاهی با این نظام‌ها و رهیافت‌های فرهنگی همخوان و همسو شده و گاهی انطباق و ادغام یافته است که کارشناسان پیش‌بینی می‌کنند این مسئله دیر یا زود در نظام رسانه‌ای نیز اتفاق بیافتد. اگر این پیش‌فرض پذیرفته شود، چون نظام رسانه‌ای با فرهنگ و باورهای جامعه ایرانی رابطه‌ای نزدیک دارد، چنین انطباقی می‌تواند بسیار خطرناک‌تر از انطباق‌ها و ادغام‌های تکنولوژیک و فناورانه باشد؛ از همین‌رو اتخاذ سیاست‌های جامع و اصولی در مواجهه با چنین تحولاتی لازم است.

جامعه ایرانی در تدوین الگوی مطلوب سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی جنسیتی - از جمله در الگوی مناسبات جنسیت و رسانه - وضعیت دشوارتری نسبت به دیگر کشورها دارد؛ از یک سو تحت هجوم مفاهیم، مبانی، نظریه‌ها، الگوها و روش‌های غیر بومی است که ادعای عقلانیت و جهان‌شمولی دارند و اغلب کارشناسان - خودآگاه یا ناخودآگاه - آن‌ها را پذیرفته و در تحلیل‌های خود جاری می‌سازند؛ لذا در چنین حالتی تخلیه ذهنی کارشناسان برای بیرون آمدن از فضای تحلیلی رقیب، دشوار است. از سوی دیگر با آن‌که ادعای جهت‌داری علوم اسلامی، ضرورت نظریه‌پردازی، الگوسازی و تمدن‌سازی مطرح می‌شود؛ در عین حال بضاعت کنونی و مباحث تولیدی، اندک است؛ از دیگر سو کشورهای اسلامی نیز چشم به ایران دوخته‌اند تا از تجربیات متمایز کشور استفاده کنند.

به طور کلی، در زمره دیگر مشکلات فراروی سیاستگذاری در موضوع جنسیت در جامعه ایرانی می‌توان به ضعف مطالعات محیط‌شناسانه و آینده‌نگر، ضعف در موضوع‌شناسی، فقدان شاخص‌های بومی و فقدان الگوی مدیریت مطالبات عمومی اشاره نمود.

آنچه بر حساسیت اقدام برای سیاستگذاری جنسیتی می‌افزاید این‌که پیام اصلی کشور در این عرصه، نفی الگوهای لیبرالیستی غربی و نیز نفی تفاسیر متحجرانه است.^۱ در ادامه، طیفی از دیدگاه‌های متنوع درباره ضرورت سیاستگذاری جنسیتی و دامنه آن به تصویر کشیده می‌شود:

۱. نفی کلی مسائل جنسیتی؛ در این دیدگاه زنان یا مردان - به طور خاص -

مسئله‌ای جز مسائل عمومی جامعه ندارند.

۲. پیاده‌سازی الگوهای زن‌گرایانه و برابری خواهانه غربی؛

۳. سیاستگذاری جنسیتی؛ این نظریه، بازخوانی مناسبات جنسیتی - در حریم

خصوصی یا در سپهر عمومی - را مورد عنایت قرار داده و معتقد به ضرورت

حساسیت جنسیتی در تدوین اسناد توسعه و بازخوانی تمامی سیاست‌ها

و برنامه‌ها با نگاه معطوف به جنسیت و خانواده است.

البته این برنامه، برابری به معنای تشابه حقوق و نقش‌ها و تساوی فرصت‌ها را نه تنها

در زمره آرمان‌های خود نمی‌شمارد، بلکه آن‌را موجب انحطاط وضعیت زنان و مردان،

ناکارآمدی خانواده و افزایش معضلات اجتماعی می‌داند؛ هم‌چنین زن و مرد در دو

الگوی متمایز اما هم‌جهت، مکمل و کارآمد به نقطه آرمانی که کارآمدی و احساس

ارزشمندی دو ویژگی مهم آن است، حرکت می‌کنند؛ لذا اگر زنان و مردان را دارای

استعدادها و ظرفیت‌های متفاوت بدانیم، کارآمدی آنان در حیات خانوادگی و اجتماعی،

۱. مرکز تحقیقات زن و خانواده، ۱۳۹۳، شماره ۳۸.

جایگاه فضای مجازی در ارتقای آموزش‌های جنسیتی خانواده‌محور / ۶۱

به‌شناسایی این صفات متمایز و طراحی سیاست‌ها و برنامه‌هایی برای پرورش صحیح این ظرفیت مرتبط است.

از آن‌جا که پیش‌نیاز اتخاذ سیاست جنسیتی در موضوع زنان و فضای مجازی، وضعیت‌شناسی و شناخت فرصت‌ها و تهدیدها است، پیش از طرح بایسته‌ها و سیاست‌های قابل اتخاذ، خوانش انتقادی کاربرست فضای مجازی در جامعه ایرانی و پیامدهای مثبت و منفی آن باید بررسی شود، از آن‌جا که زن و خانواده گاهی موضوع آموزش‌های مجازی است و زمانی مخاطب این آموزش‌هاست، هر یک از این فرصت‌ها و تهدیدها، توجه را به بایسته‌های آموزش‌های جنسیتی و خانواده‌محور در فضای مجازی رهنمون می‌سازد.

بنابراین، از برنامه‌ریزان آموزشی در عرصه فضای مجازی انتظار می‌رود به گونه‌ای طرح‌ریزی نمایند که آفت‌های بیان شده گریبان‌گیر عرصه جنسیت و خانواده نشود و ظرفیت‌های احصا شده، در آموزش‌ها تقویت و ارتقا یابد.

وضعیت‌شناسی کاربری فضای مجازی در ایران

اینترنت که در دهه ۱۹۹۰ میلادی استفاده عمومی یافت، در یک دهه اخیر به جامعه ایرانی راه یافته و تحولی در دستیابی به اطلاعات پدید آورده است تا جایی که روزانه نزدیک به ۴۰۰ میلیون نفر در سراسر دنیا از اینترنت استفاده می‌کنند و در حال حاضر این شبکه به فراگیرترین شبکه جهانی ارتباطات و انتقال اطلاعات تبدیل شده است؛ پیش‌بینی می‌شود- در آینده‌ای نزدیک- اینترنت به هسته مرکزی ارتباطات و روابط میان جوامع و انسان‌ها تبدیل شود. بررسی آمارهای رسمی منتشر شده- تا پایان سال ۲۰۱۵ میلادی- نشان می‌دهد جامعه ایران در زمینه توسعه ارتباطات و فناوری اطلاعات در رتبه ۱۵ منطقه و ۸۹ جهان قرار گرفته است؛ هم‌چنین رتبه ۱۷ مشترکان تلفن همراه با بیش از ۲۴ میلیون دستگاه هوشمند، رتبه ۱۸

پهنای باند به ازای هر کاربر، رتبه ۱۱ خانوار دارای کامپیوتر و رتبه ۱۴ خانوار دارای دسترسی به اینترنت در خانه را- در منطقه- دارد.

بر اساس گزارشات- تا پایان سال ۹۴ شمسی- ۲۱ میلیون نفر در ایران از اینترنت استفاده می‌کرده‌اند، تعداد کاربران اینترنت نیز- طی سال ۹۵- از مرز ۴۲ میلیون و ۵۰۰ هزار نفر گذشت؛ به این ترتیب ضریب نفوذ اینترنت در کشور به ۵۳/۲۳ درصد رسیده است.^۱ تحقیقات نشان می‌دهد- در سالیان اخیر- میانگین صرف شده برای اینترنت ۵۲ دقیقه در هفته است؛^۲ از سوی دیگر، متأثر از سن و اقتضائات کاربران، فضای مجازی دارای ویژگی‌های خاصی گردیده است.

به‌عنوان مثال؛ شبکه‌های دوست‌یابی در کشور- به‌سرعت- در میان جوانان ایرانی محبوب شده است تا جایی که ایرانی‌ها رتبه سوم را در این شبکه‌ها کسب کرده‌اند.^۳ کارشناسان بر این باورند که گسترش اینترنت، به خلق محیط‌های جدیدی منجر می‌گردد؛ این محیط‌های جدید با جنسیت ارتباط وثیقی یافته است. علی‌رغم استقبال زنان از اینترنت، میزان کمتری از کاربران را در کشورهای در حال توسعه تشکیل می‌دهند.

به‌عنوان مثال؛ تنها ۳۸ درصد از کاربران اینترنت در آمریکای لاتین زنان هستند، در حالی که در ژاپن ۱۸ درصد، در روسیه ۱۹ درصد و در اتحادیه اروپا ۲۵ درصد است؛ اما این رقم در خاورمیانه فقط ۴ درصد است.^۴

در ایران نیز با عمومی شدن دسترسی به اینترنت و فضای مجازی، زنان با وارد شدن به این محیط شکل دیگری از حضور در اجتماع امروزی را تجربه کردند

1. <http://www.ict.gov.ir/news>, <http://www.hawzah.net>

۲. صادقیان، ۱۳۸۴.

۳. به‌نقل از: عطایی کجویی و دیگران، ۱۳۹۶.

۴. احمدنیا، ۱۳۸۳.

جایگاه فضای مجازی در ارتقای آموزش‌های جنسیتی خانواده‌محور / ۶۳

و به حضور در فضای مجازی علاقه نشان دادند، که حضور بیش از ۳۰ هزار وبلاگ‌نویس زن در وبلاگستان فارسی و نیز حضور فراوان زنان در شبکه‌های اجتماعی مجازی گواه این مدعاست؛ البته موانعی نیز بر سر راه زنان برای حضور بیشتر در عرصه فناوری اطلاعات و ارتباطات وجود دارد که عبارت است از: شکاف دیجیتالی، هزینه‌های بالای دسترسی به گزینه‌های تکنولوژی، سطح پایین سواد در زنان و عدم وجود امکانات و تسهیلات در این زمینه.^۱

هم‌چنین مطالعه‌ای که در موضوع زنان کاربر اینترنت انجام شد، مشخص کرد که زنان - بیشتر - مصرف‌کنندگان فضای مجازی هستند و سهم کمتری در مقایسه با مردان در تولید محتوا دارند.^۲

نتیجه آن‌که زنان نیازمند ارتقای آگاهی‌های خود در زمینه ناامنی‌ها و جرایم اینترنتی و در اختیار داشتن اطلاعات مکفی راجع به فرصت‌ها و تهدیدهای فناوری اطلاعات و ارتباطات هستند.

ظرفیت‌ها و تهدیدهای فضای مجازی

اینترنت و سیستم‌های چندرسانه‌ای دارای کارکردهای وسیعی بوده و به گونه‌ای در حال رشد هستند که ارتباطات در آن‌ها - به‌طور مداوم - تحول پیدا می‌کند؛ به‌واسطه همین شتاب و رشد تصاعدی و نیز همه‌گیری و همه‌جایی شبکه‌های مجازی، لزوم تحقیق در آثار و پیامدهای اجتماعی آن را ضروری می‌سازد.

نوپیدایی اینترنت، توسعه‌نیافتگی دانش علوم اجتماعی و مطالعات فرهنگی در جامعه علمی، کم‌توانی این دانش در تحلیل عمیق پدیده‌ها، کم‌دغدغه‌گی نهادهای مسئول برای تحلیل فضای مجازی و کمبود داده‌ها و منابع پژوهشی - در جامعه ایران -

۱. ر. ک: کنفرانس تدارکاتی وزیران مجمع اروپایی، ۲۰۰۲.

2. Robins, 2002.

قضاوت در مورد فرصت‌ها و چالش‌های این پدیده را دشوار ساخته است؛ لذا- به‌سختی- می‌توان در مورد خوب یا بد بودن فضای مجازی قضاوت کرد؛ چرا که این محیط از یک سو به تولید علم کمک نموده، آموزش را آسان می‌کند، اوقات فراغت را پر می‌نماید و ارتباطات اجتماعی و انسانی را توسعه می‌بخشد؛ اما از طرف دیگر می‌تواند با اثرات مخرب فرهنگی همراه باشد، و خطر انفراد و انزوا را در برابر انسان قرار دهد. یکی از پژوهشگران این حوزه، فضای مجازی را به‌عنوان یکی از ویژگی‌های زندگی مدرن تعریف کرده است که همانند هر پدیده‌ای که منافع و اثرات مثبتی بر زندگی بشر دارد، دارای جنبه‌های منفی و ویران‌گری نیز هست؛ همین امر باعث شده برخی از جنبه‌های تهدیدهای فضای مجازی به آن بنگرند و برخی دیگر- خوش‌بینانه- نظاره‌گر و مدیحه‌سرای ظرفیت‌ها و محاسن آن باشند؛ اما به‌نظر می‌رسد نگاهی واقع‌بینانه و جامع به تهدیدها و فرصت‌های این فضا می‌تواند راهگشا باشد.

نکته‌ای که همه کارشناسان بر آن اتفاق نظر دارند این است که با توجه به مناسبات رسانه با پدیده‌های فراوانی از زندگی بشری، زیستن در این جهان مجازی کار ساده‌ای نیست و نیاز به هوشمندی و درک بالایی دارد که عدم برخورداری از آن‌ها برای هر جامعه‌ای گران تمام خواهد شد؛ لذا ورود بدون برنامه‌ریزی به فضای مجازی خسارات جبران‌ناپذیری به وجود می‌آورد.

بیان این نکته نیز لازم است که در مطالعه این پدیده، گاهی از منظر ماهیت و جوهر رسانه به فضای مجازی نگریسته می‌شود و علل پدید آمدن و تطور و تکامل آن بررسی می‌شود و گاهی به تأثیر آن بر سایر پدیده‌های بشری پرداخته شده و تأثیر و تأثر میان رسانه و آن پدیده‌ها مورد تأمل قرار می‌گیرد.^۱

در ادامه تلاش می‌شود به برخی از آثار فضای مجازی در حوزه‌های مختلف پرداخته شود:

۱. فضای مجازی و تغییر و مدیریت سبک زندگی

نظام سرمایه‌داری برای تداوم بقای خود از تمام ظرفیت‌های تبلیغاتی و رسانه‌ای برای ترویج یک نوع خاص از زندگی بهره گرفته و تا حدود زیادی نیز در این راستا به توفیق دست یافته است.

سبک زندگی مدرن و مصرف‌گرا که تمایز هویتی افراد را در فرایند خرید و مصرف تعریف می‌نماید، وجه تشابه فرهنگ جوامع امروز دنیا است؛ در ایران نیز فرهنگ و سبک زندگی جامعه از شکل سنتی و کم و بیش دینی خود به سمت مدرن شدن در حال تحول است.

در نگاهی آسیب‌شناسانه به سبک زندگی جامعه ایرانی، می‌توان تغییرات محسوسی را مشاهده کرد؛ تغییراتی که نشان از کم‌رنگ شدن و از بین رفتن مؤلفه‌های بومی در قالب باورها و ارزش‌های دینی و ملی دارد.

از جمله این تغییرات می‌توان به این موارد اشاره کرد: افزایش مصرف‌گرایی و خرید کالاهای غیر ضروری، پیشی گرفتن ویژگی‌های تزئینی و تجملاتی کالا بر جنبه کاربردی آن، افزایش سهم مصرف کالاهای تجملی از کل مصرف خانوار و قرار گرفتن کسب ثروت و درآمد اقتصادی به‌عنوان اولین اولویت و هدف بیشتر مردم در زندگی.^۱

بنابراین در بعد جهانی و در جامعه مدرن، زنان و شیوه زیست آنان بیشتر از مردان در این فرایند تأثیر پذیرفته و متحول شده است؛^۲ در ایران نیز به نظر می‌رسد میان تحولات فرهنگی و تغییر در سبک زندگی با جنسیت مؤنث رابطه‌ای معنادار مشاهده می‌شود؛ هر چند در کنار تغییرات ساختاری در حوزه‌های مربوط به زندگی زنان نیز تغییراتی در سبک زندگی و شیوه زیست زنانه مشاهده می‌شود.

۱. قهرمانی، ۱۳۹۵.

۲. کرمی، ۱۳۹۳.

در ربط‌شناسی این وضعیت با کارکردهای رسانه، شواهد فراوانی در دست است که این اتفاق در جامعه ایرانی تا حدود قابل ملاحظه‌ای با محوریت رسانه اتفاق افتاده و یا در حال رخ دادن است؛ رسانه- به‌ویژه فضای مجازی- به فردگرایی، مصرف‌گرایی، تغییر گروه‌های مرجع و تغییر در سبک زندگی دامن زده است.^۱

نگاهی به موضوعات رسانه‌های نوشتاری و تصویری نشان می‌دهد عمده‌ترین موضوعاتی که به آن پرداخته می‌شود عبارت است از: مد و مدگرایی در زمینه‌های گوناگون، طراحی و دوخت لباس، آشپزی، دکوراسیون خانه، موسیقی و ورزش.

هر چند این تبلیغات تلاش می‌کند همه افراد را فارغ از تفاوت‌های جنسیتی و سنی تحت تأثیر قرار دهد؛ اما گروه هدف بخش بزرگی از این تبلیغات، زنان هستند؛ چرا که به‌دلیل نقش‌های جنسیتی و خانوادگی، جایگاه مهمی در گزینش‌های صورت گرفته دارند. با توجه به اهمیت جایگاه زنان، نگرش آن‌ها به سبک زندگی و لوازم آن می‌تواند نقش مهمی در پیشبرد پروژه سبک زندگی بومی ایرانی- اسلامی و یا سبک زندگی مدرن- به‌عنوان رقیب- آن داشته باشد.

نقش‌های جنسیتی و خانوادگی زنان و دختران جوان، حجم وسیع تبلیغات ساخته شده با هدف تحت تأثیر قرار دادن این دو گروه و نیز تغییرات ایجاد شده در شرایط زندگی اجتماعی و خانوادگی زنان به‌دنبال افزایش سطح تحصیلات، اشتغال و استقلال مالی و فکری، زنان را به‌یکدیگر از گروه‌های مهم مصرف‌کننده کالاهای فرهنگی تولید شده در رسانه‌ها و فضای مجازی تبدیل نموده است.

امروزه سبک زندگی زنان و خانواده به کمک گسترش رسانه‌ها و تغییرات ایجاد شده در زیرساخت‌های ارتباطی و جابجایی‌های درون‌مرزی و برون‌مرزی که منجر به سهیم شدن زنان در تجربه‌های زیسته دیگران است، دربرگیرنده حوزه وسیعی از انتخاب‌ها،

۱. ر. ک: بیانیه تحلیلی مرکز تحقیقات زن و خانواده، ۱۳۸۹.

از پیش پا افتاده‌ترین موارد در زمینه انتخاب نوع پوشش، خوراک و نحوه گذران فراغت تا موارد مهمی هم چون شیوه انتخاب همسر، ازدواج و تشکیل خانواده است.^۱ در نتیجه از آموزش‌های مجازی جنسیتی انتظار می‌رود زنان را با این تغییرات آشنا ساخته و به ارتقای سبک زندگی مؤمنانه یاری رساند.

۲. فضای مجازی و افول و ارتقای موقعیت خانواده

با مروری بر گذشته تاریخی جامعه ایرانی روشن می‌شود که خانواده- به‌ویژه خانواده‌های مذهبی- در قبال رسانه‌هایی مثل رادیو و تلویزیون تا مدت‌زمانی واکنشی منفی نشان داده و کوشیده است با حفظ مرزها، خود را از آسیب آن در امان نگه دارد؛ اما به تدریج با پذیرش وضع موجود به‌منزله واقعیتی گریزناپذیر و عادی کوشیده است با آن کنار آید.

بنابراین، می‌توان انتظار داشت خانواده ایرانی با رسانه‌های جدید نیز به سازگاری کلی برسد و به‌منزله یکی از ضروریات زندگی متمدنانه، به آن روی گشاده نشان دهد. امروزه خانواده ایرانی در سبب فرهنگی خود با فضای مجازی، شبکه‌های ماهواره‌ای و رسانه‌های مدرن مواجه است که هر کدام به‌نوبه خود، بخشی از فرآیند تأثیرگذاری در خانواده را هدف گرفته‌اند.

با توجه به نقش رسانه در ایجاد و مدیریت سبک زندگی، انتظار می‌رود علاوه بر پیامدهای تحول منفی در سبک زندگی زنان، خانواده نیز از این وضعیت دچار آسیب گردد؛ لذا تهی شدن سبک زندگی زنان از مؤلفه‌های بومی و جایگزین شدن معیارهای فرهنگ مدرن و ناهمخوان با ارزش‌های ملی و دینی همراه با آسیب‌هایی که به زنان و دختران به سبب ناهمخوانی این ارزش‌ها با فرهنگ و ارزش‌های

اجتماعی حاکم بر جامعه وارد می‌سازد، خانواده را- به‌عنوان مهم‌ترین بستر تربیت نسل آینده- با بحران‌های هویتی و عاطفی رو برو می‌سازد.^۱

تجربه زیسته نشان می‌دهد رسانه و فضای مجازی، تصویری منسوخ از خانواده ایرانی ارائه می‌دهند تا جایی که الگوهای ارائه شده در مورد خانواده با آموزه‌های دینی فاصله زیادی دارند؛ مواردی از جمله ترویج خانواده‌های بی‌سامان و لجام‌گسیخته در مقابل ساختار خانواده، عادی‌سازی خیانت همسران به یکدیگر، عادی جلوه دادن روابط جنسی دختر و پسر پیش از ازدواج، ترویج فرهنگ هم‌پاشی به‌جای ازدواج و عادی جلوه دادن سقط‌جنین برای دختران.^۲

از طرف دیگر، گسترش فضای مجازی در حوزه رابطه فرزندان و والدین نیز تغییراتی به‌وجود آورده است که از جمله آن به‌کاهش نقش خانواده به‌عنوان مرجع، کاهش ارتباط والدین با فرزند، شکاف نسلی به‌دلیل رشد فناوری، از بین رفتن حریم میان فرزندان و والدین و ایستادن در برابر یکی از والدین یا هر دو را می‌توان نام برد. در بحث ازدواج‌ها به مسائلی مثل ناپایداری ازدواج‌ها، تغییر الگوی همسرگزینی، نداشتن مهارت‌هایی برای ازدواج و ناتوانی والدین برای آموزش به فرزندان، افزایش روابط دختر و پسر در زمان نامزدی بدون عقد، تمایل به دریافت مهریه‌های سنگین، بالا رفتن سن ازدواج و افزایش تنوع‌طلبی جنسی مردان می‌توان اشاره کرد.

در حوزه دینی نیز کاهش نقش‌آفرینی آموزه‌های دینی در خانواده، دوری خانواده از شریعت و کم‌رنگ شدن حریم‌های دینی در روابط خانوادگی مشاهده می‌شود. برخی تحقیقات نشان می‌دهد ارزش‌ها در میان افراد خانواده‌هایی که از فضای مجازی استفاده می‌کنند و افرادی که استفاده نمی‌کنند، تفاوت دارند؛

۱. عطایی کچویی و دیگران، ۱۳۹۶.

۲. ر. ک: شکرپیگی، ۱۳۹۱.

هم‌چنین این ارزش‌ها در میان استفاده‌کنندگان از فضای مجازی بر حسب زمان استفاده- روزانه، هفتگی و ماهانه- تفاوت پیدا می‌کنند.^۱

در نقطه دیگر- از بعد تأثیرات مثبت فضای مجازی بر خانواده- می‌توان به تشکیل گروه‌های خانوادگی در شبکه‌های اجتماعی اشاره کرد؛ چه این‌که بسیاری از افراد به‌خاطر دور بودن از خانواده و دوستان توانسته‌اند با استفاده از این فضا به خانواده و دوستانشان نزدیک‌تر شده و فضای مجازی را به‌وسیله‌ای برای استحکام روابط خانوادگی تبدیل کنند؛ هم‌چنین ایفای نقش‌های جنسیتی مورد تأکید آموزه‌های دینی با کمک فضای مجازی تسهیل شده و آموزش‌های فراوانی در حوزه نقش‌های همسری، مادری، پدری و فرزندگی در دسترس اعضای خانواده قرار گرفته است؛ مهارت‌های همسرگزینی و رفع اختلافات زناشویی نیز از طریق این فضا- بیش از گذشته- در اختیار زوجین قرار گرفته است.

همان‌گونه که مشاهده می‌شود، فضای مجازی در نسبت با خانواده می‌تواند به افول یا ارتقای آن کمک نماید؛ لذا از آموزش‌های مجازی انتظار می‌رود محتوایی را به‌منظور تحکیم و ارتقای روابط خانوادگی تولید نموده و در اختیار کاربران- به‌ویژه زنان- قرار دهد.

۳. فضای مجازی؛ فروکاهش و ارتقای ارزش‌های دینی

دین در جهان معاصر در نسبت و تعامل با مفاهیم و فرایندهای گسترده اجتماعی قرار دارد و بر این فرایندها که زندگی را فراگرفته‌اند، هم تأثیر می‌گذارد و هم تأثر می‌پذیرد. از جمله پدیده‌هایی که دین با آن در تعامل است، رسانه است؛ چنان‌چه دریدا^۲- فیلسوف فرانسوی- نیز مدعی است رابطه‌ای ذاتی و درونی میان امر رسانه‌ای

۱. خدامرادی و دیگران، ۱۳۹۳.

و امر دینی وجود دارد؛^۱ لذا در تعامل رسانه با دین، مفاهیم جدیدی مانند رسانه‌ای شدن، شبکه‌ای شدن و مصرفی شدن دین شکل گرفته است.

نگاهی به پیامدهای این مفاهیم اجازه می‌دهد در خوانش انتقادی جهان رسانه‌ای معاصر، از نقش منفی رسانه در گسترش فرهنگ دینی سخن گفت.

در تغییرات رخ داده در عرصه دینی، در جامعه و خانواده نیز - مانند کاهش تمسک به آموزه‌های دینی، دوری از شریعت، گرایش به فرق انحرافی و کم‌رنگ شدن حریم‌های دینی در روابط خانوادگی و اجتماعی - می‌توان ردپای ارزش‌های تبلیغ شده از رسانه را مشاهده کرد.

البته در کنار تهدیدهای ناشی از تعامل نوین دین و رسانه، می‌توان فرصت‌های ممتازی را نیز سراغ گرفت، که این سرعت و شتاب فرایند رسانه‌ای شدن دین در جامعه ایرانی نیز مناسبات جدیدی را شکل داده است.

به‌طور کلی، یکی از ابعاد رسانه‌ای شدن دین این است که دین بیش از هر زمان دیگری خصلت بازنمایی پیدا کرده و بصری شده است؛ بر این اساس، رسانه‌ای شدن دین آن را از حالت انتزاعی به‌حالت انضمامی درآورده و در پی آن، کیفیت تجسم و تخیل دینی و تجربه دینی انسان را نیز دچار تغییر کرده است.

در پی رسانه‌ای شدن دین، ضمن آن‌که دین انضمامی‌تر شده، مجازی‌تر نیز می‌شود تا جایی که در حال حاضر بیش از آن‌که در تجربه‌های رودرو، دین را تجربه کرد، با میانجی تصویر و صدا می‌توان دین را تجربه نمود.

البته رسانه‌ای شدن دین مجموعه وسیعی از فرایندهای دیگر را نیز شکل می‌دهد که از جمله آن‌ها عمومی‌تر شدن دین است؛^۲ لذا رسانه‌ای شدن دین می‌تواند

۱. به نقل از: هوور و لاندبای، ۱۳۸۷.

۲. خدامرادی و دیگران، ۱۳۹۳.

فرصت‌های ممتازی برای آموزش‌های مجازی دین‌محور بر ساخت کند، و به ارتقای بینش و معرفت دینی زنان منجر شود.

به بیان دیگر- در جهان رسانه‌ای معاصر- دین و رسانه‌های مجازی جدایی‌ناپذیرند؛ چون نه رسانه‌ها قادر به عدم انعکاس مفاهیم و مطالب دینی هستند و نه دین می‌تواند در مقابل طرح و اصول خود از طریق رسانه‌های مجازی مقاومت کند؛^۱ لذا از برنامه‌ریزان آموزشی انتظار می‌رود برای تولید مفاهیم دینی و نشر آن برای زنان و خانواده- از طریق فضای مجازی- همت ویژه‌ای مصروف نمایند.

۴. فضای مجازی و اوقات فراغت زنانه

بررسی‌های انجام شده در رابطه با فراغت دختران و زنان جوان نشان می‌دهد که به دنبال بروز تغییراتی در شرایط زیست زنان و افزایش دسترسی به امکانات و سرمایه‌های گوناگون، تحولاتی در نحوه گذران فراغت آن‌ها- به لحاظ مکانی و محتوایی- ایجاد شده است. در جامعه معاصر ایرانی نیز ماشینی شدن بخش قابل توجهی از کار خانگی، کم شدن تعداد فرزندان و کوچک شدن ابعاد خانواده و کاهش روابط خویشاوندی، فراغت بیشتری برای زنان- به خصوص زنان خانه‌دار- فراهم آورده است.

از سوی دیگر، مفهوم مصرف و خرید در معنای مدرن آن با مفهوم فراغت پیوند نزدیکی دارد؛ چون مصرف فرهنگی یا فراغتی در دنیای مدرن- به ویژه از سوی زنان- به یکی از ابزارها و لوازم گذران اوقات فراغت تبدیل شده است.

به بیان دیگر، مصرفی شدن و تجاری شدن فراغت، به رواج الگوها و سبک‌های زندگی نوین در جامعه مدرن انجامیده است.

پژوهش‌های انجام گرفته در رابطه با گذران اوقات فراغت در جامعه ایرانی، نشان دهنده غلبه وجه آسیب‌زایی آن بر وجه سازنده فراغت - به سبب برخی از نابسامانی‌های موجود در سطح خرد و کلان - است.

به طور کلی، یکی از کارکردهای اصلی رسانه که برخی مهم‌ترین کارکرد آن می‌دانند، پر کردن اوقات فراغت است؛ از همین رو می‌توان زنان را یکی از مصرف‌کنندگان اصلی محصولات فرهنگی و رسانه‌ای دانست.

بر این اساس و با توجه به افزایش اوقات فراغت زنانه در جامعه مدرن، زنان مجال بیشتری برای حضور در فضای مجازی دارند^۱ که برنامه‌ریزی صحیح این اوقات فراغت، این امکان را می‌دهد که فضای مجازی به آموزشگاهی برای ترویج مفاهیم دینی و جنسیت‌مدار و خانواده‌محور بدل شود.

با توجه به این که زنان به عنوان نیمی از جامعه و تربیت‌کننده نیمی دیگر از آن هستند، می‌توانند بیش از گذشته فرصت توشه‌اندوزی معرفتی داشته و نسلی ارزشی‌تر را تربیت کنند.^۲

۵. فضای مجازی و هویت جنسیتی

عناصر سه‌گانه هویت - شخص، فرهنگ و جامعه - هر یک در تکوین شخصیت فرد نقش مهمی ایفا می‌کنند؛ هویت شخصی، ویژگی بی‌همتای فرد را تشکیل می‌دهد؛ هویت اجتماعی در پیوند با گروه‌ها و اجتماعات مختلف قرار گرفته و شکل‌گیری آن متأثر از ایشان است و هویت فرهنگی بر گرفته از باورهایی است که در عمق وجود فرد به واسطه تعامل او با محیط پیرامون و آموزه‌های آن - از بدو تولد تا کهنسالی - جای گرفته است. از آن جا که فضای سایبری صحنه‌ای فرهنگی و اجتماعی است که فرد خود را در موقعیت‌های متنوع، نقش‌ها و سبک‌های زندگی قرار می‌دهد،^۳ زمینه‌ای برای آسیب‌پذیری شخصیت کاربر است که می‌تواند موجب چندشخصیتی شدن کاربر شود.

۱. بانوان و تبلیغ دینی، ۱۳۸۹.

۲. جعفرزاده‌پور و اسکندریان، ۱۳۹۵.

۳. ابوالقاسم اکبری و مینا اکبری، ۱۳۹۰، ص. ۱۶۲.

از سوی دیگر، در ارتباط‌هایی که فرد در فضای اینترنتی برقرار می‌کند ویژگی‌ها بنیادی- مانند نام، جنسیت، قیافه و فرهنگ- ممکن است جرح و تعدیل گردد یا یکسره نادیده گرفته شود؛^۱ لذا در فضای مجازی بیش از آن‌که هویت ظاهری فرد مطرح شود، درون‌مایه‌های افراد بروز می‌کند؛ به‌همین سبب هر کس در صدد بیان اندیشه‌ها و علاقه‌مندی‌های خویش است. بنابراین، مطرح نشدن هویت شخصی و مشخصات فردی در اینترنت موجب تقویت شخصیت‌های چندگانه و رشد و استحکام آن می‌شود. هم‌چنین جوانان و زنان در این محیط از آسیب‌پذیری بیشتری برخوردارند و به‌ویژه در دورانی که هویت آنان شکل می‌گیرد، این خطر پررنگ‌تر می‌شود. به‌طور کلی، با امکانات و گزینه‌های فراوانی که رسانه‌های عمومی- از جمله اینترنت- در اختیار جوانان می‌گذارد، آنان با محرک‌های جدید و انواع مختلف رفتار آشنا می‌شوند که چنین فضایی هویت نامشخص و پیوسته متحولی را می‌آفریند. کاستلز در اثر خود که به بررسی مباحث هویتی پرداخته است، در صدد تبیین این نکته است که تحولات ۴۰ سال اخیر در رابطه زن و مرد، افزایش آمار طلاق، سست شدن خانواده سنتی، افزایش اشتغال زنان، رواج همجنس‌گرایی و مسائلی از این دست نقش داشته و این نقش بیش از هر چیز، ناشی از تحولات هویت جنسی است.^۲

از همین رو، صیانت از هویت و نقش‌های جنسیتی و تقویت تعریف مورد تأیید دین از چپستی و کیستی زن، از جمله محورهایی است که از برنامه‌ریزان آموزش از طریق فضای مجازی انتظار می‌رود.

۱. بنت، ۱۳۸۶، ص. ۱۴۴.

۲. ر. ک: کاستلز، ۱۳۸۵، ج. ۲.

۶. فضای مجازی و اخلاق جنسی

رابطه زن و مرد در عصر ارتباطات دارای تفاوت‌های جدی با گذشته شده و مختصات جدیدی یافته است؛ بر این اساس، افراد برای نفس ارتباط با هم رابطه برقرار می‌کند که جنسیت در این ارتباط تأثیر دارد؛ در این ارتباطات تبادل عاطفی صورت می‌گیرد- و در حالت شدیدتر- رابطه از عاطفی به جنسی تبدیل می‌شود.

در ارتباطات مجازی می‌توان دیوارها را شکست و به حوزه خصوصی دیگران وارد شد و حرف‌هایی را که افراد حاضر نیستند در ارتباط چهره به چهره بگویند، طرح کرد؛ این تحول معنایی و کارکردی ارتباط در کنار تحولات دهه‌های اخیر در ساختار و کارکرد خانواده، اخلاق جنسی و روابط اجتماعی نگرانی بسیاری از فرهیختگان و جامعه کارشناسی را برانگیخته است.

بر این اساس- اهل نظر- تحولات ایجاد شده را ناشی از تغییر در نظام ارزشی و نگرش‌ها می‌دانند و برای رسانه در پدیدآوری آن سهم بسزایی قائل هستند؛ مهم‌ترین تأثیر رسانه‌های تصویری و فضای مجازی بر حوزه اخلاق جنسی، عادی‌سازی روابط جنسی خارج از چارچوب ازدواج است.

به‌عنوان نمونه؛ تحقیقاتی که گروه تحقیقات مدیا اسکوپ درباره جوانان مبتلا به سکس انجام داده، نشان می‌دهد این برنامه‌ها روابط جنسی را برای آنان به امری طبیعی تبدیل کرده که همین نکته علت اقدام ۷۵ درصد آنان به این نوع روابط بوده است.^۱ بر این اساس، ترویج رفتارهای شهوانی، روابط جنسی آزاد، هرزه‌نگاری و پورنوگرافی^۲، عادی‌سازی خیانت زوجین به یکدیگر، اختلال در مناسبات جنسی، ترویج فرهنگ بی‌حیایی و بی‌عفتی و عادی‌سازی مقوله عشق‌های ضربدري و مثلثی- در رسانه و فضای مجازی- آسیب‌هایی را برای حوزه اخلاق جنسی رقم زده است.^۳

۱. گروه تحقیقات مدیا اسکوپ، ۱۳۸۵، ص. ۵۵.

2. Pornography

۳. ابوالقاسم اکبری و مینا اکبری، ۱۳۹۰، ص. ۱۶۳.

به‌طور کلی، اینترنت به جوی دامن زده است که در سایه ویژگی‌های خاص خود-به‌تدریج- به شکل‌گیری ناهنجاری‌های جنسی در کاربران خود می‌انجامد.^۱ چنان‌که تحولات پدید آمده در موضوع تصور از بدن و تغییر استانداردهای زیبایی در جامعه ایرانی که ایران را به دومین کشور جراحی زیبایی جهان و هفتمین مصرف‌کننده مواد آرایشی با حدود دو میلیارد دلار- در سال ۲۰۰۷ میلادی- تبدیل کرده، از این فضا تأثیر پذیرفته است. هم‌چنین مشاهده فیلم‌های پورنو- سکس‌علنی- که گاهی همسران با هدف گرمی بخشیدن به روابط جنسی به آن روی می‌آورند، می‌تواند به‌تغییر ذائقه جنسی و افزایش مطالبات و آستانه رضایتمندی جنسی آنان بینجامد؛ به‌نحوی که در درازمدت، روابط جنسی متعارف میان همسران از ارضای این نیازهای تشدید شده ناتوان است، و در نتیجه روابط جنسی خارج از محدوده خانواده افزایش می‌یابد. در یک نتیجه‌گیری کلی، سکس^۲- در شبکه مجازی- به ترشح نامتوازن تستوسترون^۳، دوپامین^۴ و سروتونین^۵ می‌انجامد که بر فعالیت‌های مغز تأثیرات نامطلوبی دارد؛ چنان‌که هنگام خواب نیز اختلالات روانی ناشی از آن ظاهر می‌شود.^۶

۷. فضای مجازی و نقش آن در معناسازی و هویت‌بخشی

غوطه‌وری در رسانه باعث می‌شود- فرد- تمییز میان خیال و واقعیت را حس نکند؛ چرا که در هنگام کاربری فضای مجازی همه حواس درگیر این فضاست، و کاربر از منظر مجازی جهان را درک می‌کند.

۱. صادقی، ۱۳۸۹، ص. ۱۷.

2. Sex
3. Testosterone
4. Dopamine
5. Serotonin

۶. مایرز، ۱۳۸۷، ص. ۴۹.

از سوی دیگر، باید توجه داشت که شبکه‌های اجتماعی ابزار و یا- صرفاً- کالاهایی فرهنگی نیستند؛ بلکه ساختار احساسات و محیط پیرامونی نیز در بازتعریف هویت نقش دارند؛ چون فضای مجازی نوعی فرافضا و فضای ذهن است؛^۱ به همین سبب، رسانه‌ای شدن به معنای گسترش نقش و حضور همه‌جانبه رسانه‌ها در تولید و توزیع و کاربست معانی و نمادها است؛ یعنی کل سیستم معناسازی توسط رسانه در حال شکل گرفتن است.^۲

۸. فضای مجازی و انزواگزینی و فردگرایی

زیست مستمر و پیوسته در جهان مجازی به کاهش روابط اجتماعی واقعی می‌انجامد تا جایی که کاربران چنان مستغرق در این فضا می‌شوند که متوجه گذر زمان نمی‌گردند.

نتایج مطالعات انجام شده- در این ارتباط- به شرح زیر است:

- نزدیکی فیزیکی یکی از عوامل اساسی ایجاد روابط اجتماعی- به ویژه از نوع صمیمانه و عاطفی آن- است؛ از این رو روابط اجتماعی نمی‌تواند در فضای مجازی بازتولید شود.^۳
- اینترنت در زندگی اجتماعی جای دوستان و نزدیکان را گرفته و جایگزین روابط دوستانه و فامیلی شده است؛ لذا در تعامل‌های انسانی و عاطفی با دیگران به روابط چهره به چهره، گرم، صمیمی و عاطفی نیاز است که در نتیجه گسترش فناوری‌ها، تأمین این نیاز انسانی کاهش می‌یابد؛ هم‌چنین افرادی که ساعت‌ها وقت خود را در سایت‌های اینترنتی می‌گذرانند، بسیاری از ارزش‌های اجتماعی را زیر پا می‌نهند؛ چراکه فرد، فعالیت‌های اجتماعی خود را کنار گذاشته و به فعالیت‌های فردی روی می‌آورد.^۴

۱. کاستلز، ۱۳۸۴.

۲. فاضلی، ۱۳۹۳.

۳. ر. ک: امیرمظاهری و ایران‌شاهی، ۱۳۸۹، صص. ۹۵-۱۱۸.

۴. شجاعی، ۱۳۸۷.

- استفاده زیاد از اینترنت با پیوند ضعیف اجتماعی مرتبط است؛ برعکس کاربرانی که از اینترنت کمتر استفاده می‌کنند، به‌طور عمده‌ای با والدین و دوستانشان ارتباط بیشتری دارند؛ البته شاید هیچ‌گاه کاربران اینترنت از افسردگی و انزوای اجتماعی خود، آگاه نباشند و یا در صورت آگاهی آن را تأیید نکنند؛ اما ماهیت کار با اینترنت چنان است که فرد را در خود غرق می‌کند؛ لذا دنیای اجتماعی در آینده، دنیایی منزوی به‌نظر می‌رسد؛ چرا که اینترنت با توجه به رشد و جذابیت‌های کاذبی که ایجاد می‌کند، کاربران را به‌خود معتاد ساخته و جانشین والدین می‌کند.
- کاربران ترجیح می‌دهند در محیطی آرام و خلوت از اینترنت استفاده کنند تا با تمرکز و سرعت بیشتر از اتصال‌های طولانی مدت جلوگیری کرده و هزینه‌های حاصل از آن را کاهش دهند؛ اما این نوع خلوت‌گزینی در طولانی‌مدت، برخی مشکلات روانی - مانند گوشه‌گیری و افسردگی - را در پی دارد؛ بسیاری از روان‌شناسان این نگرانی را داشته‌اند که آسانی ارتباط‌های اینترنتی - چه بسا - افراد را وا می‌دارد زمان بیشتری را به‌تنهایی بگذرانند و به‌صورت آنلاین با غریبه‌ها صحبت کنند؛ هم‌چنین با برقراری ارتباط سطحی، این کارها را به‌قیمت از دست دادن گفتگوهای رو در رو و ارتباط‌های خانوادگی و دوستانه انجام دهند.

بنابراین، ارتباط‌های اجتماعی از طریق اینترنت، ضعیف‌تر از ارتباط‌های واقعی است و در درازمدت، به انزوای اجتماعی فرد می‌انجامد.^۱

از طرف دیگر، فردگرایی خودآگاهانه از پیامدهای فضای مجازی است؛ چه این‌که آن‌چه در فضای مجازی مشهود است، گسترش اهمیت فرد و حیطه خصوصی در برابر جمع و حوزه عمومی است.^۲

۱. شجاعی، ۱۳۸۷، صص. ۱۴۲-۱۱۵.

۲. ر. ک: امیرمظاهری و ایران‌شاهی، ۱۳۸۹، صص. ۹۵-۱۱۸.

از آن جا که در این فضا، گزینش برنامه‌ها بر اساس تمایلات فرد- و نه توافق گروهی- صورت می‌گیرد، به فردگرایی دامن زده می‌شود؛ لذا افراد در فضای مجازی در عین حال که در جماعات می‌توانند حضور داشته باشند- با امکان پنهان کردن هویت واقعی خود- می‌توانند در همان حال خود را جدا از دیگران و تنها حس کنند؛ این ویژگی، کاربر را قادر می‌سازد پنهانی‌ترین روح و شخصیت خود را به فعلیت برساند.

به طور کلی- از جنبه مثبت و به مثابه یک ظرفیت- فردگرایی، انسان مدرن را در موضع فعالانه‌تری نسبت به ساخت زندگی خود قرار داده و مسئولیت‌های بیشتری بر عهده فرد قرار می‌دهد؛ به این معنی که فرد در دوران مدرن باید نقش فعالانه‌تری را در ساخت زندگی اش داشته و پیامدهای گزینش‌ها و انتخاب‌های خود را بپذیرد.^۱

با توجه به این‌که تولید، بازتولید و انتخاب در اختیار افراد است- مخاطب- ساکت و منفعل نیست؛ بلکه کاربرانی هستند که در ساخت یا انتخاب محتوا، فعال عمل می‌کنند؛ لذا فرد در زندگی مدرن از میان امکان‌های موجود دست به انتخاب زده و مسئولانه‌تر از زندگی سنتی، پیامدها و عواقب انتخاب‌های خود را می‌پذیرد که این یعنی حتی در رفتارهای دینی و اخلاقی نیز عنصر اراده، انتخاب و مسئولیت اهمیت خاصی می‌یابد.^۲

این ویژگی برآمده از فضای مدرن و رسانه‌های آن، به زنان امکان می‌دهد- در قالب آموزش‌های مجازی- دست به انتخاب‌های آگاهانه‌تر و اراده‌گرایانه‌تری زده و دینداری تعمیق یافته‌تری را تجربه کنند.

۱. گیدنز، ۱۳۷۷، ص. ۴.

۲. کرمی، ۱۳۹۳.

۹. فضای مجازی و بازداری زدایی

ظرفیت بالای ارتکاب جرم در فضای سایبر، موجب ارتکاب گسترده برخی جرائم - به ویژه جرائم سایبری و جنسی مجازی - شده است.

بر این اساس، گمنامی و نامرئی بودن کاربران یکی دیگر از ویژگی‌های روابط اینترنتی است که موجب پیدایش آسیب‌های جدی اخلاقی و روانی و کاهش خویشتن‌داری و بازدارندگی کاربران در برابر اعمال ناهنجار اخلاقی و ضداجتماعی خواهد شد؛ به نحوی که در فضای سایبر - کاربر - می‌تواند هر نقابی را بر خود بپوشاند و هر چه می‌خواهد بگوید یا انجام دهد بدون این‌که از شناسایی و رسوا شدن، ترسی داشته باشد.^۱

۱۰. فضای مجازی و اعتیاد آفرینی

فقدان روابط پایدار و صمیمی با دیگران، نداشتن اعتماد به نفس و - به طور کلی - شکست در عرصه‌های گوناگون زندگی، زمینه را برای اعتیاد افراد به اینترنت فراهم می‌کند.^۲

اعتیاد به اینترنت، نتایج و پیامدهای زیان‌بخشی برای فرد و جامعه در پی داشته و آسیب‌های شدید جسمانی، مالی، خانوادگی، اخلاقی، اجتماعی و روانی را به همراه دارد. افزون بر کناره‌گیری اجتماعی، یکی دیگر از پیامدهای اعتیاد اینترنتی، مشکلات خانوادگی و تأثیر آن بر روابط زناشویی، والدین و فرزندان است.

۱. صادقی، ۱۳۸۹، ص. ۱۶.

۲. همان.

هم‌چنین- نتایج یک پژوهش نشان می‌دهد- تفاوت میانگین اعتیاد به اینترنت در میان پاسخگویان دختر و پسر معنادار بوده است؛ بدین صورت که میانگین اعتیاد به اینترنت در میان پاسخگویان دختر، بیشتر از پسر بوده است.^۱

۱۱. فضای مجازی و شکاف نسل‌ها

اینترنت، شکاف میان نسل‌ها را بیشتر کرده و اکنون شکاف میان نسل دوم و سوم علاقه‌مند به اینترنت نیز آشکار شده است؛ به گونه‌ای که زبان دیگری را متوجه نمی‌شوند. امروزه با ورود وسایل و فناوری‌های جدید به عرصه خانواده‌ها، مشاهده می‌شود که والدین و فرزندان ساعت‌های متمادی در کنار یکدیگر می‌نشینند بدون آن‌که حرفی برای گفتن داشته باشند؛ بر این اساس، دو نسل به دلیل داشتن تفاوت‌های اجتماعی و تجربه‌های زیستی مختلف، زندگی را از دیدگاه خود نگریسته و مطابق با بینش خود آن را تفسیر می‌کنند.^۲

۱۲. فضای مجازی و تسهیل جامعه‌پذیری و ارتقای سرمایه‌های اجتماعی زنان

اینترنت و فضای مجازی با تسریع و تسهیل برقراری ارتباط و تعاملات افراد و نیز برداشتن محدودیت‌های مکانی و زمانی پدید آمده از زندگی مدرن، ورود اعضای خانواده به اجتماع و جامعه‌پذیری آنان را سرعت بخشیده است؛ فرایندی که به دلیل عدم سهولت و امکان برقراری ارتباط افراد خانواده با دیگر افراد خویشاوند و بیگانه- در جامعه امروز- به‌کندی صورت گرفته و با مشکلاتی مواجه است.

با مدیریت این فضا از سوی والدین و ایجاد فضاهای مناسب برای برقراری ارتباط آگاهانه با دیگر افراد و بستگان، می‌توان فرزندان را با مدیریتی آگاهانه‌تر و سریع‌تر به‌عرصه اجتماع وارد نمود.

۱. کرمشایی و همکاران، ۱۳۹۰.

۲. رحیمی، ۱۳۹۰، ص. ۱۸.

جایگاه فضای مجازی در ارتقای آموزش‌های جنسیتی خانواده‌محور / ۸۱

از سوی دیگر، در زمره مهم‌ترین ظرفیت‌هایی که برای افراد، توانایی حضور مؤثر در جامعه ایجاد می‌کند، سرمایه اجتماعی^۱ است؛ نتایج پژوهش‌ها حاکی از آن است که کیفیت و کمیت استفاده از فضای مجازی بر سرمایه اجتماعی زنان و خانواده تأثیر داشته است؛ بدین معنا که هر چه میزان استفاده از فضای مجازی بیشتر باشد، سرمایه اجتماعی که ناشی از ارتباط افراد در دنیای واقعی و ارتباطات رو در رو است نیز کاهش پیدا می‌کند.^۲

۱۳. فضای مجازی و امنیت زنان

از یافته‌های پژوهش‌ها چنین برمی‌آید که احساس عدم وجود امنیت اجتماعی کافی برای بسیاری از کاربران زن- در فضای مجازی- وجود دارد؛^۳ البته از جنبه دیگر، فقدان حضور فیزیکی زنان و کاهش دسترس‌پذیری آنان می‌تواند به افزایش امنیت زنان یاری رساند.

۱۴. فضای مجازی و هویت ملی

در ارتباط با مقوله جهانی شدن^۴، رشد تک‌فرهنگی جهانی- مسئله اساسی- است؛ فرهنگی که از سوی رسانه‌های جهانی غرب و شبکه‌های روابط عمومی آن‌ها تبلیغ می‌شود و به مردم دیکته می‌کند که چه بپوشند، چه بخورند، چگونه زندگی و چگونه فکر کنند.^۵ یکی از ابعاد جدال میان فرهنگ انقلاب اسلامی ایران و فرهنگ جهانی‌سازی آمریکایی، در معناسازی فرهنگی، هویت‌زدایی فرهنگی و تلاش برای غلبه فرهنگی است؛

1. Social Capital

۲. ر. ک: انصاری و دیگران، ۱۳۹۵؛ ولی‌پوری، ۱۳۹۵.

۳. راوودراد، ۱۳۸۴.

4. Globalization

5. Yang, 2001, p. 14.

در چنین وضعیتی، فرهنگ مسلط غربی می‌کوشد ارزش‌های همسو و همگن با آرمان‌های خود را در کشورهای اسلامی - از جمله ایران - ترویج کند. از سوی دیگر، شکل‌گیری اجتماعات در فضای مجازی موجب می‌شود اجتماعات در جهان واقعی - به تدریج - کم رنگ و بی‌اهمیت شود؛ این بدان معناست که منبع هویت‌بخشی افراد، متکثر و متنوع می‌شود و به همین جهت هویت ملی و انسجام اجتماعی یک جامعه به تدریج تضعیف می‌شود. در نقطه مقابل و به عنوان یک ظرفیت، فقدان نیاز به جابجایی‌های فیزیکی در فضای مجازی باعث ایجاد شبکه عظیمی از افراد می‌شود که مرزهای سیاسی و جغرافیایی را در هم می‌شکنند و گاهی مرزهای فرهنگی را کم‌رنگ می‌کنند. بر این اساس، امکان یکدست‌سازی و همگرا شدن سلاقی مختلف در قالب کمپین‌ها و گروه‌های مجازی این فرصت را ایجاد می‌کند که تنوعات فرهنگی به سمت تقویت ارزش‌های ملی جهت‌دهی شوند.

نتیجه آن‌که تجربه تاریخی انقلاب اسلامی نشان می‌دهد زنان می‌توانند نقش سازنده‌ای در ارتقای هویت ملی داشته باشند که فضای مجازی نیز بستر مناسبی برای این مهم است.

۱۵. فضای مجازی و کنترل‌های ملی

فضای مجازی به علت مبهم بودن هویت‌ها، نبود ارتباط چهره به چهره و فقدان هرم قدرت، محیط مساعدی برای تخطی از هنجارها و ارزش‌ها و کج‌روی‌های اخلاقی و عقیدتی است.

از سوی دیگر، جماعت‌هایی که در جامعه حضورشان پذیرفته نمی‌شود، وقتی در فضاهای مجازی وارد می‌شوند - به اصطلاح - تندروتر می‌شوند؛ هم‌چنین کنترل‌های رایج در مورد رسانه که به طور معمول صورت می‌گیرد، در فضای مجازی مؤثر نیست. به طور کلی - در مورد استفاده از رسانه‌ها - نظارت در سطوح فردی، خانوادگی، گروهی و در سطح دولت - به صورت منفرد یا ترکیبی - صورت می‌گیرد؛ اما در مواجهه با

جایگاه فضای مجازی در ارتقای آموزش‌های جنسیتی خانواده‌محور / ۸۳

اینترنت و فضای مجازی این نظارت‌ها یا امکان ندارد و یا به قدر کافی کاربرد ندارد، که این کنترل‌ناشدگی فضای مجازی می‌تواند تهدیدهایی را برای زنان به همراه داشته باشد.

۱۶. فضای مجازی و گذر از نخبه‌گرایی

رسانه، اطلاعات محور است و دانش را به خاطر مخاطب عام به اطلاعات تبدیل می‌کند؛ لذا از آن‌جا که ملاک انتخاب و ایجاد برنامه‌ها، ذائقه مخاطب است، می‌توان جهان مجازی را خاتمه نخبه‌گرایی و گذر از دانش نخبگانی به دانش عمومی دانست.^۱ در چنین وضعیتی به نظر می‌رسد مجال کمتری برای مانورهای علمی و مباحث عمیق و جدی در رسانه‌های مجازی فراهم می‌شود؛ این ویژگی می‌تواند مخاطبان عام‌تر و گسترده‌تری از میان زنان را برای آموزش‌های دینی مجازی فراهم آورد.

بایسته‌ها و سیاست‌های جهت‌دهی فضای مجازی به سمت تربیت خانواده‌مدار، ارزش‌محور و جنسیت‌گرا

به منظور ارتقای آموزش‌های دینی جنسیت‌گرا و متناسب با نیازهای زنان و تربیت ارزش‌محور و خانواده‌مدار آنان، می‌توان سیاست‌های زیر را در دستور کار قرار داد:

۱. فراهم نمودن امکان حضور اقشار مختلف زنان در فضای مجازی از طریق آموزش همگانی، توسعه دسترسی مطلوب زنان به اینترنت و افزایش سواد رسانه‌ای اعضای خانواده؛
۲. تولید قالب‌ها و محتوای فاخر با رویکرد دینی در زمینه مسائل زنان و خانواده در فضای مجازی - اعم از بازی‌های رایانه‌ای و گروه‌های اجتماعی مجازی - و اختصاص بخشی از کتاب‌های درسی به آگاهی‌بخشی‌های لازم در خصوص فضای مجازی؛

۳. تشکیل کلوپ‌ها و شبکه‌های اجتماعی مجازی خانواده‌محور با مهیا ساختن امکان حضور و فعالیت مشترک اعضای یک خانواده اعم از والدین و فرزندان؛
۴. ارائه آموزش‌های لازم جهت حفظ و مراقبت از حریم خصوصی و حضور عفیفانه و مؤمنانه در فضای مجازی به زنان و اعضای خانواده؛
۵. گام برداشتن در رفع خلأهای نظری و انجام مطالعات راهبردی^۱ در این حوزه و گسترش تحقیقات علمی و پژوهش‌های مسئله‌شناسانه و سیاستگذارانه و نیز پژوهش‌های تبدیلی - تبدیل مفاهیم انتزاعی به مفاهیم کاربردی که با عینیت رابطه مستقیم برقرار می‌کنند- در خصوص فضای مجازی و تأثیرات آن بر زنان و خانواده؛
۶. ایجاد الگوها، نظامات و خط‌مشی‌های آینده‌اندیشانه و تدوین شاخص‌های بومی و قوانین لازم و مناسب برای حفظ امنیت زنان در فضای مجازی؛
۷. بهره‌گیری از فضای مجازی به منظور آموزش زبان‌های خارجی - و نیز زبان فارسی - به‌عنوان پل ارتباطی با سایر ملل و فرهنگ‌ها و استفاده از ظرفیت‌های آن برای انتقال فرهنگی و آموزش‌های دینی در گستره بین‌المللی؛
۸. تقویت تفکر خلاق و تمرین مهارت‌های گزینش‌گری از میان محتواهای مختلف و تقویت روحیه بازداری در زنان و اعضای خانواده؛
۹. ارتقای سیستم‌های نظارت و کنترل والدین بر فرزندان و ایجاد محدودیت‌های لازم ملی در مقابل مخاطرات فضای مجازی؛
۱۰. انجام نظارت‌های هدفمند و هوشمندانه و وضع قوانین سخت‌گیرانه‌تر جهت برخورد با مجرمان جرائم اینترنتی و بزهکاران فضای مجازی؛
۱۱. ایجاد تناسب منطقی میان حضور در فضای مجازی با دنیای واقعی و گذراندن اوقات بیشتر با فرزندان در فضای بیرون از خانه؛

جایگاه فضای مجازی در ارتقای آموزش‌های جنسیتی خانواده‌محور / ۸۵

۱۲. تأکید بر خانواده‌محوری به‌عنوان مهم‌ترین سیاست حاکم بر همه نهادها و نقطه کانونی توجه دولت، رسانه‌ها، روحانیت، نخبگان، نهادهای مردمی و حتی خانواده؛

۱۳. مدیریت صحیح اوقات فراغت، تقویت نشاط و ارتقای احساس مسئولیت اجتماعی به‌منظور کاهش زمینه شکل‌گیری تمایلات مجرمانه؛

۱۴. مسئله‌محوری در امر تبلیغ دینی در فضای مجازی و ایجاد تشکل‌های غیر دولتی در تبلیغ مجازی، متمرکز بر موضوعات کوچک مانند روابط زوجین، مسئله عفاف و حجاب، بحران‌های خانوادگی و مسائل دختر بچه‌ها؛

۱۵. فراهم کردن فرصت‌های متنوع اشتغال و تحصیل برای زنان در فضای مجازی با رعایت کمترین آسیب برای خود و خانواده.

نتیجه‌گیری

به‌نظر می‌رسد فضای مجازی در کنار تهدیدهایی که به‌همراه دارد، فرصت‌های جذابی برای ارتقای آگاهی و بینش زنان از طریق سامان دادن آموزش‌هایی اصولی و هدفمند فراهم می‌کند.

اینترنت و فضای مجازی با ظرفیت‌های موجود در آن با کنار گذاشتن محدودیت‌های زمانی و مکانی و با امکان استفاده از تمام قالب‌های سمعی و بصری موجود، می‌تواند نظام یادگیری را متحول سازد. زنان نیز با ارتقای سواد رسانه‌ای و تسهیل دسترسی به امکانات فناورانه و برخورداری از اوقات فراغت-بیشتر از گذشته- فرصت‌های ممتازی را برای بهره‌گیری از فضای مجازی در راستای آگاهی‌یابی و بینش‌افزایی و ارتقای معلومات دینی یافته‌اند.

آن چه مهم است این که پیش از هر اقدام به تحلیل درستی از این ظرفیت‌ها و تهدیدهای فضای مجازی دست یافت تا بتوان سیاست‌ها و برنامه‌هایی به دور از پیامدهای منفی و یا با حداقل آسیب طرح‌ریزی نمود؛ البته هنوز فضای مجازی و کارکردها و کژکارکردی‌های آن به سوژه و مسئله فرهنگی جامعه ایران- آن چنان که شایسته است- تبدیل نشده و راهکارهای متناسبی برای آن اندیشیده نشده است.

هم‌چنین با توجه به تأکید آموزه‌های دینی بر ویژگی‌های تکوینی هر یک از دو جنس و تأثیردهی آن در نقش‌های جنسیتی از یک سو و نیز تناسب یا تنافی برخی خصایص فضای مجازی با این اوصاف جنسیتی از سوی دیگر، انتظار می‌رود از این مناسبات برای کارآمدسازی هر چه بیشتر فضای مجازی در مسیر تعالی زنان بهره گرفته شود.

فهرست منابع

۱. قرآن کریم.
۲. احمدنیا، شیرین؛ (۱۳۸۳). جایگاه زنان در جامعه اطلاعاتی؛ یک دیدگاه جامعه‌شناختی. زن فرزانه. شماره ۱: ۲۸-۱۱.
۳. اکبری، ابوالقاسم؛ اکبری، مینا؛ (۱۳۹۰). آسیب‌شناسی اجتماعی. تهران: انتشارات رشد و توسعه.
۴. امیرمظاهری، امیر مسعود؛ ایران‌شاهی، اعظم؛ (۱۳۸۹). چالش‌های تعامل اجتماعی زنان ایرانی در فضای مجازی (از دید زنان فعال در فضای مجازی). مطالعات رسانه‌ای. دوره ۵، شماره ۱: ۱۱۸-۹۵.
۵. انصاری، ابراهیم؛ کیان‌پور، مسعود؛ عطایی، پری؛ (۱۳۹۵). تبیین جامعه‌شناختی سرمایه اجتماعی خانواده و فضای مجازی (مورد مطالعه: شهر اصفهان). فصلنامه علوم اجتماعی دانشگاه آزاد اسلامی (واحد شوشتر). سال ۱۰، شماره ۴: ۱۴۴-۱۲۱.
۶. بستان، حسین؛ (۱۳۹۱). اسلام و تفاوت‌های جنسیتی. قم: انتشارات پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۷. برتون، فیلیپ؛ (۱۳۸۲). آیین اینترنت: تهدیدی برای پیوند اجتماعی؟ ترجمه علی اصغر سرحدی و ن. جمشیدی، تهران: انتشارات امیرکبیر.
۸. بنت، اندی؛ (۱۳۸۶). فرهنگ و زندگی روزمره. ترجمه لیلا جوافشانی و حسن چاوشیان. تهران: انتشارات اختران.
۹. بیات، محمد مراد؛ (۱۳۸۳). مجموعه مقالات جهانی شدن: جهانی شدن و ضرورت تعامل و گفتگوی فرهنگی. تهران: انتشارات پژوهشکده مطالعات راهبردی.
۱۰. بیانیه تحلیلی مرکز تحقیقات زن و خانواده؛ (۱۳۸۹). خانواده و مصرف کالاهای فرهنگی جدید. قم: مرکز نشر هاجر.
۱۱. همان، (۱۳۸۷). قرائت انتقادی نظام آموزشی با رویکرد جنسیتی. قم: مرکز نشر هاجر.

۱۲. پورفرد، فاطمه؛ (۱۳۹۵). فرصت‌ها و تهدیدات فضای مجازی اطلاعاتی و ارتباطی برای زنان و خانواده‌ها. همایش ملی زنان. خانواده و شبکه‌های اجتماعی مجازی. تهران: انجمن ایرانی مطالعات زنان.
۱۳. پیز، آلن؛ پیز، باربارا؛ (۱۳۸۴). آنچه زنان و مردان نمی‌دانند. ترجمه زهرا افتخاری. تهران: انتشارات نسل نواندیش.
۱۴. تافلر، آلوین؛ تافلر، هایدی؛ (۱۳۷۷). به سوی تمدن جدید: سیاست در موج سوم. ترجمه محمدرضا جعفری. چاپ ۳. تهران: نشر سیمرغ.
۱۵. جعفرزاده‌پور، فروزنده؛ اسکندریان، غلامرضا؛ (۱۳۹۵). زنان و تجربه فراغت مجازی. همایش ملی زنان، خانواده و شبکه‌های اجتماعی مجازی. تهران: انجمن ایرانی مطالعات زنان.
۱۶. جمعی از نویسندگان؛ (۱۳۸۸). جستارهایی در رسانه (فناوری و رسانه-دین و رسانه). ترجمه سید حمیدرضا قادری و حسین عمید. قم: انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب.
۱۷. حر عاملی، محمدبن الحسن؛ (بی‌تا). وسائل الشیعة. طهران: المكتبة الإسلامية.
۱۸. خدامرادی، طاهره؛ سعادت، فرحناز؛ خدامرادی، طیبه؛ (۱۳۹۳). بررسی میزان تأثیر استفاده از فضای مجازی بر ارزش‌های خانواده (مطالعه موردی: معلمان مقطع متوسطه سازمان آموزش و پرورش استان ایلام). فرهنگ ایلام. دوره ۱۵. شماره ۴۵-۴۴: ۱۶۷-۱۵۵.
۱۹. زیبایی‌نژاد، محمد رضا؛ (۱۳۹۱). جایگاه خانواده و جنسیت در نظام تربیت رسمی. قم: انتشارات دفتر مطالعات و تحقیقات زنان.
۲۰. راووداد، اعظم؛ (۱۳۸۴). مسائل اجتماعی زنان در اینترنت. مطالعات فرهنگی و ارتباطات. دوره ۱. شماره ۳-۲: ۹۲-۷۳.
۲۱. رحیمی، محمد؛ (۱۳۹۰). عوامل اجتماعی مؤثر بر شکاف نسلی (مطالعه موردی: شهر خلخال). پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته جامعه‌شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی (واحد تهران مرکز).
۲۲. رفیع‌پور، فرامرز؛ (۱۳۸۴). کندوکاوها و پنداشته‌ها. تهران: شرکت سهامی انتشار.

جایگاه فضای مجازی در ارتقای آموزش‌های جنسیتی خانواده‌محور / ۸۹

۲۳. ساروخانی، باقر؛ بابایی‌فرد، اسدالله؛ (۱۳۹۱). اینترنت، جهانی شدن و هویت فرهنگی جوانان در ایران: چالش‌ها و فرصت‌ها. تهران: نشر دیدار.
۲۴. شجاعی، محمدصادق؛ (۱۳۸۷). روان‌شناسی و آسیب‌شناسی اینترنت. روانشناسی و دین. سال ۱، شماره ۱: ۱۱۵-۱۴۲.
۲۵. شکرپیگی، عالیہ؛ (۱۳۹۱). رسانه، زنان و مناسبات خانواده. پنجمین نشست کارگروه زنان و مناسبات خانواده. تهران: انجمن جامعه‌شناسی ایران.
۲۶. صادقی، سید هادی؛ (۱۳۸۹). نقش خانواده در رویارویی با آسیب‌های اجتماعی جنگ نرم. ماهنامه پیوند. شماره ۳۷۴: ۱۷-۱۴.
۲۷. صادقیان، غفت؛ (۱۳۸۴). تاثیر کامپیوتر و اینترنت بر کودکان و نوجوانان. مجله الکترونیکی پژوهشگاه مرکز اطلاعات و مدارک علمی ایران (نما). دوره ۴. شماره ۴.
۲۸. عاملی، سیدسعیدرضا؛ حسینی، حسین؛ (۱۳۹۱). دوفضایی شدن آسیب‌ها و ناهنجاری‌های فضای مجازی: مطالعه تطبیقی سیاستگذاری‌های بین‌المللی. تحقیقات فرهنگی. دوره ۵. شماره ۱: ۳۰-۱.
۲۹. عطایی کچویی، پری؛ انصاری، ابراهیم؛ کیان‌پور، مسعود؛ (۱۳۹۶). تحلیل جامعه‌شناختی تأثیر استفاده از فضای مجازی بر نظام ارزشی افراد در خانواده‌ها (مقایسه مناطق شهری و روستایی اصفهان). مطالعات جامعه‌شناختی شهری، سال ۷، شماره ۲۲: ۱۷۸-۱۵۷.
۳۰. علمی، محمود؛ علیزاده، حمیده؛ (۱۳۸۸). عوامل اجتماعی مؤثر بر هویت جنسیتی دختران دانشجوی دانشگاه آزاد اسلامی تبریز. زن و مطالعات خانواده. سال ۱، شماره ۳: ۹۰-۷۵.
۳۱. فاضلی، نعمت‌الله؛ (۱۳۹۴). ایران در آستانه گسست از تاریخ سکوت. روزنامه اعتماد. شماره ۳۲۳۵: ۱۴ اردیبهشت.
۳۲. همان؛ (۱۳۹۳). رسانه‌ای شدن و علوم انسانی و اجتماعی. سخنرانی در پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی. آبان‌ماه.

۳۳. قهرمانی، سیما؛ (۱۳۹۵). شبکه‌های اجتماعی و سبک زندگی جوانان. همایش ملی زنان، خانواده و شبکه‌های اجتماعی مجازی. تهران: انجمن ایرانی مطالعات زنان.
۳۴. کازنو، ژان؛ (۱۳۸۴). جامعه‌شناسی وسایل ارتباط جمعی. ترجمه باقر ساروخانی و منوچهر محسنی. تهران: نشر اطلاعات.
۳۵. کاستلز، مانوئل؛ (۱۳۸۰). عصر ارتباطات و پایان هزاره. ترجمه ناصر موفقیان. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
۳۶. همان؛ (۱۳۸۵). عصر اطلاعات: اقتصاد، جامعه و فرهنگ: قدرت هويت. ویراست علی پایا. ترجمه افشین خاکباز و احد علیقلیان. تهران: انتشارات طرح نو.
۳۷. همان؛ (۱۳۸۴). گفتگوهایی با امانوئل کاستلز. ترجمه حسن چاوشیان و لیلا جو افشانی. تهران: نشر نی.
۳۸. کاظمی، عباس؛ (۱۳۸۷). مطالعات فرهنگی، مصرف فرهنگی و زندگی روزمره در ایران. تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی.
۳۹. کرمشایی، فائزه؛ پناهی، امین؛ صادق‌نیا، احمد؛ زیدی، یاسر؛ (۱۳۹۰). بررسی اعتیاد به اینترنت و فضاهای مجازی در بین جوانان و نوجوانان. همایش ملی صنایع فرهنگی و نقش آن در توسعه پایدار. کرمانشاه: دانشگاه آزاد اسلامی.
۴۰. کرمی، محمد تقی؛ (۱۳۹۳). سبک زندگی؛ تأملات و بایسته‌ها. شماره ۴۵.
۴۱. کشتی‌آرای، نرگس؛ اکبریان، اعظم؛ (۱۳۹۰). عصر مجازی و چالش‌های پیش‌رو. اولین کنفرانس بین‌المللی شهروند مسئول. خوراسگان: دانشگاه آزاد اسلامی.
۴۲. کنفرانس تدارکاتی وزیران مجمع اروپایی؛ (۲۰۰۲). اجلاس جهانی جامعه اطلاعاتی. بخارست ۲۰۰۲.
۴۳. کینگ، الکساندر؛ اشنایدر، برتراند؛ (۱۳۷۴). نخستین انقلاب جهانی: جهان ۲۰ سال پس از محدودیت‌های رشد. ترجمه شهیندخت خوارزمی. تهران: شرکت انتشارات احیاء کتاب.
۴۴. گروه تحقیقات مدیا اسکوپ؛ (۱۳۸۵). تأثیر رسانه‌ها بر رفتار جنسی جوانان. ماهنامه سیاحت غرب. سال ۱۴. شماره ۴۰: ۵۷-۵۴.

جایگاه فضای مجازی در ارتقای آموزش‌های جنسیتی خانواده‌محور / ۹۱

۴۵. گنجی، احمد؛ (۱۳۸۵). بررسی الگوی کاربران اینترنت و عوامل اجتماعی مؤثر بر آن (مطالعه موردی: نوجوانان و جوانان شهر تهران). پایان‌نامه کارشناسی ارشد پژوهش در علوم اجتماعی. دانشگاه تهران.
۴۶. گیدنز، آنتونی؛ (۱۳۷۷). پیامدهای مدرنیت. ترجمه محسن ثلاثی. تهران: نشر مرکز.
۴۷. مایرز، دیوید؛ (۱۳۸۷). راز شادمانی. ماهنامه سیاحت غرب. سال ۵. شماره ۶۰: ۱۰-۵.
۴۸. متقی هندی، علی بن حسام‌الدین؛ (۱۴۰۹). کنز العمال فی سنن الأقوال والأفعال. بیروت: مؤسسة الرسالة.
۴۹. مرکز تحقیقات زن و خانواده؛ (۱۳۸۵). نگاه ویژه: ترکیب جنسیتی در دانشگاه‌ها؛ تأملات و پرسش‌ها. حوراء. شماره ۲۲.
۵۰. همان؛ (۱۳۸۸). زن، خانواده و رسانه. حوراء. شماره ۳۲.
۵۱. همان؛ (۱۳۸۹). خانواده و کالاهای فرهنگی جدید. حوراء. شماره ۳۵.
۵۲. همان؛ (۱۳۸۹). نگاه ویژه: بانوان و تبلیغ دینی. حوراء. شماره ۳۷.
۵۳. همان؛ (۱۳۹۳). سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی جنسیتی؛ واقعیت‌ها و مسئولیت‌ها. حوراء. شماره ۳۸.
۵۴. مک‌کویل، دنیس؛ (۱۳۸۳). رسانه، ارتباطات جمعی و فرهنگ. ترجمه سعید مهدوی کنی. رسانه. سال ۱۵. شماره ۴ (پیاپی ۶۰): ۱۶۰-۱۳۱.
۵۵. ولی‌پوری، شیرین؛ (۱۳۹۵). سرمایه اجتماعی و شبکه‌های مجازی. همایش ملی زنان، خانواده و شبکه‌های اجتماعی مجازی. تهران: انجمن ایرانی مطالعات زنان.
۵۶. هور، استوارت ام؛ لاندبای، نات؛ (۱۳۸۷). بازاندیشی درباره رسانه، دین و فرهنگ. ترجمه مسعود آریایی‌نیا. تهران: انتشارات سروش.
۵۷. هور، استوارت ام؛ (۱۳۸۸). دین در عصر رسانه. ترجمه علی عامری مهابادی، فتاح محمدی و اسماعیل اسفندیاری. قم: انتشارات دفتر عقل.

۵۸. یاسمی نژاد، عرفان؛ آزادی، اکرم؛ امویی، محمد رضا؛ (۱۳۹۰). **فضای مجازی، امنیت اجتماعی، راهبردها و استراتژی‌ها**. همایش ملی صنایع فرهنگی و نقش آن در توسعه پایدار. کرمانشاه: دانشگاه آزاد اسلامی.
۵۹. یونیسف (صندوق کودکان ملل متحد): (۱۳۷۳). **راهبردهایی در راستای ترویج آموزش دختران: خط‌مشی و برنامه‌های عملی**. ترجمه محمدعلی آتشبرگ. چاپ ۲. یونیسف.

60. Kizza, Joseph Migga. (1998). **Ethical and Social Issues in the Information Age**. New York: Springer-Verlag.
61. Laughey, Dan. (2007). **Key Themes in Media Theory**. New York: McGraw Hill Publication.
62. Robins, Melinda B. (2002). **Are Women Online Just ICT Consumers?** Gazette: International Journal for Communication Studies 64. No. 3.
63. Yang, T. (2001). **Interreligious and Intercultural Dialogue in the Mediterranean Area During a Period of Globalization**. Prospects 101.
64. <http://www.hawzah.net>
65. <http://www.ict.gov.ir/news>

بررسی فقهی حکم آموزش‌های مجازی ضد دینی

نویسنده: دکتر محمدمهدی محب‌الرحمان (ایران)^۱

پذیرش: ۱۳۹۶/۰۷/۰۷

دریافت: ۱۳۹۶/۰۲/۱۴

چکیده

پژوهش حاضر، پاسخ فقهی به این مسئله بود که آیا دولت اسلامی در دوران غیبت یا اشخاص حقیقی، حق و اجازه شرعی را دارند تا صفحات وب، تلویزیون‌های ماهواره‌ای و شبکه‌های اجتماعی مجازی که در پی آموزش‌های غیر دینی و یا ضد دینی هستند را فیلتر کرده و مسدود نمایند؟ بر اساس این پژوهش، می‌توان نتیجه گرفت اصل اولی، حرمت منع کردن دیگران از دسترسی به صفحات وب، تلویزیون‌های ماهواره‌ای و شبکه‌های اجتماعی مجازی است؛ اما با علم به منکر بودن صفحات وب، تلویزیون‌های ماهواره‌ای و شبکه‌های اجتماعی مجازی در صورتی که ضرر و مفسده‌ای از فیلتر کردن در میان نباشد، فیلتر کردن و منع دیگران از آموزش‌پذیری و دسترسی به این صفحات، تلویزیون‌ها و شبکه‌ها، لازم می‌شود.

واژگان کلیدی: آموزش مجازی، تلویزیون ماهواره‌ای، شبکه‌های اجتماعی مجازی

مقدمه

آموزش مجازی و آنلاین پس از رونق اینترنت و افزایش نفوذ آن میان مردم کاربرد و اهمیت زیادی پیدا کرد؛ لذا سازمان‌ها و دانش‌پذیران زیادی برای استفاده از آموزش مجازی علاقه نشان دادند که این مقوله به یک حوزه رو به رشد تبدیل شد.

در این میان، نهادها و مؤسسات آموزشی ضد دین نیز که امکان فعالیت حضوری در کشورهای مسلمان - به‌ویژه ایران - را پیدا نکرده‌اند، از این فرصت استفاده کرده و پایگاه‌های مختلفی را با هدف آموزش‌های ضد دینی و یا تبلیغات دینی - مانند مسیحیت - به صورت مجازی راه‌اندازی کرده‌اند.

۱. طلبه سطح ۴ گروه فقه و اصول، حوزه علمیه، قم، ایران، mohamad61.30@gmail.com

این پژوهش با درک اهمیت موضوع فیلتر - خصوصاً با توجه به شیوع پایگاه‌های تبلیغاتی و آموزشی ضد دینی - در پی پاسخ به این پرسش نهادهای دولتی و نیز متصدی فروش اینترنت است که:

- آیا می‌توان از نظر فقهی دلیلی بر وجوب منع دسترسی کاربران و فیلتر صفحات وب، تلویزیون‌ها و شبکه‌های اجتماعی مجازی که در پی آموزش‌های مجازی ضد دینی هستند، اقامه کرد؟
- در صورت مثبت بودن پاسخ، این دلیل یا ادله کدامند؟

ساختار پژوهش

تحقیق و پژوهش در خصوص اصل فیلترینگ و منع دسترسی دیگران به صفحات وب، تلویزیون‌ها و شبکه‌های اجتماعی مجازی که در جهت آموزش‌های ضد دینی به‌کار گرفته می‌شوند، همانند اصل موضوع آموزش مجازی، بحث جدیدی است که بحثی از ماهیت آن در آثار روایی و فقهی مشاهده نمی‌شود.

بر این اساس - در پژوهش حاضر - لازم است ابتدا به این سؤال پاسخ داده شود که:

- اصل اولی بر جواز فیلترینگ است یا حرمت آن؟

از آن‌جا که دریافت این اصل پژوهش مفصلی را می‌طلبد، این تتبع - صرفاً - به بیان نتیجه اکتفا کرده و تفصیل بحث را به پژوهش مجزای خود ارجاع می‌دهد؛^۱ اما در بخش دوم و پس از بیان اصل در مسئله، حکم فیلتر در موارد خاص - مانند آموزش‌های ضد دینی - بررسی شده است.

برای بیان ادله جواز عمومی فیلتر این پایگاه‌های آموزشی ضد دینی نیز موضوع بر موارد مشابه مثل کتب ضلال که در گذشته وجود داشته، تطبیق داده شده و از روایات و

متون فقهای بزرگی - از جمله شیخ مفید و شیخ طوسی تا آیت الله خوئی و امام خمینی - در دو باب کتب ضلال و امر به معروف و نهی از منکر استفاده کرده است. در پایان نیز با توجه به احتمال ضرری که در بعضی از فروض فیلتر مطرح شده است، بحثی از لزوم اجازه از حاکم طرح شده است.

حکم اولی فیلترینگ

از آن جایی که فیلتر از مسائل مستحدثه به‌شمار می‌آید، این پژوهش برای دریافت اصل اولی از روش بحث در این‌گونه موضوعات استفاده می‌کند که ضمن تطبیق فیلتر بر منع دیگران از دسترسی که البته از راه‌های مجازی صورت می‌گیرد، سه دلیل از خلال کلمات دانشمندان متقدم و متأخر برای تعیین اصل اولی جستجو کرده که فیلترینگ و منع دیگران می‌تواند از آثار و مصادیق آن‌ها به حساب آید.

با پذیرش سه دلیل حرمت ایذاء مؤمن، حرمت ظلم و تجاوز به حقوق دیگران و حق تسلط انسان بر خود که بررسی تفصیلی آن در رساله‌ای دیگر آمده^۱ می‌توان نتیجه گرفت که:

۱. ایذاء، ظلم، منع کردن و تجاوز به حقوق دیگران، حرام است.
۲. فیلتر صفحات وب، تلویزیون‌ها و شبکه‌های اجتماعی مجازی نیز که مصداق آن دانسته می‌شود، ممنوع و حرام خواهد بود.
۳. منع کردن دیگران از دسترسی به اطلاعات و داده‌ها که دخالت در حق سلطنت شخص بر حقوق و نفسش به حساب می‌آید، حرام است.

بنابراین - اصل اولی در این مسئله - حرمت منع دسترسی دیگران به صفحات وب، تلویزیون‌ها و شبکه‌های اجتماعی مجازی است.

دلایل وجوب فیلتر

۱. حرمت حفظ کتب ضاله

با توجه به این که سایت‌ها، تلویزیون‌ها و شبکه‌های اجتماعی مجازی که با هدف آموزش ضد دینی به کار گرفته می‌شوند مصداق ضال و گمراه کننده هستند، ممکن است با استفاده از دلیل حرمت حفظ کتب ضاله بر وجوب منع دسترسی و فیلتر کردن این سایت‌ها، تلویزیون‌ها و شبکه‌ها استدلال شود؛ چرا که در هیچ‌یک از مستندات این حکم کلمه کتاب نیامده؛ بلکه صفت یا قید «لهو الحدیث»، «قول الزور»، «ظلم» - در استدلال عقلی - آمده که موضوع حکم را گسترش می‌دهد و همان‌طور که صاحب جواهر می‌آورد، مقتضای این ادله نیز عبارت است از: حرمت هر آنچه که در آن گمراهی باشد؛^۱ لذا بر صفحات وب، تلویزیون‌ها و شبکه‌های اجتماعی مجازی ضاله قابل تطبیق خواهد بود.

هم‌چنین، این حکم اختصاصی به موضوع مسائل اعتقادی و مانند آن ندارد؛ بلکه هر امری که ضلال و فساد محض باشد را شامل می‌شود.^۲

در عین حال، حکم حرمت حفظ کتب کفر و ضلال مورد اختلاف برخی فقها واقع شده است؛^۳ بر فرض پذیرش این حکم، اشکال عمده این است که نهایت «ما استفاد من الأدلة»، حرمت حفظ، نشر، مراجعه، خواندن، استفاده و دیگر تصرفات در صفحات وب، تلویزیون‌ها و شبکه‌های اجتماعی مجازی است که برای اهداف آموزش‌های ضد دینی به کار برده می‌شوند.

۱. نجفی، ۱۴۰۴، ج ۲۲، ص ۵۸.

۲. صافی گلپایگانی، ۱۴۱۶، ج ۱، ص ۲۹۳.

۳. ر. ک: محب‌الرحمان، ۱۳۹۵، ص ۸۱.

این ادله از اجبار و منع دیگران سخن نمی‌گوید؛ چون همان‌طور که محقق اردبیلی^۱ و صاحب ریاض به آن اشاره کرده‌اند،^۲ می‌توان پذیرفت که این ادله، منکر بودن را ثابت می‌کند؛ لذا نهی و منع دیگران از دلیل دیگری مثل نهی از منکر فهمیده شود.

۲. وجوب نهی از منکر

وجوب نهی از منکر مورد اجماع نزد مسلمانان بوده و از اعظم واجبات شمرده شده است؛^۳ حتی گاهی گفته شده از اصول دین است.^۴

این مسئله در قرآن کریم به این صورت امر شده است:

«وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ»؛^۵ باید از میان شما جمعی دعوت به نیکی و امر به معروف و نهی از منکر کنند و آن‌ها همان رستگارانند.

در روایات نیز تاکید شده است که امر به معروف و نهی از منکر جزو بالاترین و شریف‌ترین فرائض اسلام است که سایر فرائض به وسیله آن دو اقامه می‌شود؛^۶ بلکه به ضروری دین بودن این دو تصریح شده است.^۷

۱. محقق اردبیلی، ۱۴۰۳، ج ۸، ص ۷۶.

۲. طباطبایی حائری، ۱۴۱۸، ج ۸، ص ۱۶۵.

۳. ر. ک: نجفی، ۱۴۰۴، ج ۲۱، ص ۳۵۸؛ خویی، ۱۴۱۰، ج ۱، ص ۳۵۰.

۴. ر. ک: شریف مرتضی، ۱۴۰۵، ج ۱، صص ۱۶۶-۱۶۵.

۵. آل عمران، ۱۰۴.

۶. ر. ک: حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۱۶، ص ۱۱۹، ج ۶؛ طوسی، ۱۴۰۷، ج ۶، ص ۱۸۰، ح ۲۱.

۷. ر. ک: امام خمینی، بی‌تا، ج ۱، ص ۴۶۲.

بنابراین- در خصوص ادله وجوب امر به معروف و نهی از منکر- فقها به آیاتی از قرآن کریم^۱ و روایات شریف^۲ استدلال کرده‌اند؛ هم‌چنین به ادله عقلی- مانند قاعده لطف،^۳ لزوم شکر منعم و تقویت دین^۴ و منع از تحقق معصیت مولی^۵- تمسک داشته‌اند که با توجه به مسلم و اجماعی بودن این حکم^۶ از بحث پیرامون ادله بسیار آن منصرف شده و به تطبیق بحث پرداخته می‌شود.

تطبیق بحث

با توجه به این‌که صفحات وب، تلویزیون‌های ماهواره‌ای و شبکه‌های اجتماعی مجازی که با هدف آموزش‌های ضد دینی فعالیت می‌کنند، مصداق منکر به حساب می‌آیند، به دلیل نهی از منکر بر منع دسترسی و فیلتر این صفحات استدلال می‌شود تا با این وسیله جلوی گمراه کردن گرفته شود؛ چرا که «إِنَّ دَفْعَ إِضْلَالِ النَّاسِ مِنَ الْأُمُورِ الَّتِي يَهْتَمُّ بِهَا الشَّارِعُ الْأَقْدَسُ»،^۷ البته این‌که منکر و فاسد بودن چه معنایی دارد، تحقیق مستقلی می‌طلبد.

-
۱. ر. ک: آل عمران، ۱۱۰ و ۱۰۴.
 ۲. ر. ک: طوسی، ۱۳۷۵، ص. ۱۴۷؛ مفید، ۱۴۱۰، ص. ۸۰۸؛ علامه حلی، ۱۴۱۳ (ب)، ج ۴، ص. ۴۵۸؛ عمیدی، ۱۴۱۶، ج ۱، ص. ۳۶۷؛ فخر المحققین حلی، ۱۳۸۷، ج ۱، ص. ۳۹۸؛ قطب راوندی، ۱۴۰۵، ج ۱، ص. ۳۵۸؛ ابن شهر آشوب مازندرانی، ۱۳۶۹، ج ۲، ص. ۱۸۷؛ اسدی حلی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص. ۳۲۲؛ اردبیلی، بی تا، ص. ۳۲۲؛ شهید ثانی، ۱۴۱۳، ج ۲، ص. ۳۵۷؛ حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۱۶، صص. ۱۲۶-۱۱۷، ح ۲۵-۱.
 ۳. ر. ک: طوسی، ۱۳۷۵، ص. ۱۴۷؛ علامه حلی، ۱۴۱۳ (ب)، ج ۴، ص. ۴۵۷.
 ۴. ر. ک: کاشف الغطاء نجفی، ۱۴۲۲، ج ۴، ص. ۴۲۶.
 ۵. ر. ک: امام خمینی، ۱۴۱۵، ج ۱، صص. ۲۰۴-۲۰۳.
 ۶. ر. ک: نجفی، ۱۴۰۴، ج ۲۱، ص. ۳۵۸؛ خویی، ۱۴۱۰، ج ۱، ص. ۳۵۰؛ شریف مرتضی، ۱۴۰۵، ج ۱، صص ۱۶۶-۱۶۵؛ امام خمینی، بی تا: ج ۱، ص. ۴۶۲.
 ۷. امام خمینی، ۱۴۱۵، ج ۱، ص. ۲۰۱.

مطلب دیگر این‌که در صورتی می‌توان از دلیل نهی از منکر برای وجوب فیلتر استفاده کرد که اولاً علاوه بر نهی از منکر زبانی، نهی از منکر عملی نیز ثابت شده باشد که در جای خود ثابت شده است؛^۱ ثانیاً وجوب نهی از منکر به مرحله عملی رسیده باشد، چرا که انجام فیلتر مستلزم منع عملی و قطع دسترسی از اطلاعات و داده‌ها در صفحات وب و شبکه‌ها است.

بر این اساس، فیلتر کردن مصداق مرتبه عملی نهی از منکر به حساب می‌آید؛ لذا لازم است ناهی از منکر، مراحل قلبی و زبانی را پشت سر گذاشته باشد و پس از عدم حصول نتیجه در رفع منکر اقدام به فیلتر و مسدود کردن صفحات وب، تلویزیون‌ها و شبکه‌های اجتماعی مجازی نماید.

توجه به این نکته که در فیلتر، اطلاعاتی از بین نمی‌رود بلکه تنها از دسترسی به اطلاعات و داده‌ها جلوگیری می‌شود، تفاوت موضوع فیلتر را با حسم و از بین بردن منکر روشن می‌نماید؛ چه این‌که فیلتر کردن، حسم منکر را در پی ندارد.

بنابراین - بر فرض پذیرش عدم وجوب حسم منکر یا حتی حرمت آن - آسیبی به استفاده از ادله وجوب نهی از منکر در خصوص موضوع فیلتر وارد نمی‌شود؛ هر چند فیلتر کردن مستلزم انجام عمل منع دسترسی به اطلاعات و داده‌ها باشد، چرا که در فیلتر، اطلاعاتی از بین نمی‌رود؛ لذا ادله وجوب نهی از منکر در مرتبه عمل - برای این دلالت - و مسدود کردن دسترسی به اطلاعات و داده‌ها کافی است.

۱. ر. ک: محقق حلی، ۱۴۰۸، ج ۱، ص ۳۱۲؛ علامه حلی، ۱۴۱۲، ج ۱۵، ص ۲۴۱؛ شهید اول، ۱۴۱۴، ص ۶۱؛ فیض کاشانی، بی‌تا، ج ۲، ص ۵۷؛ نجفی، ۱۴۰۴، ج ۲۱، ص ۳۷۷.

بیان این نکته لازم است که اگر فیلتر کردن در فروضی مانند ایجاد پارازیت مضر موجب جراحت یا قتل باشد، طبق مشهور فقها^۱ نیازمند اذن امام است که در ادامه- در فرع اجازه حاکم- به آن پرداخته می‌شود.

از طرف دیگر، همه فقها متفقند برای وجوب نهی از منکر شروطی وجود دارد^۲ که بنابر اختلاف نظر فقها بدون این شرایط، اصل وجوب محقق نمی‌شود؛ شروطی مانند استطاعت برای حج که تحصیل آن نیز واجب نیست. برخی دیگر از شرایط نیز شرط واجب به حساب آمده که انجام آن‌ها ضروری است.^۳

از لحاظ تعداد شروط نیز برخی فقها- از جمله امام خمینی- چهار شرط بیان کرده و برخی دیگر تا چهارده شرط تفصیل داده‌اند؛^۴ لذا اگر برای حکم وجوب فیلتر و منع دیگران از دلیل «نهی از منکر» استفاده شود، تنها با وجود آن شرایط خواهد بود؛ از جمله این شروط می‌توان به شرط علم و یقین داشتن به منکر اشاره کرد که مورد اتفاق فقها قرار گرفته است.^۵

در نتیجه این شرط که بحث‌های مفصل آن در آثار فقهی- استدلالی آمده است، اگر علم و یقین به منکر بودن عملی نباشد، نهی از منکر واجب نخواهد بود؛

۱. ر. ک: نجفی، ۱۴۰۴، ج ۲۱، ص. ۳۸۳.

۲. ر. ک: شریف مرتضی، ۱۳۸۷، ص. ۳۹؛ طوسی، ۱۳۷۵، ص. ۱۴۸؛ نجفی، ۱۴۰۴، ج ۲۱، ص. ۳۶۶؛ کاشف الغطاء نجفی، ۱۴۲۲، ج ۴، ص. ۴۲۹؛ امام خمینی، بی تا، ج ۱، ص. ۴۶۵.

۳. ر. ک: نجفی، ۱۴۰۴، ج ۲۱، ص. ۳۶۶؛ امام خمینی، همان.

۴. ر. ک: کاشف الغطاء نجفی، همان.

۵. ر. ک: حلی، ۱۴۰۳، ص. ۲۶۵؛ طوسی، ۱۳۷۵، ص. ۱۴۸؛ محقق حلی، ۱۴۱۸، ج ۱، ص. ۱۱۵؛ ۱۴۰۸، ج ۱، ص. ۳۱۱؛ علامه حلی، ۱۴۱۰، ج ۱، ص. ۳۵۲؛ همان، ۱۴۲۰، ج ۲، ص. ۲۴۰؛ همان، ۱۴۱۲، ج ۱۵، ص. ۲۳۸؛ شهید اول، ۱۴۱۴، ص. ۶۰؛ محقق اردبیلی، ۱۴۰۳، ج ۷، ص. ۵۳۵؛ نجفی، ۱۴۰۴، ج ۲۱، ص. ۳۶۶؛ ابن ابی‌المجد حلی، ۱۴۱۴، ص. ۱۴۶؛ ابن حمزه طوسی، ۱۴۰۸، ص. ۱۴۶؛ ابن ادریس حلی، ۱۴۱۰، ج ۲، ص. ۲۳؛ حلی، ۱۴۲۴، ج ۱، ص. ۳۱۴؛ فقعانی، ۱۴۱۸، ص. ۱۰۳؛ محقق کرکی، ۱۴۰۹، ج ۱، ص. ۶۳؛ کاشف الغطاء نجفی، همان.

بنابراین اگر علم و یقین به منکر بودن و ضاله بودن پایگاه آموزشی نباشد و احتمال استفاده مثبتی مانند تحقیق و پژوهش باشد، نمی‌توان گفت فیلتر کردن واجب است؛ بلکه ممکن است طبق حکم اولیه فیلتر، حرمت را محکم دانست.

هم‌چنین شرط دیگر، عدم ضرر نهی از منکر بر دیگران است که به‌طور کلی مورد پذیرش فقها قرار گرفته است؛^۱ در نتیجه این شرط، اگر انجام نهی از منکر موجب ضرری بر دیگران باشد، واجب نخواهد بود؛ پس در فروضی که در فیلتر مضر و خطرات پارازیت مطرح شده است،^۲ شاید بتوان نتیجه گرفت نهی از منکر و فیلتر کردن واجب نیست؛ البته در این خصوص و برای بحث‌های مفصل آن و نیز لزوم مراعات اهم و مهم به آثار فقهی - استدلالی مربوطه ارجاع داده می‌شود.

۱. ر. ک: علامه حلی، ۱۴۱۰، ج ۱، ص. ۳۵۲؛ همان، ۱۴۱۱، ص. ۹۰؛ همان، ۱۴۱۴، ج ۹، ص. همان، ۱۴۱۳ (الف): ج ۱، ص. ۵۲۵؛ همان، ۱۴۲۰، ج ۲، ص. ۲۴۱؛ همان، ۱۴۱۲، ج ۱۵، ص. ۲۳۹؛ فخر المحققین حلی، ۱۴۱۱، ج ۲، ص. ۸۴؛ شهید اول، ۱۴۱۷، ج ۲، ص. ۴۷؛ همان، ۱۴۰۰، ج ۲، ص. ۲۰۱؛ محقق اردبیلی، ۱۴۰۳، ج ۷، ص. ۵۳۹؛ فیض کاشانی، بی‌تا: ج ۲، ص. ۵۵؛ بحرانی، ۱۴۲۱، ص. ۴۱۵؛ کاشف الغطاء نجفی، ۱۴۲۲، ج ۴، ص. ۴۲۹؛ ابن براج طرابلسی، ۱۴۰۶، ج ۱، ص. ۳۴۱؛ ابن ابی‌المجد حلبی، ۱۴۱۴، ص. ۱۴۶؛ محقق حلی، ۱۴۰۸، ج ۱، ص. ۳۱۱؛ سیوری حلی، ۱۴۰۳، ص. ۲۶۴؛ حلی، ۱۴۲۴، ج ۱، ص. ۳۱۴؛ فقحانی، ۱۴۱۸، ص. ۱۰۳؛ محقق کرکی، ۱۴۰۹، ج ۱، ص. ۶۳؛ میرزای قمی، ۱۴۱۳، ج ۱، ص. ۴۱۷؛ مفید، ۱۴۱۰، ص. ۸۰۹؛ طوسی، ۱۳۷۵، ص. ۱۴۹؛ نجفی، ۱۴۰۴، ج ۲۱، ص. ۳۷۱؛ امام خمینی، بی‌تا، ج ۱، ص. ۴۷۲؛ ابن حمزه طوسی، ۱۴۰۸، ص. ۲۰۷؛ ابن‌ادریس حلی، ۱۴۱۰، ج ۲، ص. ۲۳؛ حلی، ۱۴۰۵، ص. ۲۴۲؛ خویی، ۱۴۱۰، ج ۱، ص. ۳۵۲.

- در نتیجه تطبیق بحث فیلتر کردن-صغری-بر ادله نهی از منکر-کبری-منتج به دو مورد زیر است:
۱. صفحات وب، تلویزیون‌ها و شبکه‌های اجتماعی مجازی که با هدف آموزش‌های ضد دینی فعالیت می‌کنند، مصداق فاسد و منکر هستند؛ لذا استفاده و دسترسی به آن‌ها نیز منکر خواهد بود مگر در مواردی مانند تحقیق و پژوهش؛
 ۲. فیلتر کردن این صفحات و شبکه‌های فاسد و منکر از مصداق جلوگیری از فساد و همان نهی از منکر است که با توجه به آن‌چه بیان شد، واجب است.

فرعی در لزوم اجازه حاکم

از مجموعه مباحثی که فقها در باب نهی از منکر مطرح کرده‌اند- به‌ویژه صاحب جواهر که مفصل‌تر به آن پرداخته است^۱- می‌توان چنین نتیجه گرفت که اگر نهی از منکر موجب جراحت در مرتکب شود و یا به‌طور کلی اموری که موجب ضمان در مال و یا جان شخص مرتکب منکر می‌شوند، نیازمند اذن حاکم شرع است.^۲

در این میان بعضی فقها- مانند شیخ طوسی- این نظر را به مشایخ شیعه نسبت می‌دهند^۳ و برخی را مشهور^۴ و یا اشهر^۵ بیان کرده‌اند؛ حتی طبق نظر امام خمینی- در مراتب پایین‌تر- و در موردی که عمل فیزیکی نهی از منکر یا امر به معروف موجب ایجاد درد در مرتکب شود، بدون آن‌که موجب دیه باشد گرفتن اذن حاکم سزاوار است.^۶

۱. ر. ک: نجفی، ۱۴۰۴، ج ۲۱، صص. ۳۸۰-۳۸۶.

۲. ر. ک: مفید، ۱۴۱۰، صص. ۸۰۹-۸۱۰؛ سلار دیلمی، ۱۴۱۴، ص. ۲۶۳؛ جزایری، بی‌تا، ص. ۲۰۲؛ امام خمینی، بی‌تا: ج ۱، ص. ۴۸۱.

۳. ر. ک: طوسی، ۱۳۷۵، صص. ۱۴۹-۱۵۰.

۴. ر. ک: بحرانی، ۱۴۲۱، صص. ۴۱۶-۴۱۷.

۵. ر. ک: شهید ثانی، ۱۴۱۳، ج ۳، صص. ۱۰۴-۱۰۵.

۶. ر. ک: امام خمینی، همان، صص. ۴۸۱-۴۸۰؛ جهت ملاحظه دیدگاه مخالفین، ر. ک: کاشف الغطاء نجفی،

۱۴۲۲، ج ۱، ص. ۳۲۵؛ نجفی، ۱۴۰۴، ج ۲۱، صص. ۳۸۰-۳۸۲.

هم‌چنین برخی معتقدند امر به معروف و نهی از منکر از طریق قتل مرتکب درست نیست؛ چون با فوت مرتکب سالبه به انتفاء موضوع خواهد شد، چرا که هدف نهی از منکر آن است که مرتکب، منکر را انجام ندهد و با مرگ مرتکب، دیگر کسی نیست که بخواهیم او را نهی از منکر نماییم.^۱

در مورد ضمان مالی نیز تصریح شده است که - صرفاً - آنچه منکر است باید از بین رود؛ لذا اگر در حین نهی از منکر مال محترمی تلف شود، آمر در خصوص آن ضمان دارد؛ به‌طور مثال تصریح شده است اگر به‌جای دور ریختن شراب ظرف محتوی آن شکسته شود، از آن‌جا که ظرف مال محترم است آمر نسبت به آن ضمان دارد.^۲

علاوه بر ضمان اتلاف مال عامل منکر، امام خمینی تصرف در اموال عامل را منوط به اذن حاکم می‌داند؛^۳ حتی گفته شده هر عملی از سوی ناهی از منکر که جنبه الزام و اجبار فیزیکی دارد، محتاج به اذن حاکم است.^۴

نتیجه این‌که اگر امر به معروف و نهی از منکر بخواهد از طریق اعمالی انجام شود که در حالت عادی ضمان‌آور هستند - مانند از بین بردن مال، جرح و یا قتل - نیازمند اجازه حاکم است که در زمان غیبت، فقهای جامع شرایط فتوی و قضا هستند؛^۵ هم‌چنین طبق بیان شهید ثانی، مرجع تشخیص محترم بودن مال و یا ضرورت اتلاف آن بر اساس صلاحیت عام‌رسیدگی به دعوی توسط امام معصوم، قاضی صلاحیت‌دار - یعنی امام معصوم و یا نائب ایشان - است.^۶

۱. ر. ک: جزایری، بی‌تا، ص. ۲۰۲؛ شهید ثانی، ۱۴۱۳، ج ۳، صص. ۱۰۵-۱۰۴.

۲. ر. ک: امام خمینی، بی‌تا، ج ۱، ص. ۴۸۰.

۳. ر. ک: همان.

۴. ر. ک: تجلیل تبریزی، ۱۴۲۱، صص. ۳۷۹-۳۷۸.

۵. ر. ک: امام خمینی، همان، صص. ۴۸۳-۴۸۰؛ سلار دیلمی، ۱۴۱۴، صص. ۲۶۴-۲۶۳.

۶. ر. ک: شهید ثانی، ۱۴۱۰، ج ۳، ص. ۶۱.

بنابراین نهی از منکر و فیلتر صفحات اینترنتی، تلویزیون‌ها و شبکه‌های اجتماعی مجازی که باعث خسارت در مال یا نفوس گردد- به‌ویژه در فروضی که ایجاد پارازیت ضرر معتنا بهی بر جنین داشته باشد^۱- هر چند که با هدف آموزش‌های ضد دینی فعالیت می‌کنند، لازم است به حکم حاکم شرع صورت پذیرد.

نتیجه‌گیری

با دقت در آنچه از ادله حرمت فیلترینگ- مانند حرمت ایذاء مؤمن، حرمت ظلم و تجاوز به حقوق دیگران، نفی سلطه انسان بر دیگری، دلیل وجوب فیلتر، منع دیگران از حرمت حفظ کتب ضاله و امر به معروف و نهی از منکر- گذشت، می‌توان نتیجه گرفت:

۱. حرمت منع دسترسی دیگران به صفحات وب، تلویزیون‌ها و شبکه‌های

اجتماعی مجازی؛

۲. دلیل حرمت حفظ کتب ضاله، ممکن است صرفاً متکلف تبیین منکر بودن

این پایگاه‌ها باشد نه لزوم فیلتر و مسدودکردن آن‌ها؛

۳. امکان بهره‌مندی از دلیل وجوب نهی از منکر برای حکم به وجوب فیلتر

صفحات وب، تلویزیون‌ها و شبکه‌های اجتماعی مجازی که با هدف

آموزش‌های ضد دینی فعالیت می‌کنند و مصداق ضاله و منکر هستند؛

۴. نیازمندی به اذن حاکم شرع برای فیلتر صفحات وب، تلویزیون‌ها و

شبکه‌های اجتماعی مجازی ضاله و منکر در صورتی که مستلزم ضرر

جانی و مالی و یا حتی تصرف در اموال باشد که معمولاً اینگونه است.

فهرست منابع

۱. قرآن کریم.
۲. اسدی حلی، جمال‌الدین احمد بن محمد؛ (۱۴۰۷). **المهذب البارع في شرح المختصر النافع**. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۳. اردبیلی، احمد بن محمد؛ (بی تا)، **زبدة البیان في أحكام القرآن**. تهران: المكتبة الجعفرية لإحياء الآثار الجعفرية.
۴. همان؛ (۱۴۰۳). **مجمع الفائدة والبرهان في شرح إرشاد الأذهان**. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۵. ابن ادریس حلی، محمد بن منصور؛ (۱۴۱۰). **السرائر الحاوي لتحرير الفتاوى**. چاپ ۲. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۶. ابن براج طرابلسی، قاضی عبدالعزیز؛ (۱۴۰۶). **المهذب**. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۷. ابن حمزه طوسی، محمد بن علی؛ (۱۴۰۸). **الوسيلة إلى نيل الفضيلة**. قم: انتشارات کتابخانه آية الله مرعشی نجفی.
۸. ابن شهر آشوب مازندرانی، رشیدالدین محمد بن علی؛ (۱۳۶۹). **متشابه القرآن ومختلفه: بیان المشكلات من الآيات المتشابهات**. قم: دار الیوم والایران.
۹. امام خمینی، سید روح الله؛ (بی تا)، **تحریر الوسيلة**. قم: مؤسسه مطبوعات دارالعلم.
۱۰. همان؛ (۱۴۱۵). **المکاسب المحرمة**. قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
۱۱. بحرانی (آل عصفور)، حسین بن محمد؛ (۱۴۲۱). **سداد العباد و رشاد العباد**. قم: کتابفروشی محلاتی.
۱۲. تجلیل تبریزی، ابوطالب؛ (۱۴۲۱). **التعليقة الإستدلالية على تحرير الوسيلة**. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
۱۳. جزایری، عبدالله بن نورالدین؛ (بی تا). **تحفة السنية في شرح نخبة المحسنة**. بی تا. بی جا.
۱۴. حر عاملی، محمد بن حسن؛ (۱۴۰۹). **تفصیل وسائل الشیعة إلى تحصیل مسائل الشریعة**. قم: مؤسسه آل البيت علیه السلام.
۱۵. حلی، ابن ابی‌المجد؛ (۱۴۱۴). **إشارة السبق إلى معرفة الحق**. قم: دفتر انتشارات اسلامی.

١٦. حلى، ابوالصلاح تقي الدين؛ (١٤٠٣). الكافي في الفقه اصفهان: كتابخانه عمومى امام اميرالمؤمنين عليه السلام.
١٧. حلى، شمس الدين محمد بن شجاع القطان؛ (١٤٢٤). معالم الدين في فقه آل ياسين (دورة فقهية كاملة على وفق مذهب الإمامية). قم: مؤسسة امام صادق عليه السلام.
١٨. حلى، يحيى بن سعيد؛ (١٤٠٥). الجامع للشرائع. قم: مؤسسة سيدالشهداء العلمية.
١٩. خويى، سيد ابوالقاسم؛ (١٤١٠). منهاج الصالحين. چاپ ٢٨. قم: نشر مدينة العلم.
٢٠. سلار ديلمى، حمزة بن عبدالعزيز؛ (١٤١٤). المراسم العلوية فى الأحكام النبوية. قم: المعاونة الثقافية للمجمع العالمى لأهل البيت.
٢١. سيورى حلى، مقداد بن عبدالله؛ (١٤٠٣). نضد القواعد الفقهية على مذهب الإمامية. قم: انتشارات كتابخانه آية الله مرعشى نجفى.
٢٢. شريف مرتضى، على بن حسين؛ (١٣٨٧). جمل العلم والعمل. نجف: مطبعة الآداب.
٢٣. همان؛ (١٤٠٥). رسائل الشريف المرتضى. قم: دارالقرآن الكريم.
٢٤. شهيد اول، محمد بن مكى عاملى؛ (١٤١٧). الدروس الشرعية فى فقه الإمامية. چاپ ٢. قم: دفتر انتشارات اسلامى.
٢٥. همان؛ (١٤٠٠). القواعد والفوائد. قم: كتابفروشى مفيد.
٢٦. همان؛ (١٤١٤). غاية المراد فى شرح نكت الإرشاد. قم: انتشارات دفتر تبليغات اسلامى.
٢٧. شهيد ثانى، زين الدين بن على عاملى؛ (١٤١٠). الروضة البهية فى شرح اللعة الدمشقية (المحشى كلانتر). قم: كتابفروشى داورى.
٢٨. همان؛ (١٤١٣). مسالك الأفهام إلى تنقيح شرائع الإسلام، قم: مؤسسة المعارف الإسلامية.
٢٩. صارمى، ابوطالب؛ <http://www.tabnak.ir/fa/news/275401>
٣٠. صافى گلپايگانى، لطف الله؛ (١٤١٦). هداية العباد. قم: دار القرآن الكريم.
٣١. طباطبائى حائرى، سيد على بن محمد؛ (١٤١٨). رياض المسائل فى تحقيق الأحكام بالدلائل. قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام.
٣٢. طوسى، ابوجعفر، محمد بن حسن؛ (١٤٠٧). تهذيب الأحكام. چاپ ٤. تهران: دار الكتب الإسلامية.

بررسی فقهی حکم آموزش های مجازی ضد دینی / ۱۰۷

۳۳. همان؛ (۱۳۷۵). الإقتصاد الهادي إلى طريق الرشاد. تهران: انتشارات كتابخانه جامع چهل ستون.
۳۴. علامه حلی، حسن بن یوسف؛ (۱۴۱۰). إرشاد الأذهان إلى أحكام الإيمان. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۳۵. همان؛ (۱۴۱۱). تبصرة المتعلمين في أحكام الدين. تهران: مؤسسه چاپ و نشر.
۳۶. همان؛ (۱۴۱۴). تذكرة الفقهاء. قم: مؤسسه آل البيت عليه السلام.
۳۷. همان؛ (۱۴۲۰). تحرير الأحكام الشرعية على مذهب الإمامية. قم: مؤسسه امام صادق عليه السلام.
۳۸. همان؛ (۱۴۱۳/الف). قواعد الأحكام في معرفة الحلال والحرام. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۳۹. همان؛ (۱۴۱۳/ب). مختلف الشيعة في أحكام الشريعة. چاپ ۲. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۴۰. همان؛ (۱۴۱۲). منتهى المطلب في تحقيق المذهب. مشهد: مجمع البحوث الإسلامية.
۴۱. عمیدی، سید عمیدالدین بن محمد؛ (۱۴۱۶). كنز الفوائد في حل مشكلات القواعد. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۴۲. فخر المحققین حلی، محمد بن حسن؛ (۱۴۱۱). الرسالة الفخرية في معرفة النية. مشهد: مجمع البحوث الإسلامية.
۴۳. همان؛ (۱۳۸۷). إيضاح الفوائد في شرح مشكلات القواعد. قم: مؤسسه اسماعیلیان.
۴۴. فقعی، علی بن علی بن محمد؛ (۱۴۱۸). الدر المنضود في معرفة صیغ النیات والإیقاعات والعقود: رسالة في العقود والإیقاعات. قم: مكتبة إمام العصر عليه السلام العلمية.
۴۵. فیض کاشانی، محمد محسن بن شاه مرتضی؛ (بی تا). مفاتیح الشرائع. قم: انتشارات كتابخانه آية الله مرعشي نجفی.
۴۶. قطب راوندی، سعید بن هبة الله؛ (۱۴۰۵). فقه القرآن. چاپ ۲. قم: انتشارات كتابخانه آية الله مرعشي نجفی.
۴۷. کاشف الغطاء نجفی، جعفر بن خضر؛ (۱۴۲۲). كشف الغطاء عن مبهمات الشريعة الغراء. قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.

۴۸. محب الرحمان، محمد مهدی؛ (۱۳۹۵)؛ بررسی مبانی فقهی فیلتر صفحات وب، تلویزیون‌های ماهواره‌ای و شبکه‌های اجتماعی مجازی). رساله سطح چهار دکتری. حوزه علمیه قم.
۴۹. محقق حلی، نجم‌الدین جعفر بن حسن؛ (۱۴۰۸). شرائع الإسلام في مسائل الحلال والحرام. چاپ ۲. قم: مؤسسه اسماعیلیان.
۵۰. همان. (۱۴۱۸). المختصر النافع في فقه الإمامية. چاپ ۶. قم: مؤسسة المطبوعات الدينية.
۵۱. محقق کرکی، علی بن حسین؛ (۱۴۰۹). رسائل المحقق الكرکی. قم: کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی.
۵۲. مفید، محمد بن محمد بن نعمان؛ (۱۴۱۰). المقنعة. قم: مؤسسة النشر الإسلامي.
۵۳. میرزای قمی، ابوالقاسم بن محمد حسن؛ (۱۴۱۳). جامع الشتات في أجوبة السؤالات. تهران: مؤسسه کیهان.
۵۴. نجفی، محمد حسن؛ (۱۴۰۴). جواهر الکلام في شرح شرائع الإسلام. چاپ ۷. بیروت: دار إحياء التراث العربي.

راهبردهای امر به معروف و نهی از منکر در فضای مجازی

نویسندگان: محمدجواد رمضانی (ایران)^۱، دکتر محمدرضا برزویی (ایران)^۲

پذیرش: ۱۳۹۷/۰۲/۲۴

دریافت: ۱۳۹۵/۱۱/۲۰

چکیده

امر به معروف و نهی از منکر بنا به نص آیات قرآن کریم و روایات اسلامی از فرائض دینی و عامل استحکام حکومت و گسترش هنجارهای صحیح به لحاظ مسئولیت‌پذیر نمودن جامعه است؛ از طرف دیگر، با ظهور فناوری‌های نوین ارتباطاتی مانند شبکه‌های اجتماعی و آسیب‌ها و تهدیدهای حاصل از آن، احیا و گسترش این امر علاوه بر محیط واقعی در فضای مجازی نیز ضرورت می‌یابد که با توجه این‌که عرصه مجازی با فضای حقیقی متفاوت بوده و دارای پیچیدگی‌های خاص خود است، سازمان‌ها و نهادهای مختلفی که در جمهوری اسلامی ایران مسئولیت فعالیت در حوزه امر به معروف و نهی از منکر دارند، لازم است راهبرد مشخصی اتخاذ نموده و علاوه بر آن اولویت‌های راهبردی را با توجه به ظرفیت‌های محدود برای برنامه‌ریزی و اقدام، تدبیر نمایند. این پژوهش کیفی با روش SWOT و با دریافت نظرات ۳۲ نفر از نخبگان حوزه دینی و فضای مجازی سعی نمود اهم نقاط قوت، ضعف، فرصت‌ها و تهدیدات را برشمرده و متناسب با آن ضمن احصای وضعیت فعلی، راهبرد متناسبی را پیشنهاد نماید؛ راهبردها نیز در دو حوزه کمی و کیفی ارائه شده است که دو راهبرد اصلی شامل شناخت و تبیین معروف و منکر در فضای مجازی و آموزش و تبلیغ معروف و منکر در فضای مجازی می‌شود.

واژگان کلیدی: امر به معروف، نهی از منکر، فضای مجازی، شبکه‌های اجتماعی

۱. دانشجوی دکتری تهدیدات امنیت ملی، دانشکده امنیت ملی، دانشگاه عالی دفاع ملی و تحقیقات راهبردی، تهران، ایران، mj.ramezani@gmail.com
۲. استادیار دانشکده معارف اسلامی و فرهنگ و ارتباطات، دانشگاه امام صادق علیه السلام، تهران، ایران، borzooei@isu.ac.ir

مقدمه

امر به معروف و نهی از منکر از فرایض بزرگ اسلامی و از فروع دینی است که اجرای آن آثار و برکات فراوانی به دنبال دارد؛ از جمله این که واجبات برپا شده، منکرات از بین می رود و امنیت و آسایش در جامعه برقرار می گردد؛ چون از نظر دین اسلام جامعه انسانی یک واحد به هم پیوسته است که اگر جلوی میکروب های موجود در یک عضو گرفته نشود، ناراحتی و مرض از یک عضو به سایر اعضا سرایت خواهد کرد؛ لذا امر به معروف و نهی از منکر به منزله واکسیناسیون جامعه و جلوگیری از ابتلا به بیماری های روحی و روانی است؛ بر این اساس برای تمام جوامع ضرورت تام دارد. در عین حال، کسانی که به اجرای این فریضه الهی اقدام می کنند- لازم است- خود نیز دارای ویژگی های ارزنده ای باشند تا کلام و سخن آن ها در دیگران اثر بخشد و با به کارگیری روش ها و شیوه های صحیح تربیتی که موافق روح و طبع افراد است، زمینه هدایت آن ها را فراهم نمایند.

در قرآن کریم، ۸ آیه به صورت مستقیم و صریح بر امر به معروف و نهی از منکر دلالت دارد که با در نظر گرفتن برخی دیگر از آیات مرتبط در این زمینه، تعداد آیات به ۱۴ آیه می رسد؛ هم چنین بیش از ۱۰۰۰ حدیث و روایت نیز در این زمینه وجود دارد که مجموع این آیات و احادیث، نشانه اهمیت و جایگاه این فریضه در دین مبین اسلام است.

به عنوان نمونه؛ قرآن کریم می فرماید:

«كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَوْ آمَنَ أَهْلُ الْكِتَابِ لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ مِنْهُمُ الْمُؤْمِنُونَ وَأَكْثَرُهُمُ الْفَاسِقُونَ»؛^۱

شما نیکوترین امتی هستید که پدیدار گشته اید [که مردم را] به نیکوکاری امر می کنید و از بدکاری باز می دارید و ایمان به خدا دارید، و اگر اهل کتاب همه ایمان می آوردند بر آنان چیزی بهتر از آن نبود؛ اما برخی از آنان با ایمان و بیشترشان فاسق و بدکارند.

این آیه بیان‌گر آن است که اگر امتی فاقد ویژگی امر به معروف و نهی از منکر باشد، بهترین امت نخواهد بود و این حقیقت در مورد افراد نیز صادق است؛ لذا ابعاد امر به معروف و نهی از منکر بسیار فراتر از حیطه شخصی و حتی صیانت از یک جامعه است.^۱ از طرف دیگر، این فریضه موجب استحکام ساخت درونی قدرت اسلام و تمدن‌سازی می‌گردد؛ اما آنچه بیش از پی‌ریزی تمدن‌ها ضرورت دارد، پایداری و پیشگیری از فروپاشی آن‌هاست؛ لذا دین اسلام با توجه به این واقعیت - از آغاز - پیروانش را با عوامل نابودی تمدن‌های پیشین آشنا ساخته و طرحی نو برای جلوگیری از این سرنوشت ارائه داده است.

مطابق روایات فراوان، بی‌تفاوتی آگاهان و ترک امر به معروف و نهی از منکر دلیل اصلی انحطاط دولت‌های گذشته است که برای جلوگیری از سقوط جامعه اسلامی، مردم بایستی این وظیفه که رمز پایداری و بالندگی تمدن اسلام است را انجام دهند؛ بر این اساس بنیاد تمدن اسلامی بر دوش تمامی انسان‌های مؤمن قرار دارد و همه مردم در حفظ ارزش‌های الهی مسئولند؛ لذا سکوت در برابر مفساد، اشتباه و گناه است؛ حتی اگر تنها از سوی یک نفر رخ دهد.

مبنای این منطق، قرآن کریم است که می‌فرماید:

«وَاتَّقُوا فِتْنَةً لَا تُصِيبَنَّ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْكُمْ خَاصَّةً وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ

العِقَابِ»^۲ از فتنه‌ای که تنها به ستمکاران شما نمی‌رسد بترسید، و بدانید که

خدا سخت‌کیفر است.

بدین ترتیب مبارزه با فساد و انحراف و سپس دعوت و راهنمایی به کارهای نیک ضرورتی انکارناپذیر است نه این‌که دخالت در زندگی دیگران باشد و یا با آزادی شخصی آنان

۱. مطهری، ۱۳۸۲، ج ۲، ص. ۴۹.

۲. انفال، ۲۵.

منافات داشته باشد؛ چون آزادی حقیقی از دیگران سلب آزادی نمی‌کند و منافع دیگران را به خطر نمی‌اندازد؛ بنابراین کسی که امر به معروف و نهی از منکر می‌کند از حقوق خود و جامعه که با افراط و انحراف مفسدان به خطر می‌افتد دفاع می‌کند، و این مسئله امری عقلایی است.

در جامعه کنونی با پیشرفت امکانات ارتباطی - از قبیل اینترنت و رسانه‌های صوتی و تصویری - هر روز فرهنگ اسلامی بیشتر در معرض تهاجم فرهنگی قرار گرفته است؛ به نحوی که عدم آمادگی کافی جوانان برای مقابله با این حجم‌های فرهنگی، آسیب‌پذیری آن‌ها را بالا برده است.^۱

نتیجه آن‌که با ورود جوانان به عرصه‌های جدید - لازم است - به امر به معروف و نهی از منکر نیز نگرشی کاربردی‌تر صورت گیرد؛ لذا بسیار مهم است که مسئولان جامعه اسلامی به بررسی علت‌های عدم موفقیت در برنامه‌های مربوط به ترویج این فریضه پرداخته و اقدام به تدوین برنامه‌های تأثیرگذارتر نمایند.

این پژوهش سعی می‌کند با بیان راهبردها و راهکارهای مؤثر در جهت امر به معروف و نهی از منکر در فضای مجازی، یاری‌دهنده نهادهای سیاستگذار و دستگاه‌های اجرایی در این زمینه باشد.

بیان مسئله

پرداختن به فریضه امر به معروف و نهی از منکر به لحاظ یک نظام صیانتی از پیام، فضای مجازی از جهت شیوه‌ها، ابزارهای ارتباط جمعی به‌عنوان قالب انتقال پیام، سبک زندگی و هویت دینی و اسلامی از نظر محتوا و غایت انتقال پیام در یک نگاه روشمند، امری دشوار و از حیث ارتباطی پیچیده است که هر کدام از این حیطه‌ها یک زاویه از بحث را مشخص می‌کند که ترکیب هر کدام می‌تواند راهگشای ترسیم اهداف مورد نظر طرح باشد.

راهبردهای امر به معروف و نهی از منکر در فضای مجازی / ۱۱۳

با این اوصاف، امر به معروف و نهی از منکر در عین این که یک واجب عبادی است، یک روش و راهکار عملی در یک گروه و جامعه نیز محسوب می شود که در مصون سازی جامعه از انحرافات و رسیدن به معیارهای جامعه مطلوب از طریق تغییر شیوه های ارتباطی جامعه، مؤثر است.

امروزه قلمرو ارتباطاتی مبتنی بر فضای مجازی تحول چشمگیری یافته است؛ اینترنت از همان آغاز پیدایش - اواخر دهه ۱۹۶۰- ابزاری مفید برای دسترسی به دنیای اطلاعات بوده است؛ اما در سالیان اخیر کارکرد اینترنت به عنوان ابزاری برای استخراج اطلاعات و دانش جدید به حاشیه رفته و کارکردهای جدیدی نظیر سرگرمی، ارتباط با افراد و خرید و فروش پیدا کرده است.^۱

در این عصر جوامع سنتی- در معنای جدید آن- از قبیل جامعه، انجمن، اتحادیه و محله موضوعیت خود را از دست داده اند و افراد در پی آن هستند که هویت خود را به تنهایی و- نه در قالب جامعه- تعریف کنند؛ روابط آن ها با سایر افراد جامعه بیشتر از آن که بر رفع نیازهای متقابل طرفین استوار باشد، به نیازهای شخصی وابسته است. در جامعه ای فردگرا، خود افراد باید به طور فعال برای ایجاد ارتباط و معاشرت با سایرین تلاش کنند که این تلاش برای ایجاد ارتباط، به معنای تلاش برای ایجاد هویت است.

در دو دهه پایانی قرن بیستم، مجموعه ای از تحولات اجتماعی در سراسر جهان به وجود آمد که آن را می توان در فرهنگ ها و نهادها نشان داد؛ به طور کلی، بیشتر جوامع به شیوه ای بنیادین از این تحولات تأثیر گرفته یا خواهند گرفت؛ به گونه ای که توسعه آن جوامع را به دنبال خواهد داشت؛ این تحولات، باهم ساختار جدیدی را

۱. افشار زنجانی و محسنی، ۱۳۸۷، ص. ۲۵.

شکل می دهند که آن را می توان جامعه شبکه ای نامید.^۱ نتایج نهایی تحولات فناورانه نیز به ظهور پدیده چندرسانه ای ها^۲ و متحد شدن ارتباطات مخابراتی، فناوری های رایانه ای، شبکه های ماهواره ای و وسایل ارتباط جمعی در پدیده اینترنت می انجامد.^۳ اینترنت از اجتماعی از شهروندان آزاد و برابر در سطح جهان تشکیل شده است؛ به گونه ای که باعث افزایش و توسعه مشارکت شهروندان شده و آن ها را قادر ساخته درباره تمام جنبه های زندگی بحث کنند؛ بدون آن که نسبت به کنترل ها و نظارت های دولتی و حکومتی هراسی داشته باشند.^۴ در سایه تغییر صوری ارتباطات در عصر مدرن، شبکه های اجتماعی کانون اصلی شکل گیری هویت افراد در عصر مدرن هستند که با شکل گیری شبکه های اجتماعی جدید، بخش زیادی از ارتباطات افراد در قالب این شبکه ها شکل می گیرد. همان طور که بیان شد- در عصر مدرن- اشکال سنتی ارتباط کم اهمیت شده اند که این امر منجر به فردیت سازی شده است؛ فردی سازی به این معنا نیست که اعضای جامعه جدا مانده و منزوی هستند، بلکه افراد از شکل های سنتی ارتباط استفاده نمی کنند؛ در چند سال اخیر قالب نویی از رسانه ایجاد شده و محبوبیت زیادی یافته است که همان شبکه های اجتماعی است.^۵ علاوه بر این به واسطه رشد ابزارها و تکنولوژی های ارتباطی، عرصه جدیدی در شیوه های تعاملات بشر گشوده شده است که با ایجاد بسترهای فنی مربوطه، تأثیرات فکری و فرهنگی نیز در ضمن این بستر به وجود می آید؛ چنان که کشورهای غربی از این روش برای تغییر ارزش ها، باورها و علایق مردم استفاده می کنند، به نحوی که در عصر حاضر

1. Castells, 1999, p. 9

2. Multimedia

۳. قاضی زاده، ۱۳۸۷، ج ۲، صص. ۱۲-۱۳.

۴. خلیلی و کفاشان، ۱۳۸۶، ص. ۷.

۵. قادری، ۱۳۹۳.

در ادامه شیوه‌های عملیات روانی و جنگ نرم، شیوه‌ها و ابزارهای جدیدی در قالب جنگ رسانه‌ای و جنگ سایبری تعریف شده است؛ لذا اگر در گذشته - تنها - رشد و انحراف مردم در بستر تعاملات واقعی صورت می‌پذیرفت و جهان در فضای ملموس فیزیکی رخ می‌داد، اینک فضای مجازی به یک عرصه جدی و تأثیرگذار در زندگی انسان امروزی مبدل شده است که اگر به این عرصه توجه نشود، یکی از ظرفیت‌های مهم برای گسترش معروف و موانع منکر مورد غفلت قرار گرفته است.

فضاهای اجتماعی در دنیای مجازی به‌نوعی تداعی‌کننده جهان واقعی است؛ این فضا در چند سال اخیر با استقبال بسیاری از کاربران از سراسر دنیا رو به‌رو شده که نمونه‌ای از این استقبال در سایت‌های اجتماعی داخلی قابل مشاهده است. به‌نظر می‌رسد وجود آزادی‌های اینترنتی در فضای مجازی این باور را به برخی از کاربران القا می‌کند که این فضا با دنیای واقعی و جامعه اسلامی متفاوت است؛ به‌گونه‌ای که برخی از رفتارهایی که در دنیای واقعی دارای قبح و زشتی هستند، به‌دلیل آن‌که در فضای مجازی انجام می‌شوند، از نظر کاربران عادی بوده و به‌دور از هر گونه زشتی است.

در این شرایط فراموش شدن امر به معروف در فضای مجازی باعث به انحراف کشیده شدن این فضاها می‌گردد و از آن‌جا که بیشتر کاربران فضای مجازی را قشر جوان تشکیل می‌دهند، این انحراف منجر به ایجاد آثار مخربی در جامعه می‌شود؛ این در حالی است که نهادهای سیاستگذار و متولیان برای این مسئله برنامه‌ای روشن و روشمند تدوین نکرده و یا از آن فراری هستند.

بنابراین فضای مجازی با توجه به احتمال اثر و حوزه تأثیر آن، بستر مناسبی برای امر به معروف و نهی از منکر محسوب می‌شود تا از آن طریق بتوان هویت و سبک زندگی ناب اسلامی را ترویج نمود؛ لذا شناخت شیوه‌های صحیح آن مبتنی بر فضای ارتباطی و تعاملی نو، امری ضروری است.

اهمیت و ضرورت پژوهش

از آن‌جا که فضای شبکه‌های اجتماعی موبایلی و رایانه‌ای، تعاملی و کاربرمحور هستند و هر کاربر - خود- تولید کننده و در عین حال مصرف کننده پیام خواهد بود و این فضا از تمام محدودیت‌های تولید کنندگان پیام‌های انبوه که در رسانه‌های سنتی با آن روبرو هستیم، عبور می‌کند؛ لذا راه‌حل مواجهه و هدایت صحیح مسیر تولید و دریافت پیام به‌منظور حداقل آسیب- نهی از منکر- و حداکثر تأثیرگذاری ایجابی- امر به معروف- کنترل فرهنگی با تأکید بر توان و دانش خود کاربران است؛ بدین منظور مهم است که در شرایط انفعالی قرار نگرفته و فضایی سالم و دینی را برای مخاطبان و کاربران فضای مجازی مبتنی بر الگوی بومی و همگام با ملازمات امر به معروف و نهی از منکر داشته باشیم.

غفلت از این مسئله ما را با نسلی مواجه خواهد ساخت که اطلاعات خود را فارغ از تولید و منتشر کنندگان پیام‌های رسمی دریافت می‌کند و اگر در این مسیر در جریان تولیدات مسموم و مغایر با فرهنگ ایرانی - اسلامی قرار گیرد و ارزیابی و نقدی نیز در این خصوص مشاهده ننماید، باورها و اعتقادات متفاوتی را ابراز خواهد کرد.

از سوی مسئولین عالی نظام نیز پرداختن به این مسئله همواره مورد تأکید قرار گرفته است؛ برای نمونه وقتی به بیانات رهبر معظم انقلاب درباره اینترنت و فضای مجازی مراجعه شود، مشاهده می‌شود که ایشان در دهه‌های پیشین و همزمان با آغاز اوج‌گیری استفاده از اینترنت، خواستار استفاده‌ی مناسب از این ظرفیت شده بودند: آن‌ها [دشمنان] غافلند از این‌که ابزارها می‌توانند مورد استفاده ما هم قرار بگیرد؛ یعنی وقتی اینترنت به‌وجود آمد، یک ابزار اختصاصی نبود. ما هم می‌توانیم از آن استفاده کنیم؛ یعنی یک راه دو طرفه است. اگر دشمن می‌تواند از علوم ارتباطات و از پیشرفت‌ها و تازه‌های علمی این رشته استفاده کند، ما هم می‌توانیم استفاده کنیم. ما هم باید دنبالش برویم تا استفاده کنیم. چه مانعی دارد؟

راهبردهای امر به معروف و نهی از منکر در فضای مجازی / ۱۱۷

از همان شیوه‌هایی که ضلالت منتشر می‌کنند، می‌شود ما استفاده کنیم و هدایت را منتشر کنیم. استعداد ما در استفاده از ابزارها، استعداد بالایی است... باید از این‌گونه ابزارها استفاده کرد تا هر چه ممکن است دایره اثرگذاری خود را وسیع‌تر کنیم.^۱

از طرف دیگر، بحث امر به معروف و نهی از منکر در حوزه‌های متعددی از علوم و معارف اسلامی، علوم انسانی و اجتماعی مورد توجه و تحلیل قرار گرفته است؛ اما در این حوزه ثقل مباحث دینی فراوان و توجه به مباحث علوم انسانی و اجتماعی - نسبتاً - کم‌رنگ به نظر می‌آید؛ البته قراردادان بحث امر به معروف و نهی از منکر در قالب قراردادهای اجتماعی که روش انبیاء و ائمه شیعه علیهم‌السلام است، سبب می‌شود در جهان شناخته شود و توجه مردم به آن‌ها جلب گردد.

با توجه به این موضوع، امر به معروف و نهی از منکر جهانی از سوی جمهوری اسلامی همراه با لحاظ قراردادهای جهانی، دیپلماسی اصلی شیعه است که گاهی به افراط - هنجارشکنی جهانی - و گاهی به تفریط - رئالیسم سیاه - و پذیرش ظلم جهانی منجر می‌شود؛^۲ هر چند برخی این فریضه را در ارتباطی گسترده‌تر از حوزه معنایی امت اسلامی مورد نظر قرار داده‌اند، اما انقلاب اسلامی ایران مفهوم این فریضه را به طریق دیگر و با نگاهی عمیق مورد تأکید قرار داده است و به همین نسبت برای مسائل جدید و مستحدثه نیز باید ارائه طریق نماید.

این مسئله به قدری مهم است که برخی در جامعه اسلامی، وظیفه حکومت می‌دانند که رسانه‌های حکومتی و مستقلی برای اعمال نظارت متقابل بین حکومت و جامعه تأسیس شود؛ به این معنی که نهاد امر به معروف و نهی از منکر به‌عنوان واسطه میان حکومت و مردم، قابل تحقق خارجی و دارای کاربردی مشابه نهاد رسانه

۱. مقام معظم رهبری، ۲۹ خرداد ۱۳۸۱.

۲. فیاض، ۱۳۸۷.

در جامعه مدرن باشد؛^۱ لذا بررسی قابلیت‌ها و آسیب‌های موجود در راستای تحقق جامعه دینی به‌وسیله ایجاد بستر و فرآیند امر به معروف و نهی از منکر در قالب فضای مجازی ضروری است.

سایر ضرورت‌های احصاء شده امر به معروف و نهی از منکر که دارای اهمیت راهبردی هستند، عبارتند از:

۱. تنها عامل نجات‌بخش مخاطبان از محتوای ارائه شده در فضای مجازی، مبتنی بر پایه‌های احکام اسلامی است.
۲. تنها راهبرد اجرای احکام اسلامی در فضای مجازی برای پالایش و صیانت از محتوا و مخاطبان است.
۳. ترک آن هم‌چون فضای حقیقی در فضای مجازی نیز موجب نشر گناه، عادت به منکر و فراموشی معروف می‌شود.
۴. کم‌هزینه‌ترین مسیر برای صیانت از محتوا و مخاطبان در فضای مجازی، مبتنی بر وظیفه عمومی است.
۵. نیازهای ضروری روزمره و آتی، سازگاری و هماهنگی جهت جلوگیری از اتلاف منابع و تمرکز بخشیدن به اقدامات از راه تدوین راهبرد، میسر می‌گردد.

مبانی نظری پژوهش

موضوع امر به معروف و نهی از منکر یکی از مؤلفه‌های مهم در دین مبین اسلام است؛ به گونه‌ای که نه تنها در آیات و روایات بی‌شماری به اهمیت و جایگاه آن اشاره شده است، بلکه در احکام دینی نیز دو مورد از فروع ده‌گانه فقه شیعی را شامل می‌شود و درک مفهوم و انجام آن جزء مسلمات مسلمانان به‌شمار می‌رود.

درباره ابعاد مختلف فکری، فقهی، اجتماعی و سیاسی موضوع امر به معروف و نهی از منکر مطالب فراوانی توسط اندیشه‌وران و علمای اسلام در طول قرون متمادی به نوشته درآمده است؛ با وجود آن که موضوع امر به معروف و نهی از منکر در ادبیات اسلامی و آثار نوشته شده توسط بزرگان و صاحب‌نظران مورد توجه جهان اسلام بوده است و از ابتدای ظهور اسلام تاکنون پیرامون این دو فریضه الهی سخن گفته شده و مطالب فراوانی نوشته شده است و نیز در سال‌های اخیر مطالب گسترده‌ای در منابع مختلف فارسی، لاتین و عربی درباره مفهوم و جایگاه فرهنگ دینی و نقش رسانه با تأکید بر رسانه‌های نو ظهور - از جمله فضای مجازی - تدوین شده است؛ اما مطالب و آرای که بتوان هر دو موضوع را امر به معروف و نهی از منکر و فضای مجازی به صورت تلفیقی و با هدف ارائه راهکارهای عملی در جهت امر به معروف و نهی از منکر در فضای مجازی ترسیم نماید، محدود بوده و تحقیق جدی در این حوزه صورت نگرفته است.

برخی از منابع نیز به‌ویژه در قالب همایش، مصاحبه و یادداشت به تبیین موضوع پرداخته و هم‌چنان موضوع امر به معروف در فضای مجازی وارد ادبیات علمی و تحقیقاتی نشده است.

در ادامه به صورت فهرست‌وار برخی از مرتبط‌ترین مقالات با حوزه امر به معروف و نهی از منکر و فضای مجازی در جدول زیر - صفحه بعد - ارائه شده است:

جدول ۱: مقالات مرتبط با موضوع امر به معروف و نهی از منکر و فضای مجازی

سال	ناشر	محل انتشار	عنوان	مشخصات	
۱۳۹۳	سازمان بسیج اساتید/ آذربایجان غربی	همایش امر به معروف و نهی از منکر بارویکرد جایگاه، اهداف و ابزارهای نوین در عصر حاضر	راهکارهای اجرای امر به معروف و نهی از منکر در فضای مجازی	اورنگی، مرتضی و همکاران	۱
			موانع و چالش‌های موجود در تحقق امر به معروف و نهی از منکر در عصر حاضر	عباس‌زاده، عباس	۲
			آسیب‌های نوپدید؛ شبکه‌های اجتماعی مجازی در کمین خانواده ایرانی	دولت‌پسندی، مهناز	۳
			اصول آموزش پنهان در طراحی محتوای الکترونیکی مرتبط با امر به معروف و نهی از منکر	حبیبی، حمدالله و شوقی، اکبر	۴
۱۳۸۸	فصلنامه/ آذربایجان غربی	انتظام اجتماعی، سال ۱، شماره ۴	تحلیلی نو و عملی از امر به معروف و نهی از منکر در انتظام اجتماعی	جمشیدی و دیگران	۵
۱۳۷۶	فصلنامه/ دانشگاه اهل‌صلق ^{علیه‌السلام}	دین و ارتباطات، شماره ۴، صص. ۲۰۷-۲۴۶	بازنگری نظریه‌های هنجاری رسانه‌ها و ارائه دیدگاهی اسلامی	آشنا، حسام‌الدین و رضی، حسین	۶
۱۳۹۲	فصلنامه/ آموزش و پرورش/ آذربایجان غربی	پژوهشنامه تربیت تبلیغی/ سال ۱، شماره ۱	بررسی شیوه‌های کاربردی‌سازی امر به معروف و نهی از منکر در تعلیم و تربیت دانش‌آموزان	فقیهی، علی‌نقی و نجفی، حسن	۷

راهبردهای امر به معروف و نهی از منکر در فضای مجازی / ۱۲۱

۱۳۹۲	انتشارات خیزش نو	تهران	واجب فراموش شده: راهبردهای مقام معظم رهبری در زمینه امر به معروف و نهی از منکر	خادمی و محمودخانی	۸
۱۳۹۳	فصلنامه/ تهران	پژوهش‌های اجتماعی اسلامی/سال ۲۰، شماره ۱۰۲، صص. ۵۱-۷	بررسی علل عدم پذیرش امر به معروف و نهی از منکر در جامعه	جواهری، محمدرضا	۹
۱۳۹۲	فصلنامه/ تهران	مطالعات راهبردی بسیج/ شماره ۵۹، ۱۳۲-۱۰۵	بررسی ضرورت امر به معروف و نهی از منکر در پایداری و ارتقای اخلاق اجتماعی	احمدی و دیگران	۱۰
۱۳۹۱	فصلنامه/ تهران	علوم تربیتی/ سال ۷، شماره ۱۴، صص. ۱۴۰-۱۲۳	راهبردهای بنیادی تبلیغات در تعلیم آموزه‌های دینی و تربیت اسلامی	کاظمیان، زیبا	۱۱
۱۳۸۹	فصلنامه/ تهران	معرفت/ شماره ۱۵۱، صص. ۱۲۹-۱۱۱	ابعادی نظری در باب اسلام و ارتباطات	مولانا، سید حمید؛ برجیان، محمد حسین	۱۲
۱۳۹۱	فصلنامه/ تهران	حکومت اسلامی/ سال ۱۷، شماره ۶۶، صص. ۵۹-۸	اصل هشتم و ضرورت تأسیس سازمان امر به معروف و نهی از منکر	جوان آراسته، حسین	۱۳
۱۳۹۳	بوشهر	نگره فرهنگ و آلتیسه‌دینی/ مرکز راهبری مهندسی فرهنگی شورای فرهنگ	نقش وسایل ارتباط جمعی در ترویج و توسعه فرهنگ وقف	کاظم‌زاده، موسی	۱۴
۱۳۸۸	فصلنامه/ قم	مطالعات انقلاب اسلامی، دوره ۶، شماره ۱۸، صص. ۹۶-۸۱	بررسی تطبیقی امر به معروف در آخرالزمان، جمهوری اسلامی ایران و حکومت جهانی امام عصر <small>علیه السلام</small>	همایون، محمد هادی و مطهری‌نیا، محمود	۱۵

۱. امر به معروف و نهی از منکر

دو واژه معروف و منکر میان حدیث‌پژوهان معنایی ویژه دارد؛ معروف به معنای اسم جامع هر کاری دانسته شده که اطاعت خدا، تقرب الهی و نیکی به مردم را در پی دارد. راغب اصفهانی - در این ارتباط - می‌نویسد:

معروف آن چیزی است که عقل و شرع آن را به نیکی و خوبی می‌شناسد و معرفی می‌کند، و منکر آن چیزی است که عقل و شرع آن را ناپسند می‌دارد.^۱ بنابراین، امر به معروف به معنای نهادینه کردن و تشویق به کارهای نیک و پسندیده است، و نهی از منکر یعنی بازداشتن از کارهای زشت و ناپسند که پیشوایان معصوم علیهم‌السلام همه این نیکی‌ها و زشتی‌ها را در آموزه‌های خود شناساندند؛ هم‌چنان که عقل نیز در شناخت نیکی‌ها و بدی‌ها راهنمایی می‌کند.

۲. فضای مجازی

ترکیب فضای مجازی^۲ اولین بار در سال ۱۹۸۴ میلادی در رمان علمی-تخیلی ویلیام گیبسون^۳ با نام نیورومنسر^۴ مطرح شد؛ این اصطلاح برای توصیف فضای خیالی به کار برده می‌شد؛ جایی که در آن واژه‌ها، روابط، داده‌ها، ثروت و قدرت از طریق ارتباطات و به واسطه کامپیوتر پدیدار می‌شدند.^۵ به‌طور کلی، این ترکیب به مجموعه‌هایی از ارتباطات درونی انسان‌ها از طریق رایانه و مسائل مخابراتی بدون در نظر گرفتن جغرافیای فیزیکی گفته می‌شود.^۶

۱. ابن منظور، ۱۴۰۸، ج ۹، ص. ۲۳۹؛ طریحی، ۱۳۶۷، ج ۵، ص. ۹۴.

2. Cyberspace
3. William Gibson
3. Neuromancer
5. Vrooman, 2002, p. 1.

۶. خانی‌جزنی، ۱۳۸۸، ص. ۱۶.

راهبردهای امر به معروف و نهی از منکر در فضای مجازی / ۱۲۳

اساس روابط مجازی کاربران، هنجارهای لحظه‌ای است؛^۱ به طوری که تعامل مستمر با تارنماها سبب می‌شود کاربر از هنجارهای اجتماعی فاصله گرفته و در درازمدت به آن‌ها کم‌توجه شود. مطالعات انجام شده روی کاربران اینترنت نشان می‌دهد میزان استفاده از اینترنت با نسبی‌نگری هنجاری ارتباطی معنادار دارد؛ یعنی کسانی که بیشتر از اینترنت استفاده می‌کنند در مقایسه با کسانی که استفاده نکرده‌اند، نسبی‌نگرتر هستند.

پیامد منطقی نسبی‌نگری هنجاری بروز هنجارهای متضاد در دنیای تعامل مجازی کاربران خواهد بود؛ زیرا کاربران برای نظم‌بخشی به تعاملاتشان در اجتماعات مجازی تازه شکل گرفته، ناگزیر می‌شوند هنجارهای متضاد را مطرح کنند؛ از طرف دیگر، نگرانی از بی‌هنجاری یا تضاد هنجاری در دنیای روابط اینترنتی به این علت است که بی‌هنجاری و تضاد هنجاری در روابط مجازی کاربران محدود نمانده و به صورت نامرئی، اجتماعات واقعی آن‌ها را تحت تأثیر قرار می‌دهد.

در حیطه رسانه، ارتباطات، فرهنگ و هویت، دیدگاه‌ها و آرای متعددی در دهه‌های اخیر ارائه شده است که - بیشتر - معطوف به ماهیت و کارکردهای ابزارهای رسانه‌ای و شیوه‌های انتقال پیام است که می‌توان با وجود این که بر اساس دیدگاه‌های متفکران غربی است، در جهت شناخت زوایای مختلف فضای مجازی و ترسیم راهبردها و راهکارهای موثر و اثرگذار امر به معروف و نهی از منکر در این فضا، بهره جست.

از جمله این نظریه‌ها می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- مدل ارتباطی یاکوبسن^۲؛
- نظریه رسانه‌ها و نوگرایی تامپسون^۳؛

۱. کوثری، ۱۳۸۷، ص. ۹۴.

2. Roman Jakobson

3. John Thomson

- نظریه هویت اجتماعی هابرماس^۱؛
 - نظریه اطلاعات، دولت - ملت و نظارت گیدنز^۲؛
 - نظریه هویت فرهنگی هال^۳؛
 - نظریه هویت اجتماعی جنکینز^۴؛
 - نظریه زیست جهان اجتماعی برگر^۵؛
 - نظریه هویت، جامعه شبکه‌ای و قدرت اطلاعات کاستلز^۶.
- البته در حیطه فرهنگ اسلامی و امر به معروف و نهی از منکر نیز دیدگاه‌ها و آرای متنوعی وجود دارد که می‌توان به‌عنوان راهبردها و مفاهیم محوری- در این حوزه- مورد بهره‌مندی قرار داد؛ برای نمونه دیدگاه‌های امام راحل و رهبر معظم انقلاب درباره شیوه‌های ترویج احکام و فرهنگ اسلامی و نیز مفهوم، راهکارها، شرایط امر به معروف و نهی از منکر را می‌توان در تبیین موضوع این مقاله ارائه کرد.
- به‌عنوان مثال؛ با مراجعه به بیانات رهبر معظم انقلاب درباره اینترنت و فضای مجازی ملاحظه می‌شود که ایشان بیش از یک دهه قبل و در زمان آغاز اوج‌گیری اینترنت، با پرداختن به این مهم خواستار استفاده مناسب از این ظرفیت شده بودند.^۷
- هم‌چنین، نظریه هنجاری مسئولیت اجتماعی رسانه‌های جمعی از تفکرات و نظریه‌های پیرامون حوزه رسانه‌های اجتماعی، فضای مجازی و هویت فرهنگی است که می‌تواند مورد استفاده قرار گیرد.

-
1. Jürgen Habermas
 2. Anthony Giddens
 3. Stuart Hall
 4. Richard Dale Jenkins
 5. Peter Berger
 6. Manuel Castells

راهبردهای امر به معروف و نهی از منکر در فضای مجازی / ۱۲۵

این دیدگاه، برآیند مجموعه‌ای از بایدها و نبایدها در نهادهای متنوعی است که در تعامل با رسانه قرار دارند؛ رابطه‌ی رسانه با هریک از این نهادها، شرایط و موقعیت عمل رسانه، مبانی فلسفی و فکری پایه‌گذاران آن و ریشه‌های شکل‌گیری رسانه و نیز ارزش‌ها و آموزه‌ها و اصول دینی از جمله بسترهای شکل‌گیری نظریه‌های هنجاری در ارتباطات جمعی به‌شمار می‌رود؛^۱ لذا نظریه مسئولیت اجتماعی در میان نظریات هنجاری به‌دنبال تعدیل آزادی فرد و ایجاد پیوند میان استقلال رسانه‌ها و وظایف اجتماعی آن‌ها است. به‌عبارت دیگر، این نظریه در بستری از لیبرالیسم^۲ و اومانیزم^۳ شکل گرفت و به فرمول آزادی فردی به‌علاوه استقلال رسانه‌ها که بیان‌گر رسانه‌های آزاد و لیبرال بود، به مسئولیت اجتماعی رسانه‌ها افزود.^۴

اهداف و سؤالات پژوهش

۱. هدف تحقیق

- تعیین راهبردهای امر به معروف و نهی از منکر در فضای مجازی.

۲. سؤال اصلی تحقیق

- راهبردهای امر به معروف و نهی از منکر در فضای مجازی چیست؟

۳. سؤالات فرعی تحقیق

- رسانه‌ها در مواجهه با آموزه‌های اسلامی مثل امر به معروف و نهی از منکر

چگونه عمل خواهند کرد؟

- آیا رسانه‌ها از چنین ظرفیتی برخوردارند که در جهت جامعه‌پذیری،

کنترل و نظارت اجتماعی از امر به معروف و نهی از منکر استفاده کنند؟

۱. تن، ۱۳۸۸، ص. ۳۰۶.

2. Liberalism

3. Humanism

۴. باهنر و روحانی، ۱۳۹۰.

روش تحقیق

در پژوهش حاضر به منظور احصاء راهبردها و راهکارهای امر به معروف و نهی از منکر- مؤثر- در فضای مجازی از روش آمیخته^۱ استفاده می‌شود، که طی آن از ابزارهای گردآوری کتابخانه‌ای، مصاحبه و پیمایش استفاده خواهد شد.

هم‌چنین، به منظور یافتن محتوای مرتبط با راهکارها از مصاحبه استفاده شده است؛ به نحوی که در مرحله نخست، نهادهای تخصصی، مجموعه‌های علمی و متولیان اجرایی امر به معروف و نهی از منکر در کشور مورد شناسایی قرار گرفته و با مراجعه و تعامل، طرح‌های پژوهشی، تولیدات محتوایی و اسناد موجود در این حوزه استخراج گردیدند.

نهادهای و متولیان این حوزه- چه در فضای حقیقی و چه در فضای مجازی- که به آن‌ها مراجعه گردید، در سه دسته‌بندی کلی از لحاظ جایگاه ساختاری، نحوه فعالیت و نوع فعالیت قابل احصاء هستند که در جدول زیر نمایش داده می‌شود:

جدول ۲: دسته‌بندی نهادهای تخصصی مرتبط با امر به معروف و نهی از منکر

ردیف	نوع دسته‌بندی	موارد
۱	جایگاه ساختاری	حاکمیتی دولتی عمومی
۲	نحوه فعالیت	سیاستگذاری ستادی و عملیاتی عملیاتی
۳	نوع فعالیت	پژوهشی فرهنگی، آموزشی و تربیتی رسانه‌ای

سپس در قالب مصاحبه نیمه ساخت‌یافته و به صورت هدفمند به ۳۲ نفر از صاحب‌نظران دینی و اندیشه‌وران فضای مجازی مراجعه کرده و در خصوص وضع موجود، راهبردها و راهکارهای امر به معروف و نهی از منکر در فضای حقیقی و مجازی نظرات ایشان اخذ گردید؛ برخی صاحب‌نظران نیز حاضر به مصاحبه حضوری نشدند

1. Mixed Method

راهبردهای امر به معروف و نهی از منکر در فضای مجازی / ۱۲۷

و تمایل به مصاحبه مکاتبه‌ای داشتند که برای این افراد سؤالات به صورت مکتوب ارسال و نظرات آن‌ها به صورت مکتوب به دست آمد که ۳ نفر از افراد مورد بررسی تحصیلاتشان در سطح کارشناسی ارشد و ۱۴ نفر دارای مدرک دکترای تخصصی، ۱۳ نفر تحصیلات حوزوی و ۲ نفر نیز دارای مدرک دانشگاهی و حوزوی به صورت توأمان هستند. از مجموع ۳۲ نفر مصاحبه شونده، ۲۵ نفر دارای سابقه مطالعاتی و پژوهشی مرتبط با موضوع امر به معروف و نهی از منکر با شاخص مقاله، کتاب، طرح پژوهشی و پایان‌نامه هستند و از این تعداد ۱۲ نفر دارای فعالیت اجرایی و یا مسئولیت مدیریتی در حوزه مورد پژوهش هستند؛ ۱۰ نفر از مصاحبه شوندگان نیز در حوزه فضای مجازی فعالیت داشته و به این محیط مسلط هستند.

در مرحله دوم نقاط قوت، ضعف، فرصت و تهدید بر اساس متون پیاده شده در ماتریس پژوهش وارد شده و مدل راهبردنویسی دیوید^۱ پیاده‌سازی می‌شود. تجزیه و تحلیل «سوات»^۲ یکی از ابزارهای راهبردی تطابق نقاط قوت و ضعف درون‌سازمانی با فرصت‌ها و تهدیدهای برون‌سازمانی است که تحلیلی نظام‌مند برای شناسایی این عوامل و تدوین راهبرد است که بهترین تطابق بین آن‌ها را ایجاد می‌نماید. از دیدگاه این مدل، یک راهبرد مناسب، قوت‌ها و فرصت‌ها را به حداکثر و ضعف‌ها و تهدیدها را به حداقل ممکن می‌رساند. برای این منظور نقاط قوت و ضعف و فرصت‌ها و تهدیدها در چهار حالت کلی SO و WO و ST و WT پیوند داده می‌شوند و گزینه‌های راهبردی از میان آن‌ها انتخاب می‌شود^۳ که در نتیجه آن راهبردها، موقعیت مکانی وضعیت فعلی و جذابترین استراتژی مشخص خواهد شد.

-
1. Fred R David
 2. SWOT

یافته‌های پژوهش

برای ساختن ماتریس پژوهش، مراحل زیر طی شده است:

۱. بر اساس شیوه دیوید در تکمیل ماتریس سوات، ابتدا داده‌های به‌دست آمده حاصل از ۳۲ مصاحبه انجام شده با نخبگان یکسان‌سازی شده و مشترکات با کسب نظر نخبگان ادغام می‌گردند. با استفاده از ادبیات پژوهش و مصاحبه‌های تخصصی، مهم‌ترین شاخص‌های هریک از معیارهای بالا شناسایی می‌شوند و سپس در قالب عوامل داخلی و خارجی دسته‌بندی می‌شوند.
۲. پس از تعیین و تقسیم‌بندی عوامل داخلی و خارجی و مشخص شدن تمامی نقاط ضعف و قوت و تهدیدها و فرصت‌ها ماتریس ارزیابی عوامل داخلی^۱- نقاط قوت و ضعف- و ماتریس ارزیابی عوامل خارجی^۲- فرصت‌ها و تهدیدات- ترسیم و سپس تجزیه و تحلیل می‌شود.
۳. در مرحله بعد میزان اهمیت هر یک از آن‌ها مشخص می‌شود که با استفاده از مدل فرایند تحلیل سلسله‌مراتبی، وزن هر یک از شاخص‌های عوامل داخلی و خارجی مشخص می‌شود. طی پرسشنامه مکتوب از نخبگان در فرایند مصاحبه‌ها که بیشترین اطلاعات و تسلط به موضوع را دارند به‌همراه ۵ نفر متخصص و صاحب‌نظر در زمینه معارف و امر به معروف و نهی از منکر و نیز ۵ نفر صاحب‌نظر در زمینه فضای مجازی و فعالیت مرتبط با امر به معروف و نهی از منکر، آرای آنان پیرامون ضریب اهمیت و شدت هر یک کسب گردید که به هریک از این عامل‌ها نمره ۱ تا ۴ داده می‌شود؛ نمره ۱ بیان‌گر ضعف اساسی، نمره ۲ ضعف کم، نمره ۳ بیان‌گر نقطه قوت و نمره ۴ نشان دهنده قوت بسیار بالایی عامل است.

-
1. Internal Factor Evaluation (IFE)
 2. External Factor Evaluation (EFE)

جدول ۳: امتیازدهی به معیارهای داخلی و خارجی (به صورت تفکیک شده)

امتیاز ۱ ۲ ۳ ۴

۴. داده‌هایی که بر اساس طیف لیکرت به دست آمده بود، در مدل دیوید بر مبنای جمع برابر با $0/5$ / نرمال‌سازی گردیده تا مجموع نقاط قوت و ضعف برابر با یک و مجموع فرصت‌ها و تهدیدها نیز برابر با یک گردند.
۵. برای هر یک از عوامل یک رتبه یا شدت بر حسب میزان تطابق وضعیت فعلی امر به معروف و نهی از منکر با فرصت‌ها و تهدیدها از جامعه نخبگی دریافت می‌شود؛ بر اساس مدل دیوید، رتبه‌ها برای تهدیدها و نقاط ضعف بین ۱ تا ۲ و برای فرصت‌ها و نقاط قوت بین ۳ تا ۴ در نظر گرفته می‌شود که این رتبه - صرف نظر از اهمیت آنچه میزان است - بیان‌گر میزان واکنش نسبت به این عامل در وضعیت کنونی امر به معروف و نهی از منکر در فضای مجازی است. عدد ۴ نیز به معنی این است که واکنش عالی بوده و عدد ۱ بدین معنی است که واکنش بسیار ضعیف است.
۶. حاصلضرب اهمیت و شدت بیان‌گر امتیاز موزون است که در پایان هر بخش مجموع آن محاسبه می‌گردد؛ هدف این مرحله کندوکاو آثار محیط خارجی بر امر به معروف و نهی از منکر در فضای مجازی جهت شناسایی فرصت‌ها و تهدیدهایی است که سازمان‌ها و نهادهای متولی در این زمینه با آن مواجه هستند. در این راستا باید گفت که فرصت‌ها، مجموعه امکانات و قابلیت‌هایی است که خارج از محیط ناحیه بر عملکرد مؤسسات فرهنگی و مسئولین به طور مستقیم یا غیر مستقیم مؤثر واقع می‌شوند، تهدیدها نیز مجموعه عوامل خارج از ناحیه محسوب می‌شوند که در عدم کارایی این نواحی تأثیرات مستقیم و غیر مستقیم دارند.

۷. با استفاده از ماتریس ارزیابی داخلی، روابط بین موضوعات مختلف شناسایی و ارزیابی شده و به ارائه راه حل هایی برای آنها پرداخته می شود. در این قسمت سه مقوله استراتژی های موجود، عملکردها و منابع مورد توجه و بررسی قرار گرفته و تحت عنوان نقاط قوت و نقاط ضعف به شرح ذیل تقسیم بندی شده است:

جدول ۴: ماتریس ارزیابی عوامل داخلی

رتبه	امتیاز موزون	شدت (رتبه)	ضریب اهمیت (میانگین)	عامل	رتبه
قوت					
۱	۰٫۱۵	۳	۰٫۰۵	تأکید آیات و روایات اسلامی و سیره پیامبران و معصومین <small>علیهم السلام</small> در تجلیل از امر به معروف و ناهی از منکر	۱
۲	۰٫۲۴	۴	۰٫۰۶	ضروری و وجوبی بودن امر به معروف و نهی از منکر در جامعه	۲
۳	۰٫۳۲	۴	۰٫۰۸	گسترده بودن ابزارها و شیوه های تبلیغ دین و امر به معروف در فضای مجازی	۳
۴	۰٫۳۶	۴	۰٫۰۹	استفاده از بستر فضای مجازی توسط طلبه ها برای امر به معروف و نهی از منکر	۴
۵	۰٫۱۲	۳	۰٫۰۴	تعدد ظرف های مناسبی و استفاده از زمان های مناسب برای امر به معروف و نهی از منکر	۵
۶	۰٫۲۴	۴	۰٫۰۶	استفاده از ظرفیت های حاکمیتی از جمله فیلترینگ هوشمند برای مقابله با منکرات	۶
۷	۰٫۲	۴	۰٫۰۵	دغدغه مسائل جاری فرهنگی و اجتماعی در بستر فضای مجازی نزد مسئولان و سازمان ها	۷
۸	۰٫۰۹	۳	۰٫۰۳	وجود و فعالیت ستادهای احیای امر به معروف و نهی از منکر	۸
۹	۰٫۱۲	۳	۰٫۰۴	وجود ساختارهای فیزیکی و شهری مناسب برای تبلیغ امر به معروف و نهی از منکر	۹
	۱٫۸۴	-	۰٫۵	جمع	

راهبردهای امر به معروف و نهی از منکر در فضای مجازی / ۱۳۱

ضعف				
۰/۰۵	۲	۰/۰۲۵	غفلت و عدم توجه لازم درباره اهمیت این فریضه به واسطه‌ی ترس، خجالت یا عوام‌زدگی	۱
۰/۰۱۵	۱	۰/۰۱۵	ورود ناآگاهانه طلاب به فضای مجازی و عدم آشنایی با نحوه تبلیغ و پاسخ منطقی به شبهات	۲
۰/۰۵	۲	۰/۰۲۵	ذهنیت منفی نسبت به شیوه‌های غلط امر به معروف و نهی از منکر	۳
۰/۰۱	۱	۰/۰۱	سیاست‌زدگی در فیلترینگ و سیاست‌های مقابله با منکرات	۴
۰/۰۲۵	۱	۰/۰۲۵	ضعف محتوایی به لحاظ عدم تناسب محتوای تولیدی با محتوای اسلامی - ایرانی	۵
۰/۰۲	۲	۰/۰۱	ضعف در ساختارهای حوزه فضای مجازی	۶
۰/۰۱	۱	۰/۰۱	عدم آگاهی و معرفت و بصیرت و در نتیجه اصرار بر گناه در کاربران	۷
۰/۰۲	۲	۰/۰۱	ضعف محتوایی به لحاظ عدم جذاب بودن برای مخاطب	۸
۰/۰۱۵	۱	۰/۰۱۵	ضعف در تربیت نیروی انسانی در حوزه مدیریتی و منابع انسانی متخصص	۹
۰/۰۲۲	۱	۰/۰۲۲	ضعف در فرهنگ‌سازی استفاده از فضای مجازی	۱۰
۰/۰۲	۲	۰/۰۱	افراط و تفریط در عمل‌زدگی و پژوهش‌زدگی	۱۱
۰/۰۱	۱	۰/۰۱	عدم اثربخشی فعالیت‌های شکلی و مقطعی	۱۲
۰/۰۱	۱	۰/۰۱	عدم بومی‌سازی و ایجاد ظرفیت‌های فرهنگی و اجتماعی	۱۳
۰/۰۱	۱	۰/۰۱	ناآگاهی یا ضعف و کمبود معرفت و بصیرت آمران و ناهیان	۱۴
۰/۰۱	۱	۰/۰۱	عدم فهم هدف و غفلت از نتیجه	۱۵
۰/۰۳۶	۲	۰/۰۱۸	فقدان برنامه و نقشه کلان و منطقی اجرایی در	۱۶

			سازمان‌های متولی امر به معروف و نهی از منکر	
۰/۰۶	۲	۰/۰۳	تناقض در گفتار و رفتار	۱۷
۰/۰۵	۲	۰/۰۲۵	بی‌توجهی به دردها و رنج‌ها و نیازها و مشکلات مخاطب و رها ساختن وی	۱۸
۰/۰۴۲	۲	۰/۰۲۱	بی‌توجهی به ریشه‌ها و علت‌ها و اولویت‌ها و پرداختن به معلول‌ها و غفلت از علت‌ها	۱۹
۰/۰۲	۲	۰/۰۱	در نظر نگرفتن منطقه آزادی مردم	۲۰
۰/۰۱۵	۱	۰/۰۱۵	ناتوانی از ارائه جایگزین مطلوب برای منکرات	۲۱
۰/۰۱۵	۱	۰/۰۱۵	شناپذیری و توقع اثر فوری	۲۲
۰/۰۳	۲	۰/۰۱۵	تفاوت نظرات و فتاوی‌ای فقهی در خصوص حدود منکرات و نحوه نهی از منکر	۲۳
۰/۰۲	۲	۰/۰۱	حسادت، قضاوت اجولانه، ناآگاهی و انتقاد شخصی به‌جای امر به معروف و نهی از منکر واقعی	۲۴
۰/۰۲	۲	۰/۰۱	لشاعه منکرات و فحشا به‌بهانه و یاد نتیجه‌نهی از منکر نادرست	۲۵
۰/۰۲۲	۲	۰/۰۱۱	بزرگ کردن و اهمیت دادن بیش از اندازه به منکر	۲۶
۰/۰۱	۱	۰/۰۱	مشخص نبود مرز دقیق میان امر به معروف و نهی از منکر شخصی و اجتماعی	۲۷
۰/۰۱	۱	۰/۰۱	عدم توجه به فراهم نمودن زمینه‌های روانی، اقتصادی، سیاسی و نظامی برای اقامه معروف و قلع منکر	۲۸
۰/۰۲	۱	۰/۰۲	ظاهرگرایی و تشریفاتی شدن امر به معروف و نهی از منکر در سازمان‌های متولی	۲۹
۰/۰۲	۱	۰/۰۲	کم‌رنگ شدن بعد مردمی به دلیل احساس تعدد وجود سازمان‌های متولی امر به معروف و نهی از منکر	۳۰
۰/۰۱	۱	۰/۰۱	ایجاد مصونیت کاذب در کارمندان و متولیان سازمان‌های امر به معروف و نهی از منکر	۳۱
۰/۰۲۶	۱	۰/۰۱۳	غفلت از ابعاد برون‌مرزی و بین‌المللی نهی از منکر	۳۲

راهنماهای امر به معروف و نهی از منکر در فضای مجازی / ۱۳۳

۰/۰۴	۲	۰/۰۲	محدود شدن سازمان‌های امر به معروف و نهی از منکر به سازمانی برای حفظ و پیشبرد برنامه‌های دولتی	۳۳
۰/۰۴	۲	۰/۰۲	جمع	

جمع قوت‌ها و ضعف‌ها ۰/۵ - ۰/۷۶۳

بر اساس مطالعات انجام شده و بررسی وضعیت پیرامون این موضوع، مجموعه فرصت‌ها و تهدیدهای موجود و مؤثر نیز به صورت زیر ترسیم می‌شود:

جدول ۵: ماتریس ارزیابی عوامل خارجی

رتبه	عامل	ضریب اهمیت (میانگین)	شدت (رتبه)	امتیاز موزون
تهدید				
۱	ترویج برخی منکرات در جامعه و طرح آن به عنوان ارزش؛ تهدیدی جدی برای امنیت اجتماعی جامعه	۰/۰۵	۱	۰/۰۵
۲	مواجهه با یک هجمه عظیم فرهنگی / تبلیغات فرق و گروه‌های غیر قانونی	۰/۰۶	۲	۰/۱۲
۳	هجمه رسانه‌ای نسبت به امر به معروف و نهی از منکر از جمله با سوء استفاده از موضوعاتی فرعی	۰/۰۴	۱	۰/۰۴
۴	محدود کردن امر به معروف به مصادیقی از جمله عفاف و حجاب	۰/۰۳	۱	۰/۰۳
۵	بیش از حد وقت گذاشتن یا اسراف و اتلاف وقت در فضای مجازی	۰/۰۴	۱	۰/۰۴
۶	نظارت و کنترل ناپذیری حدود فضای مجازی / پنهان‌سازی هویت‌های فردی یا گروهی در فضای مجازی؛ زمینه‌ساز انحراف و ترویج منکرات	۰/۰۵	۲	۰/۱

۰/۱	۲	۰/۰۵	تخریب فضای فرهنگی جامعه	۷
۰/۱۲	۲	۰/۰۶	آسیب‌های اجتماعی مخرب	۸
۰/۱۴	۲	۰/۰۷	تهدیدات متوجه خانواده‌ها به‌عنوان رکن اجتماع	۹
۰/۱	۲	۰/۰۵	تسهیل در رسیدن به منکر مانند خرید و فروش اجناس ممنوعه	۱۰
۰/۸۴	-	۰/۰۵	جمع	
فرصت				
۰/۰۶	۳	۰/۰۲	اجماع بر اهمیت امر به معروف و نهی از منکر در اصلاح معضلات جامعه به‌عنوان حافظ سلامت اجتماعی و اخلاق در جامعه	۱
۰/۰۹	۳	۰/۰۳	عدم محصوریت دین در مکان و زمان و استفاده از بستر امر به معروف و نهی از منکر برای تبیین معارف اسلام	۲
۰/۲	۴	۰/۰۵	پیشرفت تکنولوژی و استقبال مردم از ابزارهای جدید رسانه‌ای و تبلیغاتی به‌ویژه در فضای مجازی و شبکه‌های اجتماعی	۳
۰/۰۶	۳	۰/۰۲	تکثر و تعدد عناوین معروف مانند اقتصاد مقاومتی، فرهنگ و نهضت علمی	۴
۰/۰۹	۳	۰/۰۲	ماهیت نقد و انتقاد سازنده داشتن امر به معروف و نهی از منکر؛ زمینه‌ساز رشد و پیشرفت جامعه	۵
۰/۰۹	۳	۰/۰۳	ورود حوزه‌های علمیه در این عرصه به‌عنوان مرکز ثقل انقلاب اسلامی؛ به‌دلیل وجود اینترنت و شبکه‌های متعدد مجازی	۶
۰/۲۸	۴	۰/۰۷	نشر آموزه‌های دینی و مسائل احکام در بستر فضای مجازی و تسهیل انتشار محتوای مناسب	۷
۰/۰۹	۳	۰/۰۳	ماهیت جهادی داشتن امر به معروف و نهی از منکر	۸
۰/۲۴	۴	۰/۰۶	قدرت نرم فضای مجازی	۹
۰/۰۹	۳	۰/۰۳	فضای مجازی بستری برای ایجاد گفتمان آگاهی و عمل	۱۰

راهبردهای امر به معروف و نهی از منکر در فضای مجازی / ۱۳۵

۰/۰۳	۳	۰/۰۱	نگاه فرصتی کشور و استقبال از فناوری‌های نوین فضای مجازی	۱۱
۰/۰۲	۴	۰/۰۵	فرهنگ‌ساز بودن فریضه امر به معروف و نهی از منکر	۱۲
۰/۰۶	۳	۰/۰۲	وجود حکومت اسلامی و مبسوط الید بودن آن	۱۳
۰/۰۶	۳	۰/۰۲	برکات معنوی، اقتصادی و اجتماعی امر به معروف و نهی از منکر	۱۴
۰/۱۶	۴	۰/۰۴	احیای سرمایه‌های درونی جامعه اسلامی با امر به معروف و نهی از منکر	۱۵
۱/۰۸	-	۰/۰۵	جمع	

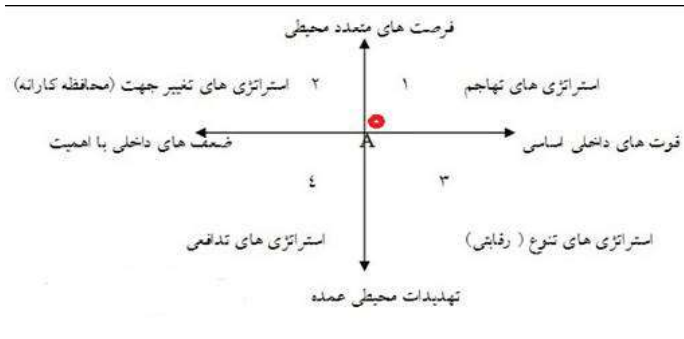
جمع فرصت‌ها و تهدیدها ۱ - ۲/۶۴

نمودار ۱:

ماتریس نه خانه ای داخلی و خارجی

	۱	۲	۲/۵	۳	۴
	I	II		III	
داخلي	IV	V		VI	۳
					۲/۵
	VII	VIII		IX	۲
					۱
			خارجي		

نمودار ۲: الگوی ارزیابی و انتخاب استراتژی

روش تجزیه و تحلیل سوات به شکل نظام یافته هر یک از عوامل قوت، ضعف، فرصت و تهدیدها را که در مرحله قبل شناسایی شده اند مورد تحلیل قرار داده و استراتژی های متناسب با موقعیت را منعکس می سازد؛ به این نحو که پس از فهرست نمودن هر یک از عوامل قوت، ضعف، فرصت و تهدید که در مرحله قبل شناسایی شده و نوشتن آن ها در سلول های مربوط- بر حسب ترتیب امتیاز وزن دار- مشخص می شود، از محل تلاقی هر یک، استراتژی های مورد نظر حاصل می گردد که مجموعه شدت و وزن نقاط قوت و ضعف در محور Y بیانگر عوامل داخلی است و مجموعه شدت و وزن تهدیدات و فرصت ها در محور X موقعیت ثبت شده در ماتریس را نشان می دهد.

در مجموعه وضعیت فعلی امر به معروف و نهی از منکر در فضای مجازی، در میانه ماتریس- موقعیت شماره ۵ در نمودار ۱ و نقطه A در نمودار ۲- وضعیت ثبات قرار دارد؛ اما اندکی به سمت حضور در ناحیه تهاجمی است که نشان می دهد نقاط قوت بیش از نقاط ضعف و فرصت ها بیش از تهدیدات هستند؛ لذا موقعیت یابی برای اقدام و راهکارها باید مبتنی بر راهبردهای ناحیه تهاجمی و به عبارتی ناحیه SO- تلاقی فرصت ها و نقاط قوت- باشد.

راهنمدهای امر به معروف و نهی از منکر در فضای مجازی / ۱۳۷

جدول ۶ : ماتریس سوات

نقاط ضعف "W"	نقاط قوت "S"	
<p>غفلت و عدم توجه لازم ورود ناآگاهانه ذهنیت منفی به شیوه‌های غلط سیاست‌زدگی ضعف محتوایی و ساختاری عدم آگاهی در کاربران ضعف در نیروی انسانی ضعف در فرهنگ‌سازی افراط و تفریط فعالیت‌های شکلی و مقطعی بومی‌سازی نکردن فقدان برنامه، نقشه و منطق اجرایی تناقض در گفتار و رفتار</p>	<p>تأکیدات مکرر ضروری و وجوبی بودن گسترده بودن ابزارها و شیوه‌ها استفاده از بستر فضای مجازی تعدد ظرف‌های مناسبی استفاده از ظرفیت‌های حاکمیتی دغدغه مسائل فرهنگی در مسئولان وجود ستادهای احیا وجود ساختارها</p>	
استراتژی‌های "WO"	استراتژی‌های "SO"	فرصت‌ها "O"
<p>از بین بردن نقاط ضعف با بهره جستن از فرصت‌ها</p>	<p>بهره‌برداری از فرصت‌ها با بهره جستن از قوت‌ها (ناحیه برگزیده)</p>	<p>اجماع و فرازمانی و مکانی بودن تیین معارف اسلام پیشرفت تکنولوژی تکثر عناوین معروف ماهیت سازنده ورود حوزه‌های علمیه ماهیت جهادی داشتن قدرت نرم فرهنگ‌ساز بودن مبسوط الید بودن حکومت</p>

استراتژی‌های "WT"	استراتژی‌های "ST"	تهدیدات "T"
		تهدیدی جدی برای امنیت اجتماعی مواجهه با هجمه عظیم فرهنگی و رسانه‌ای محدود کردن امر به معروف به مصادیق
کاهش نقاط ضعف و پرهیز از تهدیدات	برای احتراز از تهدیدات استفاده از نقاط قوت	اتلاف وقت در فضای مجازی نظارت و کنترل ناپذیری فضای مجازی تخریب فضای فرهنگی جامعه زمینه‌سازی انحراف و ترویج منکرات

این حالت مطلوب‌ترین و مناسب‌ترین حالت برای سازمان بوده و بدین معنی است که در وضعیت فعلی ضمن آنکه از توانایی‌ها و نقاط قوت در خور و قابل اتکایی برخوردار است، در محیط تعاملی و زمینه‌ای- خود- نیز با فرصت‌های مناسبی مواجه است؛ لذا این دسته از راهبردها چگونگی به‌کارگیری توان موجود سازمان‌ها و نهادهای مرتبط با امر به معروف و نهی از منکر- در جهت بهره‌برداری حداکثری از فرصت‌های مغتنم محیطی- را بیان می‌دارد. از طرف دیگر، در اجرای استراتژی‌های SO می‌توان با استفاده از نقاط قوت داخلی از فرصت‌های خارجی حداکثر بهره‌برداری را نمود؛ چه این‌که هر سازمانی علاقه‌مند است همیشه در این موقعیت قرار داشته باشد تا بتواند با بهره‌گیری از نقاط قوت داخلی از فرصت‌ها و رویدادهای خارجی حداکثر استفاده را بنماید.

بنابراین، قرار گرفتن وضعیت امر به معروف و نهی از منکر در فضای مجازی- در این ناحیه- نشان دهنده مزیت نسبی وضعیت در حال حاضر است.

به این ترتیب با استفاده از ماتریس سوات، فهرستی از استراتژی‌های مختلف در چهار گروه متفاوت به‌دست می‌آید که با استفاده از ماتریس QSPM می‌توان این تحلیل را پایان داد؛ ماتریسی که محاسبات ریاضی دارد و اطلاعات آن با استفاده از خرد جمعی و اجماع نخبگان و مدیران ارشد سازمان‌های مرتبط با امر به معروف و نهی از منکر تکمیل می‌شود.

راهبردهای امر به معروف و نهی از منکر در فضای مجازی / ۱۳۹

بر این اساس و با بهینه‌سازی راهبردهای طراحی شده، اولویت‌بندی این راهبردها و نهایتاً انتخاب بهترین راهبردها برای سازمان انجام می‌شود.

جدول ۷: ماتریس QSPM تعیین جذابیت راهبردهای امر به معروف و نهی از منکر

کد استراتژی	عوامل اصلی موفقیت	ضریب	جذابیت	امتیاز جذابیت
SO	گسترش استفاده از فضای مجازی برای ترویج امر به معروف و نهی از منکر	۰/۱	۳	۰/۳
	شناخت و تبیین معروف و منکر در فضای مجازی	۰/۲	۴	۰/۸
	آموزش و تبلیغ معروف و نهی در فضای مجازی	۰/۲	۴	۰/۸
	حمایت از امر و ناهی در فضای مجازی	۰/۱	۴	۰/۴
	شبکه‌سازی تخصصی مستقیم در فضای مجازی	۰/۰۵	۳	۰/۱۵
WO	رفع موانع امر و نهی در فضای مجازی	۰/۱	۳	۰/۳
	شناخت علایق و نیازهای مخاطبان داخلی- کاربران- در فضای مجازی	۰/۱	۳	۰/۳
ST	رصد علایق کاربران	۰/۰۵	۲	۰/۱
	رصد و برخورد عملی با منکرها	۰/۰۵	۲	۰/۱
WT	گسترش حوزه نظارت‌ها در فضای مجازی	۰/۰۵	۲	۰/۱
	جمع	۱	-	-

بر این اساس، ماتریس QSPM به تعیین جذابیت برای هر یک از راهبردهای امر به معروف و نهی از منکر اختصاص دارد که میزان ضریب بر اساس داده‌های به‌دست آمده در جدول‌های نظرخواهی از نقاط قوت، ضعف، فرصت و تهدید تعیین می‌شود؛ جدول‌هایی که مجموع همه آن‌ها باید عدد ۱ شود.

هم‌چنین، برای تعیین میزان شدت- دوباره- از جامعه خبرگان نظرسنجی مکتوب می‌شود که میزان جذابیت نیز از ۱ تا ۵ بر اساس طیف لیکرت عددگذاری شده و از حاصلضرب این دو امتیاز جذابیت به‌دست می‌آید.

جدول ۸: تعیین اولویت راهبردهای امر به معروف و نهی از منکر

اولویت	امتیاز جذابیت	شرح استراتژی	کد استراتژی
اول	۰/۸	شناخت و تبیین معروف و منکر در فضای مجازی	SO
اول	۰/۸	آموزش و تبلیغ معروف و نهی در فضای مجازی	SO
دوم	۰/۴	حمایت از آمر و ناهی در فضای مجازی	SO
سوم	۰/۳	گسترش استفاده از فضای مجازی برای ترویج امر به معروف و نهی از منکر	SO
سوم	۰/۳	رفع موانع امر و نهی در فضای مجازی	WO
سوم	۰/۳	شناخت علایق و نیازهای مخاطبان	WO
چهارم	۱۵	شبکه‌سازی تخصصی مستقیم در فضای مجازی	SO
پنجم	۰/۱	رصد علایق کاربران	ST
پنجم	۰/۱	رصد و برخورد عملی با منکرها	ST
پنجم	۰/۱	گسترش حوزه نظارت‌ها در فضای مجازی	WT

بر اساس امتیازهای به‌دست آمده برای جذابیت راهبردها- در نهایت- رتبه‌بندی راهبرد به‌دست می‌آید؛ بر این اساس شناخت و تبیین معروف و منکر در فضای مجازی و آموزش و تبلیغ این دو در فضای مجازی بیشترین اولویت را در راهبردهای به‌دست آمده داراست؛ ضمن این‌که هر دو در ناحیه قوت، فرصت "SO" قرار دارند که منطبق با نتایج است.

نتیجه‌گیری

ارائه راهبرد کمک می‌کند مجموعه جهت‌گیری‌های سازمانی به منظور گسترش و تعمیق امر به معروف و نهی از منکر در فضای مجازی- در عرصه اجرا و عمل یا پژوهش- به صورت هماهنگ و معطوف به هدف پیش برود.

با روشن شدن جایگاه فعلی اجرای امر به معروف و نهی از منکر در فضای مجازی که وضعیت- به نسبت- مناسبی دارد و به لطف استقرار نظام دینی و مردم متعهد در عمل به معروف و پرهیزکار نسبت به منکرها به نظر می‌رسد بهره‌گیری از دو راهبرد اصلی شناخت و تبیین معروف و منکر در فضای مجازی و آموزش و تبلیغ این دو می‌تواند وضعیت را در آینده رو به بهبود سوق دهد.

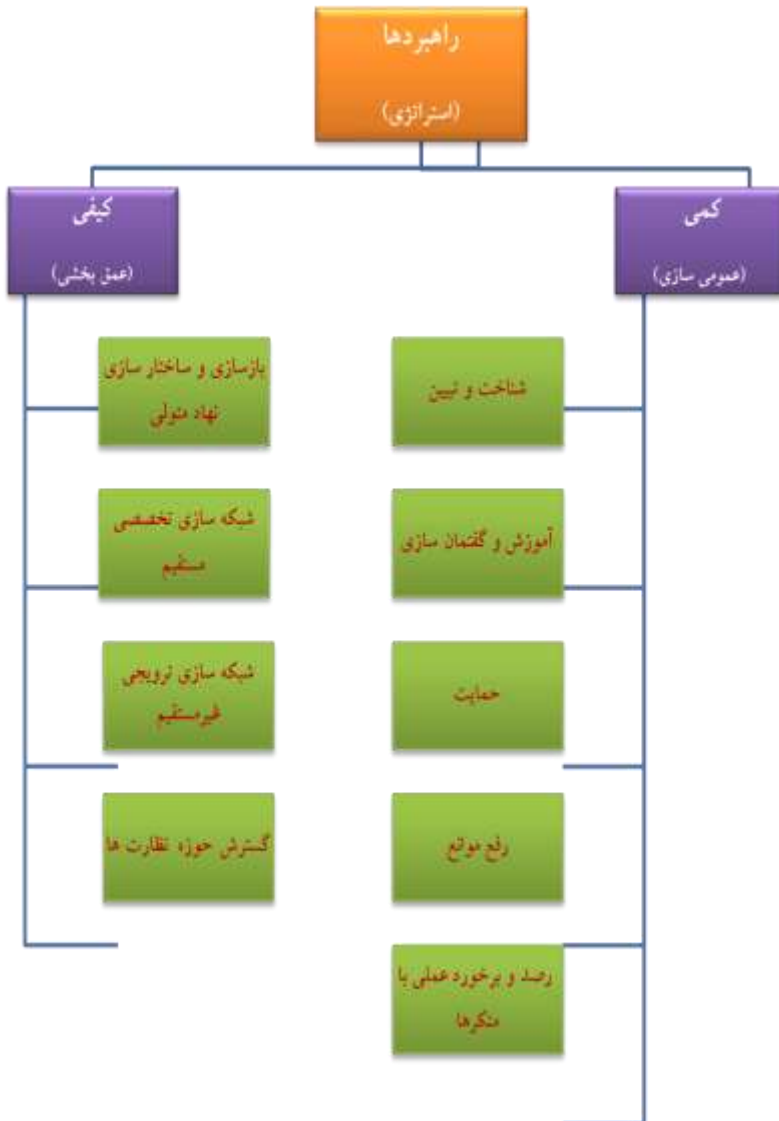
به منظور سهولت استفاده، راهبردهای احصاء شده تقسیم‌بندی کمی و کیفی شده و در قالب نمودار زیر ارائه می‌گردد:

۱. راهبردهای کمی (عمومی‌سازی در فضای مجازی)؛ در این حوزه لازم است مجموعه اقداماتی برای گسترش فرهنگ امر و نهی در جامعه انجام داد و هدف آن فرهنگ‌سازی و اشاعه امر و نهی و نظارت جمعی در کشور است که عبارتند از:
 - شناخت و تبیین معروف و منکر در فضای مجازی؛ امر به معروف و نهی از منکر مبتنی بر شناخت علایق و نیازهای مخاطبان و کاربران.
 - گفتمان‌سازی نسبت به پذیرش معروف و پرهیز از منکر؛ هدایت و آموزش جامعه به سمت اشتیاق و عمل نسبت به معروف‌ها و اجتناب از ترویج یا عمل به منکرات در فضای مجازی.
 - حمایت از آمر و ناهی در فضای مجازی؛ به لحاظ قوانین حاکمیتی، حقوقی و محتوایی.
 - رفع موانع اجرای امر به معروف و نهی از منکر در فضای مجازی.
 - رصد، پایش و برخورد عملی با منکرها در فضای مجازی.

۲. راهبردهای کیفی (عمق‌بخشی در فضای مجازی)؛ به معنای عمق‌بخشیدن و گسترش حوزه معنایی امر به معروف و نهی از منکر است که هدف آن غنا بخشیدن و ارتقای کیفی امر و نهی و نظارت در کشور می‌باشد که عبارتند از:
- بازسازی و ساختارسازی نهاد متولی امر به معروف و نهی از منکر در فضای مجازی؛ مشخص نمودن حوزه‌های مسئولیتی، ستادی، اجرایی، ترسیم اهداف و چشم‌انداز و مأموریت برای نهادهای ذیربط در حوزه امر به معروف و نهی از منکر در حوزه حاکمیتی.
 - شبکه‌سازی تخصصی مستقیم در فضای مجازی برای ترویج امر به معروف و نهی از منکر؛ تربیت مربیان امر به معروف و نهی از منکر و مسلط به شرایط حاکم بر فضای مجازی.
 - شبکه‌سازی ترویجی غیر مستقیم در فضای مجازی برای ترویج امر به معروف و نهی از منکر؛ استفاده از ظرفیت‌های مردمی و خودجوش توسط نهادهای حاکمیتی با تقویت انگیزه، ارائه مشوق و تسهیل حضور.
 - گسترش حوزه نظارت‌ها در فضای مجازی؛ نظارت عام شامل حوزه‌های فنی و محتوایی و نیز نظارت بر شیوه‌های امر به معروف و نهی از منکر.

راهبردهای امر به معروف و نهی از منکر در فضای مجازی / ۱۴۳

نمودار ۳: راهبردهای تقسیم‌بندی کمی و کیفی

فهرست منابع

۱. قرآن کریم.
۲. تارنمای مقام معظم رهبری به نشانی: <http://farsi.khamenei.ir>
۳. آشنا، حسام الدین؛ (۱۳۸۲). الگوی هنجاری مطلوب برای رسانه‌های جدید اسلامی. شانزدهمین کنفرانس بین‌المللی وحدت اسلامی. تهران: مجمع تقریب مذاهب اسلامی.
۴. آشنا، حسام‌الدین؛ رضی، حسین؛ (۱۳۷۶). بازنگری نظریه‌های هنجاری رسانه‌ها و ارائه دیدگاهی اسلامی. دین و ارتباطات. شماره ۴: ۲۴۶-۲۰۷.
۵. احمدی، سجاد؛ احمدی، جواد؛ رحیمی، مهدی؛ (۱۳۹۲). بررسی ضرورت امر به معروف و نهی از منکر در پایداری و ارتقای اخلاق اجتماعی. مطالعات راهبردی بسیج. شماره ۵۹: ۱۳۲-۱۰۵.
۶. افشار زنجانی، ابراهیم؛ محسنی، حمید؛ (۱۳۸۷). اینترنت، جنبه‌های نظری و کاربردی آن. تهران: نشر کتابدار.
۷. ابن منظور، محمد بن مکرم؛ (۱۴۰۸). لسان العرب، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۸. اورنگی، مرتضی؛ و همکاران؛ (۱۳۹۳). راهکارهای اجرای امر به معروف و نهی از منکر در فضای مجازی. همایش امر به معروف و نهی از منکر با رویکرد جایگاه، اهداف و ابزارهای نوین در عصر حاضر. سازمان بسیج اساتید. آذربایجان غربی.
۹. باهنر، ناصر؛ روحانی، محمدرضا؛ (۱۳۹۰). رسانه‌های جمعی و مسئولیت اجتماعی مطالعه تطبیقی رویکرد اسلامی و غربی. دین و ارتباطات، سال ۱۸، شماره ۱. ۳۹: ۳۴-۵.
۱۰. تن، الکسیس؛ (۱۳۸۸). نظریه‌ها و پژوهش‌های ارتباط جمعی. ترجمه نعیم بدیعی. تهران: انتشارات مؤسسه همشهری.

راهبردهای امر به معروف و نهی از منکر در فضای مجازی / ۱۴۵

۱۱. توکلی، محمد؛ (۱۳۸۰). موج نرم. ترجمه شهیندخت خوارزمی. چاپ ۳. تهران: نشر فاخته.
۱۲. جمشیدی، مسلم؛ غلام جمشیدی، محمد صادق، سیاح البرزی، هدایت؛ (۱۳۸۸). تحلیلی نو و عملی از امر به معروف و نهی از منکر در انتظام اجتماعی. انتظام اجتماعی، سال ۱، شماره ۴: ۱۶۹-۱۴۳.
۱۳. جوان آراسته، حسین؛ (۱۳۹۱). اصل هشتم و ضرورت تأسیس سازمان امر به معروف و نهی از منکر. حکومت اسلامی. سال ۱۷. شماره ۶۶: ۵۹-۸.
۱۴. جواهری، محمدرضا؛ (۱۳۹۳). بررسی علل عدم پذیرش امر به معروف و نهی از منکر در جامعه. پژوهش‌های اجتماعی اسلامی. سال ۲۰. شماره ۱۰۲: ۵۱-۷.
۱۵. حبیبی، حمدالله؛ شوقی، اکبر؛ (۱۳۹۳). اصول آموزش پنهان در طراحی محتوای الکترونیکی مرتبط با امر به معروف و نهی از منکر. همایش امر به معروف و نهی از منکر با رویکرد جایگاه، اهداف و ابزارهای نوین در عصر حاضر. سازمان بسیج اساتید. آذربایجان غربی.
۱۶. خادمی، حسین؛ محمودخانی، حمیدرضا؛ (۱۳۹۲). واجب فراموش شده: راهبردهای مقام معظم رهبری در زمینه امر به معروف و نهی از منکر. تهران: انتشارات خیزش نو.
۱۷. خانی‌جزنی، جمال؛ (۱۳۸۸). آداب فضای مجازی. تهران: انتشارات سازمان پژوهش‌های علمی و صنعتی ایران.
۱۸. خلیلی، محسن؛ کفاشان، مجتبی؛ (۱۳۸۶). بررسی جامعه انسانی و تأثیر اطلاعات بر آن. مجله الکترونیکی نما. پژوهشگاه اطلاعات و مدارک علمی ایران. دوره ۷. شماره ۳.
۱۹. دولت‌پسندی، مهناز؛ (۱۳۹۳). آسیب‌های نوپدید؛ شبکه‌های اجتماعی مجازی در کمین خانواده ایرانی. همایش امر به معروف و نهی از منکر با رویکرد جایگاه، اهداف و ابزارهای نوین در عصر حاضر. سازمان بسیج اساتید. آذربایجان غربی.

۲۰. دیوید، فرد آر؛ (۱۳۹۰). مدیریت استراتژیک، ترجمه علی پارسائیان و سید محمد اعرابی. چاپ ۲۱. تهران: انتشارات دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
۲۱. طریحی، فخرالدین؛ (۱۳۶۷). مجمع البحرین. چاپ ۲. تهران: دفتر فرهنگ نشر اسلامی.
۲۲. عباس‌زاده، عباس؛ (۱۳۹۳). موانع و چالش‌های موجود در تحقق امر به معروف و نهی از منکر در عصر حاضر. همایش امر به معروف و نهی از منکر با رویکرد جایگاه، اهداف و ابزارهای نوین در عصر حاضر. سازمان بسیج اساتید. آذربایجان غربی.
۲۳. فقیهی، علی‌نقی؛ نجفی، حسن؛ (۱۳۹۲). بررسی شیوه‌های کاربردی‌سازی امر به معروف و نهی از منکر در تعلیم و تربیت دانش‌آموزان. پژوهشنامه تربیت تبلیغی. سال ۱، شماره ۱: ۳۲-۹.
۲۴. فیاض، ابراهیم؛ (۱۳۸۷). نظریه دیپلماسی شیعه. پگاه حوزه. سال ۷. شماره ۲۲۶.
۲۵. قادری، کاوه؛ (۱۳۹۳). هویت و شبکه‌های اجتماعی. <http://www.sharnews.com/11993>
۲۶. قاضی‌زاده، ضیاءالدین؛ (۱۳۸۷). فناوری اطلاعات و ارتباطات و مبانی سیستم‌های اطلاعاتی. کاربردهای فناوری اطلاعات و ارتباطات. تهران: مؤسسه چاپ و انتشارات دانشگاه امام حسین علیه السلام.
۲۷. کاظم‌زاده، موسی؛ (۱۳۹۳). نقش وسایل ارتباط جمعی در ترویج و توسعه فرهنگ وقف. کنگره فرهنگ و اندیشه دینی. بوشهر: مرکز راهبری مهندسی فرهنگی شورای فرهنگ.
۲۸. کاظمیان، زیبا؛ (۱۳۹۱). راهبردهای بنیادی تبلیغات در تعلیم آموزه‌های دینی و تربیت اسلامی. علوم تربیتی. سال ۷. شماره ۱۴: ۱۲۳-۱۴۰.
۲۹. کوثری، مسعود و مجموعه نویسندگان؛ (۱۳۸۷). اینترنت و آسیب‌های اجتماعی. تهران: انتشارات سلمان.
۳۰. مطهری، مرتضی؛ (۱۳۸۲). حماسه حسینی. تهران: انتشارات صدرا.

راهبردهای امر به معروف و نهی از منکر در فضای مجازی / ۱۴۷

۳۱. مرتجی، سمانه؛ (۱۳۹۳). یادگیری الکترونیک، ویژه هشتمین سالگرد سایت انسان‌شناسی و فرهنگ.

۳۲. مولانا، سید حمید؛ برجیان، محمد حسین؛ (۱۳۸۹). ابعادی نظری در باب اسلام و ارتباطات. معرفت. شماره ۱۵۱: ۱۲۹-۱۱۱.

۳۳. همایون، محمد هادی؛ مطهری‌نیا، محمود؛ (۱۳۸۸). بررسی تطبیقی امر به معروف در آخرالزمان، جمهوری اسلامی ایران و حکومت جهانی امام عصر علیه السلام. مطالعات انقلاب اسلامی. دوره ۶. شماره ۱۸: ۹۶-۸۱.

34. Castell, Manuel., (1999). **Information Technology, Globalization and Social Development UNRISD Discussion Paper**. No. 114.
35. Vrooman, S., (2002). **“The Art of Invective Performing Identity” in Cyberspace New Media and Society**. Vol. 4, Sage Publication.

پدافند غیر عامل در فضای مجازی

و تبیین نقش حکومت‌ها و نهادهای دینی^۱

نویسندگان: محمدحسین اباذری (ایران)^۲، دکتر علی اکبر ایزدی فرد (ایران)^۳

پذیرش: ۱۳۹۶/۰۵/۱۹

دریافت: ۱۳۹۵/۰۵/۱۵

چکیده

امروزه با پیشرفت تکنولوژی و استفاده روز افزون مردم- به‌ویژه جوانان- از ابزارهای پیشرفته ارتباطی هم‌چون فضای مجازی، کشورهای اسلامی با حملات گسترده‌ای از سوی دشمنان داخلی و خارجی مواجه هستند. این حملات و تهدیدها به‌حدی گسترده است که مقام معظم رهبری از آن به جنگ نرم تعبیر کرده‌اند. در این جنگ و نبرد مجازی، ضرورت ایجاب می‌کند تمامی کشورهای اسلامی- به‌ویژه جمهوری اسلامی ایران- با استفاده از امکانات و ظرفیت‌های موجود و بر اساس یکی از مهم‌ترین استراتژی‌های دفاعی- یعنی پدافند غیر عامل- به دفاع در برابر این حملات پردازند. پدافند غیر عامل نوعی دفاع بدون جنگ‌افزار نظامی است که یکی از روش‌های آن در حملات نرم‌افزاری، استفاده از ظرفیت‌های موجود در فضای مجازی است. فضای مجازی بستر مناسبی برای تبلیغ معارف دینی، پاسخ به شبهات دینی، آموزش نیروهای متخصص و کاردان در حوزه دین و شریعت است. در این میان نقش حکومت‌ها و نهادهای دینی واجد اهمیت بیشتری است؛ به‌طوری که می‌توان بر اساس مبانی شرعی پدافند غیر عامل در حوزه فضای مجازی، حکم به لزوم و وجوب فعالیت در این حوزه نمود. در این پژوهش بعد از تبیین پدافند غیر عامل در جنگ نرم، ظرفیت‌های فضای

۱. مستخرج از رساله دکتری «بررسی فقهی حقوقی پدافند غیر عامل»، دانشگاه آزاد اسلامی/ واحد بابل.

۲. دانشجوی دکتری گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشگاه آزاد اسلامی، بابل، ایران،

abazarimb@yahoo.com

۳. استاد گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه مازندران،

بابلسر، ایران، ali85akbar@yahoo.com

مجازی در حوزه آموزش دینی مورد بررسی قرار گرفته و این نتیجه حاصل شد که امروزه آموزش دینی در فضای مجازی نوعی دفاع در برابر دشمنان دین محسوب شده و این نوع از فعالیت‌ها در حوزه فضای مجازی به یک امر لازم تبدیل شده است تا جایی که می‌توان گفت مهم‌ترین نقش در این فریضه بر عهده حکومت‌ها و نهادهای دینی است.

واژگان کلیدی: جنگ نرم، پدافند غیر عامل، حکومت‌ها، نهادهای دینی، فضای مجازی

مقدمه

یکی از راه‌هایی که امروزه کشورهای سلطه‌گر برای رسیدن به اهداف خود ترسیم کرده‌اند، براندازی حکومت‌های اسلامی با حملات نرم است که از آن می‌توان به جنگ نرم تعبیر نمود؛ در این جنگ ابزار و ادوات نظامی تغییر یافته و سازماندهی آن پیچیده‌تر از جنگ سخت شده است؛ لذا آسیب‌ها و جراحات وارده در این جنگ شاید در بعضی موارد- در ابتدای امر- مشاهده نشود اما ممکن است سهمگین‌تر از جنگ سخت باشد به این دلیل که کشورهای مهاجم بدون صرف هزینه‌های گزاف ناشی از جنگ سخت و با انجام راهکارهای مکارانه، روح و روان ملت‌های مسلمان را در اختیار گرفته و الگوهای رفتاری و روش زندگی آنان را به‌مرور تغییر می‌دهند. بنابراین خطری جدی در حال تهدید حکومت‌های اسلامی است.

مطابق با استراتژی دفاعی- در هر حکومتی- لازم است برای مقابله با حملات و هجمه‌های دشمن، راهکاری دفاعی مدنظر قرار داد؛ نوع راهکار دفاعی که در این پژوهش ارائه شده است، پدافند غیر عامل در حوزه جنگ نرم است.

پدافند غیر عامل^۱ نوعی از دفاع در برابر دشمن است که بدون جنگ‌افزار نظامی انجام می‌گیرد؛ در این نوع دفاع، کشوری که مورد تهدید و هجمه از سوی دشمن قرار گرفته با ابزار دفاعی نرم در مقابل حملات نرم دفاع می‌کند و نیازی به استفاده از ابزار جنگی و تسلیحاتی نیست.

1. Passive Defense

پدافند غیر عامل در فضای مجازی و تبیین نقش حکومت‌ها و نهادهای دینی / ۱۵۱

به عبارت دیگر، می‌توان در این نوع از دفاع از همان ابزارهای دشمن برای خنثی کردن حملات او استفاده نمود.

یکی از ابزارهای دشمن برای ضربه زدن به کشورهای اسلامی، فضای مجازی است؛ این فضا آزاد و در دسترس همگان است به طوری که توسط یک شبکه اینترنتی چندین کاربر را به یکدیگر متصل می‌کند. وقتی دشمن از این فضایی که هیچ محدودیتی از نظر نوع اطلاعات و داده‌ها در آن نیست استفاده می‌کند، لازم است برای مقابله با حملات نرم دشمن و متناسب با نوع آن، راهکارهایی را بررسی و اعمال نمود.

یکی از بهترین و اثربخش‌ترین راهکارهایی که می‌توان با استفاده از این فضا برای دفع حملات دشمن به کار برد و بر اساس مبانی پدافند غیر عامل دفاع نرم‌افزاری در مقابل تهاجم نرم دشمن انجام داد، آموزش‌های دینی و پاسخ به شبهات حوزه دین در این فضا است که این امر به مقدماتی هم‌چون تربیت افراد متخصص در حوزه دین نیاز دارد؛ این وظیفه و تکلیف در ابتدای امر متوجه حکومت‌ها و نهادهای دینی - هم‌چون حوزه‌های علمیه - است.

در این پژوهش بعد از بیان تغییر رویکرد دشمن در مقابله با کشورهای اسلامی و تبدیل نوع تهاجم و حمله در دنیای امروز، بهترین راه مقابله با این تهاجم را پدافند غیر عامل در حوزه فضای مجازی عنوان کرده و ضمن استناد به آیات قرآنی، حکم به وجوب دفاع و مقابله با دشمن در این عرصه داده و بیان شده که بهترین راهکار پدافند غیر عامل در این جنگ نرم، آموزش‌های تخصصی و تبلیغ معارف دینی در فضای مجازی است؛ در نتیجه می‌توان با استنباط از آیات شریفه، حکومت‌های اسلامی و نهادهای دینی را ملزم به برنامه‌ریزی و اجرای برنامه‌های آموزشی و تبلیغی در این عرصه نمود.

مبانی نظری پژوهش

۱. جنگ نرم

جنگ نرم^۱ از موضوعات مهمی است که امروزه بسیاری از کشورهای سلطه‌گر برای تسخیر کشورهای هدف، آن را در برنامه‌های کلان خود قرار داده و در حال اجرایی کردن آن هستند. این نوع جنگ شامل اقدامات روانی و تبلیغاتی است که با ابزار پیشرفته مجازی، جامعه یا گروه خاصی را مورد هدف قرار می‌دهد و عمده تفاوت آن با جنگ سخت عدم استفاده از سلاح‌های نظامی است.

به تعبیر دیگر، جنگ نرم استفاده دقیق و طراحی شده از تبلیغات و ابزارهای مربوط به آن است که به منظور تأثیرگذاری بر عقاید، فرهنگ، سیاست، احساسات، تمایلات، رفتار و مختصات فکری دشمن و با توسل به شیوه‌هایی که موجب پیشرفت مقاصد امنیت ملی می‌شود، مورد استفاده قرار می‌گیرد.

جنگ نرم در فرهنگ سیاسی به فروپاشی از درون گفته می‌شود؛ در این نوع جنگ درگیری فیزیکی وجود ندارد بلکه دشمن با ابزار فرهنگی و رسانه‌ای حلقه‌های فکری و فرهنگی کشور هدف را سست کرده و رقیب را به انفعال و شکست وامی‌دارد.^۲

به طور کلی، جنگ‌ها تا سال ۱۹۴۵ میلادی - غالباً - جنگ سخت بود که بعد از آن با توجه به دوقطبی شدن جهان به بلوک شرق و غرب، دوره‌ای جدید از رقابت میان آمریکا و شوروی سابق آغاز شد که به جنگ سرد^۳ مشهور شد.

جنگ سرد ترکیبی از جنگ سخت و نرم بود که طی آن دو ابرقدرت - در عین تهدیدهای سخت - از رویارویی مستقیم با یکدیگر پرهیز می‌کردند.

1. Soft War

۲. ملکی و حاتمی، ۱۳۹۲، ص. ۶۵.

3. Cold War

پدافند غیر عامل در فضای مجازی و تبیین نقش حکومت‌ها و نهادهای دینی / ۱۵۳

با فروپاشی شوروی سابق در سال ۱۹۹۱ میلادی و پایان یافتن جنگ سرد، کارشناسان جنگ در آمریکا با استفاده از تجارب دو جنگ جهانی و دوران جنگ سرد دریافته‌اند که می‌شود با هزینه کمتر و بدون دخالت مستقیم در سایر کشورها به اهداف سیاسی و اقتصادی دست یافت که از این مقوله در ادبیات سیاسی جهان به جنگ نرم یاد می‌شود. جنگ نرم- امروزه- مؤثرترین، کارآمدترین و کم‌هزینه‌ترین و در عین حال خطرناک‌ترین و پیچیده‌ترین نوع جنگ علیه امنیت ملی یک کشور است؛ به طوری که می‌تواند زیرساخت‌های فکری و معنوی یک ملت را به خطر بیندازد؛ می‌توان گفت امروزه این تهاجم در کشورهای اسلامی- به‌ویژه جمهوری اسلامی ایران- بیشتر از سایر کشورها مشاهده می‌شود.

مقام معظم رهبری در این ارتباط می‌فرماید:

دنیاى استکبار و در رأس آن‌ها آمریکا، همان جنگ نرمی است که ما از چند سال قبل درباره آن بحث کردیم.^۱

دلیل این مطلب را می‌توان ناتوانی دشمن در مقابله با جمهوری اسلامی ایران در جنگ سخت عنوان کرد.

بنابراین مدل تهاجم تغییر کرده و دشمن دست به یک جنگ تمام‌عیار فرهنگی زده است؛ این جنگ و تهاجم نیز ابزار خاص خود را دارد. یکی از ابزارهای این تهاجم، استفاده دشمن از فضای مجازی است.

فضای مجازی یک محیط الکترونیکی یا محیط شبکه‌ای از کامپیوترها است؛ به طوری که با استفاده از جلوه‌های سمعی و بصری سعی دارد اشیاء و واقعیت‌های سه‌بعدی جهان واقعی را مشابه‌سازی کند. از خصوصیات بارز این فضا بی‌مکانی و بی‌زمانی است.^۲

۱. مقام معظم رهبری، ۱۶ تیر ۱۳۹۳.

۲. منتظرانم، ۱۳۸۱، ص. ۲۳۱.

در این فضای باز اطلاعاتی هر نوع پیام صوتی، تصویری و نوشتاری رد و بدل می‌گردد و هیچ محدودیتی در این فضا از نظر مکان، زمان و نوع داده‌ها وجود ندارد؛ این فضا به دلیل عدم محدودیت می‌تواند عرصه گسترده‌ای برای تبلیغات سوء از طرف دشمن باشد.

مقام معظم رهبری در دیدار با بسیجیان جنگ نرم در فضای مجازی را چنین ترسیم می‌کنند:

جنگ نرم یک عرصه بسیار وسیعی است و روزه‌به‌روز هم با گسترش این فضای مجازی دارد گسترده‌تر می‌شود و خیلی هم خطرناک‌تر از جنگ سخت است.^۱

بنابراین، جنگ نرم در عرصه فضای مجازی واقعیتی انکارناشدنی است که باید برای دفاع در برابر این تهاجم چاره‌ای اندیشید؛ چاره کار نیز به دست نخبگان و اندیشه‌وران دینی و فرهنگی جامعه است؛ نخبگانی که در دانشگاه‌ها و حوزه‌های علمیه و نهادهای وابسته به آن- هم‌چون جامعه المصطفی علیه السلام العالمیه- مشغول علم‌آموزی هستند.

مقام معظم رهبری در ارتباط با لزوم این دفاع می‌فرمایند:

ما در حال یک چنین نبردی هستیم؛ ما در حال یک چنین جهادی هستیم. به ایمان مردم ما حمله می‌کنند، به بصیرت مردم ما حمله می‌کنند، به تقوای ما حمله می‌کنند، به اخلاق ما حمله می‌کنند، و ویروس‌های گوناگون خطرناک معنوی را در میان ما پراکنده می‌کنند؛ ما چه کار کنیم؟ باید دفاع کنیم.^۲

۱. مقام معظم رهبری، ۳ آذر ۱۳۹۵.

۲. همان، ۱۴ دی ۱۳۹۴.

پدافند غیر عامل در فضای مجازی و تبیین نقش حکومت‌ها و نهادهای دینی / ۱۵۵

به نظر می‌رسد بهترین راه‌حل دفاع در این تهاجم نرم، پدافند غیر عامل در فضای مجازی است که نیازمند تبیین و استدلال است؛ نکته قابل توجه این است که پدافند غیر عامل در فضای مجازی علاوه بر دفاع، جنبه بازدارندگی نیز داشته و موجب تقویت قوای درونی نظام، منصرف شدن دشمن از حملات نرم و ترویج فرهنگ اسلام در سراسر دنیا با استفاده از ابزار جدید می‌گردد.

۲. پدافند غیر عامل

یکی از مهم‌ترین استراتژی‌های دفاعی که امروزه وجود آن در کشورهای اسلامی ضروری محسوب می‌شود، پدافند غیر عامل است؛ پدافند غیر عامل از دو واژه زیر تشکیل شده است:

- «پد» که در برخی منابع به آن «پاد» گفته می‌شود به معنای مخالف و ضد.^۱
- «آفند» به معنای خصومت، حمله، دشمنی، جنگ و پیکار.^۲
- «پدافند» که مرکب از این دو واژه است به معنای دفاع در مقابل حمله؛ این واژه- در اصطلاح- به مجموعه اقداماتی گفته می‌شود که مستلزم به‌کارگیری تمامی وسایل و امکانات و روش‌های تاکتیکی به منظور جلوگیری از ورود دشمن به حریم جغرافیایی و انهدام دشمن منجر می‌گردد.^۳

به‌طور کلی؛ پدافند در اصطلاح دفاعی و امنیتی به دو قسم زیر تقسیم شده است:

۱. پدافند عامل نوعی از پدافند است که در زمان جنگ و حمله نظامی خود را نشان می‌دهد بدین صورت که کشور هدف با استفاده از ابزار جنگی و تسلیحات نظامی در مقابل دشمن ایستادگی و مقاومت می‌کند.^۴

۱. انوری، ۱۳۸۷، ج ۲، ص. ۱۲۲۷.

۲. همان، ج ۱، ص. ۱۳۲.

۳. توکلی و رزمی، ۱۳۹۲، ص. ۱۷.

۴. اعتمادی، ۱۳۹۰، ص. ۴۳.

۲. پدافند غیر عامل در صورتی است که جنگ و تهاجم نظامی بالفعلی ممکن است در کار نباشد که- بالطبع- از جنگ افزار و تسلیحات و روش های دفاع نظامی استفاده نمی شود.^۱

با مراجعه به متن سیاست های ابلاغی در امور پدافند غیر عامل که به عنوان راهنمای دستگاه های اجرایی، تقنینی و نظارتی توسط مقام معظم رهبری مورد تأکید قرار گرفته است، پدافند غیر عامل این طور تعریف شده است:

مجموعه اقدامات غیر مسلحانه که موجب افزایش بازدارندگی، کاهش آسیب پذیری، تداوم فعالیت های ضروری، ارتقای پایداری ملی و تسهیل مدیریت بحران در مقابل تهدیدات و اقدامات نظامی دشمن می گردد.^۲

با نگاهی به تحولات دنیا و منطقه به این نتیجه می توان دست یافت که کشورهای مستکبر علاوه بر این که با استفاده از جنگ های نیابتی^۳ حکومت ها را درگیر برخوردهای فیزیکی می کنند؛ اما روش مبارزه و مقابله مستقیم خود با حکومت های اسلامی را تغییر داده و با روشی نو به جنگ با اسلام آمده اند؛ این جنگ که از آن به جنگ نرم تعبیر می شود می تواند زیرساخت های معنوی یک ملت را به نابودی بکشاند. در این نوع از تهاجم دشمن، پدافند غیر عامل با برنامه ریزی دقیق و مدون به ارائه راهکارهای مقابله با این حملات می پردازد که این امر دارای مبانی قرآنی و روایی مهمی است که نمونه های آن در بخش های بعدی بیان می شود.

۱. فردرو، ۱۳۸۸، ص. ۱۵.

۲. مقام معظم رهبری، ۲۹ بهمن ۱۳۸۹.

۳. فضای مجازی

فضای مجازی عبارت است از فضایی که ارتباطات کامپیوتری در آن رخ می‌دهد؛ به طوری که کاربران با یک شبکه اینترنتی به یکدیگر متصل می‌گردند. این واژه اولین بار توسط ویلیام گیسون^۱ در سال ۱۹۸۲ میلادی مورد استفاده قرار گرفت.

فضای مجازی برای گیسمبون فضایی تخیلی است که از اتصال رایانه‌هایی پدید آمده است که تمامی انسان‌ها، ماشین‌ها و منابع اطلاعاتی در جهان را به هم متصل کرده است.

به طور کلی، با ظهور و گسترش صنعت هم‌زمان با ارتباطات و در امتداد آن اینترنت به عنوان شبکه ارتباطی و اطلاعاتی جهانی، فضای جدیدی در عرصه زندگی به وجود آمد که می‌توان با عناوینی هم‌چون فضای دوم و فضای عاملی از آن یاد کرد؛^۲ همین فضای باز اطلاعاتی باعث شده در نحوه ارتباط دولت‌ها و حتی در نحوه تخاصم میان کشورها نیز تحول بزرگی به وجود بیاید.

این تحول به نحوی بوده است که امروزه مدل جنگ و درگیری را تغییر داده و از جنگ سخت به جنگ نرم بدل گشته است. در این جنگ نرم، دشمن با استفاده از ابزار پیشرفته و امکاناتی که در حال بروزرسانی است، به کشورهای دیگر حمله می‌کند و از این فضای باز و بدون کنترل، سهمگین‌ترین تهاجمات خود را وارد می‌سازد. دشمن در این حملات نرم در فضای مجازی یا هزینه کمتر و وسعت بیشتر، زیرساخت‌های فکری مردم- به‌ویژه جوانان- را هدف گرفته و آن‌ها را از آرمان‌های دینی و انقلابی دور می‌کند.

1. William Gibson

۲. عاملی، ۱۳۹۰، ص. ۴۵.

بنابراین، کشورهای اسلامی باید هوشیار بوده و برای مقابله با این حملات و تهاجمات برنامه‌ریزی کنند که به نظر می‌رسد مؤثرترین راهکاری که مبنای دفاع در برابر این تهاجمات است، پدافند غیر عامل است.

با توجه به این‌که پدافند غیر عامل در جنگ نرم نیز مانند جنگ سخت دارای مبانی و راهکارهای اساسی است، باید اصول این نوع از دفاع مورد ارزیابی قرار بگیرد؛ پدافند غیر عامل با توجه به نوع حمله و تهاجم، نحوه دفاع در برابر دشمن را طراحی و اجرا می‌کند.

مطابق با تحقیقات به عمل آمده بهترین راه‌حل از منظر دکترین پدافند غیر عامل برای دفاع در برابر این نوع حملات، استفاده از ظرفیت‌های فضا مجازی به عنوان آموزش مسائل دینی و تربیت افراد متخصص است؛ لذا فضای مجازی علاوه بر این‌که فضایی باز برای نفوذ دشمن است، محیطی مناسب برای تبلیغ و تربیت افراد از نظر دینی است.

امروزه این مسئله به یکی از ضروریات دین بدل گشته و در این زمینه سازمان‌ها و نهادهای دینی - به‌ویژه آموزشگاه‌ها، دانشگاه‌ها و حوزه‌های علمیه - می‌توانند از این ظرفیت عظیم برای رشد و توسعه هر چه بیشتر فرهنگ دینی در میان مردم استفاده کنند؛ این یکی از مهم‌ترین راهکارهای پدافند غیر عامل در جنگ نرم و حملات حوزه فضای مجازی است.

یکی از بخش‌های بسیار مهم این پژوهش که نوآوری آن محسوب شده و در ادامه بیان می‌شود، بیان مستندات قرآنی پدافند غیر عامل در فضای مجازی است.

ادله قرآنی پدافند غیر عامل در حوزه فضای مجازی

در این بخش دو دلیل قرآنی بر ضرورت و وجوب پدافند غیر عامل در حوزه فضای مجازی اشاره می‌شود:

۱. آیه نفی سبیل

قرآن کریم می‌فرماید:

«الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ بِكُفْرٍ فَإِنْ كَانَ لَكُمْ فَتْحٌ مِنَ اللَّهِ قَالُوا أَلَمْ نَكُنْ مَعَكُمْ وَإِنْ كَانَ لِلْكَافِرِينَ نَصِيبٌ قَالُوا أَلَمْ نَسْتَحِذْ عَلَيْكُمْ وَنَمْنَعُكُمْ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ فَاللَّهُ يَحْكُمُ بَيْنَكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلَنْ يَجْعَلَ اللَّهُ لِلْكَافِرِينَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ سَبِيلًا»^۱

منافقان آنان هستند که نگران و مراقب حال شمایند؛ چنان‌چه برای شما فتح و ظفری پیش آید، گویند: نه آخر ما با شما بودیم و اگر کافران را فتح و بهره‌ای رسد، به آن‌ها گویند: نه ما شما را به اسرار مسلمانان آگاه کردیم و شما را از آسیب مؤمنان نگهداری نمودیم؛ پس خدا فردای قیامت میان شما و آنان حکم کند و خداوند هیچ‌گاه برای کافران نسبت به اهل ایمان راه تسلط باز نخواهد نمود.

البته باید توجه داشت که محل بحث، فراز «وَلَنْ يَجْعَلَ اللَّهُ لِلْكَافِرِينَ عَلَى

الْمُؤْمِنِينَ سَبِيلًا» است که در میان فقها به آیه نفی سبیل معروف شده است.^۲

یکی از مهم‌ترین واژگانی که در این آیه شریفه عنوان شده و با مسئله پدافند غیر عامل در حوزه فضای مجازی مرتبط است، واژه «سبیل» است که به معنای راه بیان شده^۳ هر چند در برخی آثار تفسیری به معنای حجت نیز آمده است؛^۴ اما آن معنایی که با محل بحث در ارتباط است همان معنایی است که غالب مفسرین آن را مطرح کرده‌اند

۱. نساء، ۱۴۱.

۲. کاشانی، ۱۴۰۴، ص. ۷.

۳. قرشی، ۱۴۱۲، ج ۳، ص. ۲۲۳.

۴. حسینی جرجانی، ۱۴۰۴، ج ۲، ص. ۱۵۰.

و آن معنای تسلط و راه نفوذ است؛^۱ لذا معنای تسلط و راه نفوذ بهترین معنایی است که می‌توان از نظر لغت برداشت نمود و برای استدلال در بحث پدافند غیر عامل در فضای مجازی به آن استناد جست.

هم‌چنین مفسرین و فقها قائل به این شده‌اند که آیه نفی سبیل اشاره به امور تشریحی دارد و شامل مقام قانونگذاری و تشریح احکام است؛^۲ بدین صورت که خدای متعال در مقام تشریح احکام اسلامی، حکمی که سبب تسلط کفار بر مسلمانان شود جعل نکرده؛ لذا مسلمانان نیز نباید حکمی را که به‌نوعی تسلط کفار را به‌دنبال دارد، منعقد سازند و خود را در زیر سلطه کفار قرار دهند.

برخی دیگر از مفسرین با توجه به این‌که کلمه «سبیل» از نظر قواعد ادبیات عرب، نکره در سیاق نفی است و افاده عموم می‌کند، عمومیت بیشتری به آیه داده و قائل به این شده‌اند که از این آیه چنین استفاده می‌شود که کفار نه‌تنها از نظر منطق بلکه از نظر نظامی، فرهنگی، اقتصادی و هر نظر بر افراد با ایمان، غالب و پیروز نخواهند شد؛^۳ بنابراین با توجه به این نگاه تفسیری می‌توان این آیه شریفه را در تمامی مسائل رایج نظام اسلامی جاری نمود.

امروزه یکی از مهم‌ترین مسائلی که جمهوری اسلامی ایران و دیگر نظام‌های اسلامی را درگیر کرده، مسئله «تهاجم فرهنگی» است؛ تهاجمی که با ابزار مختلف انجام می‌گیرد و به‌صورت نامحسوس زیربنای فکری و معنوی مردم- به‌ویژه جوانان- را به نابودی می‌کشانند. در این جنگ نرم ضرورت ایجاب می‌کند بر اساس مبانی قرآنی هم‌چون آیه نفی سبیل، دفاع نرم در برابر این حمله‌ها مورد ارزیابی قرار گرفته و علاوه بر آن در این عرصه نیاز به وقوع تحولات در حوزه پدافند غیر عامل در حوزه جنگ نرم است.

۱. طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۵، ص. ۱۱۶.

۲. مغنیه، ۱۴۲۴، ج ۲، ص. ۴۶۶؛ بجنوردی، ۱۴۱۹، ج ۱، ص. ۱۸۸.

۳. مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۴، ص. ۱۷۵.

پدافند غیر عامل در فضای مجازی و تبیین نقش حکومت‌ها و نهادهای دینی / ۱۶۱

در این میان نقش حکومت‌ها و نهادهای دینی، مبنایی است؛ به این دلیل که حکومت‌ها و نهادهای دینی هم‌چون دانشگاه‌ها و حوزه‌های علمیه که از نمونه‌های مهم آن جامعه المصطفی علیه السلام العالمیه است، می‌تواند با آموزش در فضای مجازی و تربیت افراد متخصص در دو حوزه فضای مجازی و علوم دینی، حملات و تهاجمات دشمن را خنثی کرده و علاوه بر آن فرهنگ دینی را در این فضای باز اطلاعاتی با استفاده از این ظرفیت و با توجه به حضور طلاب خارجی - در سراسر جهان - گسترده کرده و پدافند را تبدیل به نوعی آفند در عرصه فرهنگی کند.

این مطلب دارای اهمیت زیادی است که در میان نهادهای دینی در کشور، جامعه المصطفی علیه السلام العالمیه از این امکان - به نحو حداکثری - برخوردار است؛ مضافاً این‌که این نهاد با برخورداری از توان طلاب ایرانی و نحوه ارتباط میان طلاب ایرانی و خارجی می‌تواند نقش مؤثری در پیشبرد اهداف نظام جمهوری اسلامی داشته باشد. در همین ارتباط مقام معظم رهبری در دیداری که با طلاب این مجموعه داشتند، ضمن آن‌که شهر قم را هسته اولیه جامعه بین‌المللی علمی - اسلامی برشمردند، فرمودند: آشنایی متقابل با فرهنگ‌های ملل مختلف، به موازات فراگیری علوم سعادت‌بخش اسلامی، فرصت بزرگی است که باید آن را قدر شناخت.^۱

بنابراین، حضور طلاب سراسر دنیا در این نهاد علمی را فرصتی است که باید از آن نهایت استفاده را نمود؛ فرصتی که می‌توان از آن به‌عنوان آفند فرهنگی و دینی نام برد و از حالت پدافندی آن را خارج کرد.

۱. مقام معظم رهبری، ۳ آبان ۱۳۸۹.

- دلالت آیه نفی سبیل بر وجوب پدافند غیر عامل در فضای مجازی

بعد از تبیین آیه نفی سبیل و نقش مؤثر آن در مبنایی بودن عدم تسلط کفار بر مسلمانان، در این بخش به دلالت وجوبی این آیه شریفه بر پدافند غیر عامل در فضای مجازی و الزام نهادهای دینی بر فعالیت‌های آموزشی و تبلیغی در این فضا پرداخته می‌شود.

با توجه به مبنای جامعیت قرآن کریم و گستردگی معانی و مصادیق آن^۱ و نیز اطلاق آیه نفی سبیل و دیدگاه غالب مفسرین مبنی بر این‌که نفی سبیل در آیه دلالت بر این دارد که باید از هر چیزی که باعث تسلط و سیطره کفار بر مسلمانان می‌شود، اجتناب نمود- مسئله‌ای که در تمامی زمینه‌های نظامی، امنیتی، اقتصادی و فرهنگی جاری می‌شود،^۲ می‌توان قائل به لزوم و وجوب پدافند غیر عامل در فضای مجازی شد.

علاوه بر آن، برخی دیگر از فقها قائل به این هستند که هر چند آیه نفی سبیل دارای مصادیق و فروع زیادی در میان احکام شرعیه است؛ اما یکی از مهم‌ترین مسائلی که می‌توان از تمام آن امور فرعی به‌دست آورد، مسئله عدم ولایت کافر بر مسلمان است؛ به‌عبارت دیگر، نباید کاری کرد که یک مسلمان تحت سیطره و تسلط کافر قرار بگیرد و کافر بر او ولایت داشته باشد. این مسئله که از ذیل آیه استفاده شده نشان دهنده اهمیت این مسئله است؛ لذا باید از هر راه ممکن، ولایت کفار بر مسلمانان را نفی کرد و از آن اجتناب نمود.

بنابراین، آیه نفی سبیل یکی از نمونه‌های عدم تسلط کفار در زمینه‌های فرهنگی و دینی است که می‌توان آن را امری مبنایی عنوان کرد.

۱. ر. ک: سیوطی، ۱۳۹۱، ج ۲، ص. ۳۹۳.

۲. حسینی مراغی، ۱۴۱۷، ج ۲، ص. ۳۵۰.

پدافند غیر عامل در فضای مجازی و تبیین نقش حکومت‌ها و نهادهای دینی / ۱۶۳

قرینه مطلب آن‌جاست که وقتی نظامی از جهت فرهنگی مورد تهاجم قرار بگیرد و شکست بخورد و از نظر فرهنگی زیر سلطه دشمن برود، مقدمه‌ای برای شکست‌های بعدی در سایر عرصه‌ها خواهد بود که نمونه‌های آن در تاریخ- به فراوانی- مشاهده می‌شود؛ به‌عنوان نمونه، می‌توان اندلس را نام برد که دارای قدمتی به مدت هشت قرن در اسلام بود؛^۱ اما دشمن برای نفوذ به آن منطقه نقشه خود را عوض کرد و به‌جای این‌که از طریق جنگ سخت و با ابزار نظامی به اندلس حمله کند، از راه فرهنگی و جنگ نرم به آن کشور حمله کرد و آن‌جا را تصرف نمود.^۲ نگاه دیگری در رابطه با آیه وجود دارد به این صورت که نفی سبیل دارای دو جنبه است:

- جنبه سلبی؛ به‌معنای نفی ظلم و ستم و استبداد و استعمار برای حفظ

استقلال و نفی وابستگی بوده است که همان نفی سلطه از اجانب است.

- جنبه ایجابی؛ به‌معنای حفظ نظام اسلامی و ارتقای منزلت جمهوری

اسلامی ایران نزد مسلمانان و مستضعفان جهان است^۳ که همان انجام و

ایجاد راهکارهایی برای مسدود کردن راه نفوذ بیگانگان است.

بر این اساس، یکی از راه‌های اجتناب از سیطره و سلطه کفار بر مسلمانان در زمینه‌های فرهنگی و دینی، مسئله پدافند غیر عامل در حوزه فضای مجازی بوده که دارای راه‌هایی برای عدم سلطه کفار است که از جمله راهکارهای آن، آموزش‌های تخصصی علوم دینی و تبلیغ معارف اسلامی در فضای مجازی است؛ چرا که پدافند غیر عامل در حوزه فضای مجازی با اتکا به آیه نفی سبیل، مبلغ را ملزم به این می‌کند که در عرصه آموزش‌های مجازی ورود نموده و معارف دینی را با این ظرفیت عظیمی که فضای مجازی دارد- در سراسر جهان- منتشر نماید.

۱. غزالی، ۱۳۹۰، ص. ۲۴۶.

۲. نورانی اردبیلی، ۱۳۸۶، ص. ۲۹۱.

۳. دهشیری، ۱۳۷۸، ص. ۱۳۰.

نکته احصا شده دیگر - در این آیه - الزامی است که می‌توان از ذیل آیه استنباط کرد و آن را متوجه افراد، گروه‌ها، نهادهای دینی و اسلامی نمود؛ با توجه به این‌که آیه نفی سبیل بیان‌کننده عدم سلطه و تسلط کفار بر مسلمانان است به طوری که حرمت و عدم جعل را در کنار هم داشته و علاوه بر حکم تکلیفی، حکم وضعی بطلان و فساد را نیز به دنبال خود دارد؛ لذا بیان آن‌چه که موجب سیطره کفار بر مسلمانان گردد، انجامش هم مغبوض و مورد نهی شارع بوده و استحقاق عقاب را به دنبال دارد و هم عقود و معاملاتی که سبب این سلطه و سیطره شده‌اند از نظر شارع مقدس فاسد و باطل است.^۱

بنابراین، انجام کارهایی که سیطره و سلطنت کفار بر مسلمانان را به دنبال داشته باشد، حرام و مغبوض مولی است که چنین نتیجه‌گیری می‌شود که کارها و فعالیت‌هایی که سبب عدم سیطره و سلطنت کفار بر مسلمانان گردد و آن‌ها را بعضاً از فکر حمله و تهاجم به کشورهای اسلامی منصرف کند، واجب بوده و مورد رضایت حق تعالی است. علاوه بر آن با نگاهی به آیه نفی سبیل روشن می‌شود، از منظر دین اسلام حفظ اعتلا و برتری مسلمانان و نظام اسلامی یک اصل اساسی بوده و از اهداف مهم شمرده می‌شود؛ در دیدگاه فقه اسلامی - به ویژه فقه امامیه - سلطه و نفوذ دشمنان بر جامعه اسلامی و مسلمانان امری ناروا و مذموم است و برتری کفار بر مسلمانان - چه در نظام تکوین و چه در نظام تشریح - ممکن و پذیرفتنی نیست؛ به همین سبب هر عملی در این راه به اعتلا و پیشرفت کشور اسلامی کمک کند و مسلمانان را از سیطره و تسلط کفار خارج کند، لازم و واجب است.

به عبارت دیگر، بر اساس این آیه شریفه راه هر نوع نفوذ و سلطه‌ای از جانب کفار علیه مسلمانان - در حوزه‌های مختلف - باید مسدود گردد که کلمه واجب بودن نشان‌دهنده این عمل و لزوم آن است؛ البته این آیه در قالب چند اصل الزام‌آور

۱. علی‌دوست، ۱۳۸۳، ص. ۲۳۳.

پدافند غیر عامل در فضای مجازی و تبیین نقش حکومت‌ها و نهادهای دینی / ۱۶۵

در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران گنجانده شده که نشان دهنده اهمیت مسئله عدم سلطه پذیری است.^۱

بر این اساس، پدافند غیر عامل به دلیل رسالتی که به عهده دارد و بنابر این اصل که سیطره و نفوذ دشمن را از کشور دور نموده و به حال آماده‌باش در برابر هر نوع تهدید و تجاوز قرار دهد، می‌تواند بنابر نهی شارع از تسلط کفار بر کشورهای اسلامی در آیه نفی سبیل از مصادیق این آیه به‌شمار رود؛ هم‌چنین می‌توان با توجه به تغییر رویکرد تهاجمی دشمن از جنگ سخت به جنگ نرم آن را در جنگ نرم و فضای مجازی تسری داد و حکم به وجوب تبلیغ معارف دینی و آموزش‌های مجازی داد.

البته این امر نیاز به توجه بیشتری از سوی حکومت‌ها و نهادهای دینی است و باید از چند محور مورد بررسی قرار بگیرد.

یکی از محورهای مهم در این رابطه بحث از قوانین موجود در این زمینه است؛ چرا که وجود قوانین مربوط به فضای مجازی در کشورها کمک مهمی در پیشبرد اهداف این پدیده دارد؛ با این حال در جمهوری اسلامی ایران این نقیصه قانونی - به‌وضوح - دیده می‌شود که به وجود یک خلأ قانونی این‌گونه رهنمون می‌سازد؛ البته این مشکل در کشوری که از حملات و تهاجمات از سوی دشمنان آرام نبوده و همواره مخاطب تهدیدات متعدد از سوی آن‌ها بوده است، کار را سخت‌تر می‌کند؛ لذا اولین کار باید در زمینه قانونی دنبال شود و مسئله فضای مجازی با توجه به اهمیت آن در مجلس شورای اسلامی مورد ارزیابی قرار بگیرد و قوانینی الزام‌آور در این حوزه با توجه به شرایط کشور وضع گردد.

۱. ر. ک: بیگزاده، ۱۳۹۵، اصل ۳، بند ۱۱ و ۵؛ همان، اصول ۱۴۶-۱۴۵ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران.

الزام دیگری که در این رابطه وجود دارد مربوط به قوه مجریه است؛ این قوه با توجه به مجموعه‌ای که در اختیار دارد می‌تواند با همکاری و همیاری نهادهای دینی در این عرصه وارد شود و با حمایت‌های مالی، نرم‌افزاری و سخت‌افزاری به این امر مهم پردازد. به‌عنوان نمونه؛ یکی از کارهای خوبی که در طول این سال‌ها انجام گرفته تشکیل شورای عالی فضای مجازی است که باید با دقت بیشتری دنبال شود و قواعد الزام‌آور و قانونی از درون این شورا تعیین گردد. بحث آموزش عمومی نیز یکی دیگر از راهکارها و محورهایی است که لازم است مورد توجه مسئولان آموزشی - به‌ویژه در سطح مدارس، دانشگاه‌ها و حوزه‌های علمیه - قرار بگیرد.

۲. آیه ارباب

قرآن کریم می‌فرماید:

«وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهَبُونَ بِهِ وَعَدُوَّ اللَّهِ وَعَدُوَّكُمْ وَأَخْرَيْنَ مِنْ دُونِهِمْ لَا تَعْلَمُونَهُمُ اللَّهُ يَعْلَمُهُمْ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فِي سَبِيلِ اللَّهِ يُوَفَّ إِلَيْكُمْ وَأَنْتُمْ لَا تُظْلَمُونَ»^۱؛ و هر نیرویی در قدرت دارید برای مقابله با آنها [دشمنان] آماده سازید و اسب‌های ورزیده تا به وسیله آن، دشمن خدا و دشمن خویش را بترسانید و گروه دیگری غیر از این‌ها را که شما نمی‌شناسید و خدا آن‌ها را می‌شناسد و هر چه در راه خدا انفاق کنید به‌طور کامل به شما بازگردانده می‌شود و به شما ستم نخواهد شد.

واژه «أَعِدُّوا» از لغاتی مهم و کلیدی است که به‌معنای آماده کردن و تهیه اشیاء بوده و در آثار لغت، «إعداد» بیان شده است که به‌معنای شمردن است.^۲

۱. انفال، ۶۰.

۲. ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۳، ص. ۲۸۱.

پدافند غیر عامل در فضای مجازی و تبیین نقش حکومت‌ها و نهادهای دینی / ۱۶۷

به بیان دیگر، تهیه کردن اشیاء به این منظور صورت می‌گیرد که انسان به هدف دیگری که دارد برسد؛ به طوری که اگر - قبلاً - آن را تهیه ندیده بود و تدارک نمی‌کرد به مطلوب خود نمی‌رسید.^۱

واژه «أَعِدُّوا» از لحاظ قواعد ادبیات عرب صیغه امر بوده^۲ و دلالت بر وجوب دارد؛ به این دلیل که اولاً صیغه امر است و صیغه امر بنا بر نظر علمای علم اصول، دلالت بر طلب انشائی از جانب آمر دارد و ثانیاً حقیقت در وجوب بوده و دلالت بر آن دارد.^۳ بنا بر آنچه در رابطه با معنای «أَعِدُّوا» و دلالت آن در آیه بیان شد، آماده‌سازی و تهیه کردن اسباب با معنای چیزی که آیه نشان دهنده آن است، واجب می‌باشد و این نگاه الزامی بودن در آیه وجود دارد که در بررسی مفاد کل آیه - در ادامه - تبیین می‌شود:

نکته دیگری که در این واژه وجود دارد، فاعل این فعل است، «واو»ی که در «أَعِدُّوا» آمده است - طبق نظر مفسرین - به مؤمنان برمی‌گردد و ضمیری که در عبارت بعدی - «لَهُمْ» - وجود دارد به معنای ناقض عهد و کفار است؛^۴ بدین صورت که امر در «أَعِدُّوا لَهُمْ» خطاب به مؤمنین و به معنای دستور به آماده بودن در مقابله با ناقضین عهد با مسلمانان و کفار است.

یکی دیگر از واژگانی که در آیه شریفه آمده و در این پژوهش نقش کلیدی و محوری دارد؛ به طوری که محل بحث و نظر غالب مفسرین واقع شده است، واژه «قُوَّة» است که به دلیل آرای مختلفی که در رابطه با این واژه ارائه شده است، اصلی‌ترین محور - در این بخش - به همین واژه اختصاص دارد.

۱. طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۹، ص. ۱۱۴.

۲. صافی، ۱۴۱۸، ج ۱، واژه ۲۵۳.

۳. خراسانی، ۱۴۰۹، صص. ۷۰-۶۹.

۴. بیضاوی، ۱۴۱۸، ج ۳، ص. ۶۵.

بر این اساس، ابتدا این نکته یادآور می‌شود که «قُوَّة» بیان‌کننده و نشان‌دهنده آن چیزی است که تا حد توان باید آمادگی نسبت به آن را برای مقابله با دشمنان کسب کرد؛^۱ لذا بیان‌گر موضوع و محور آمادگی است و بیان می‌کند آمادگی مؤمنین باید در چه زمینه‌ای باشد؛ به‌همین سبب نحوه استفاده از این واژه در اثبات مدعای این پژوهش، مهم است. واژه «قُوَّة» - در لغت - نقیض ضعف و ناتوانی بوده^۲ و به‌معنای نیرو، توان و قدرت بیان شده است؛^۳ برخی دیگر از لغویین نیز آن را به‌معنای سلاح و سپاه تعبیر نموده‌اند.^۴ همان‌طور که مشاهده می‌شود میان معانی لغوی که از این واژه عنوان شده نحوه ارتباطی وجود دارد که - در ادامه - این ارتباط با محوریت پدافند غیر عامل در فضای مجازی بیان می‌شود. به‌طور کلی و با مراجعه به برخی تفاسیر، از واژه «قُوَّة» به آلات جنگی و ادوات نظامی و یا - صرفاً - سلاح و مهمات تعبیر شده است؛^۵ اما با مشاهده برخی دیگر از منابع این‌طور به‌دست می‌آید که مراد از این واژه، مطلق چیزهایی است که به انسان قدرت و توان می‌دهد؛ به‌طوری که شامل مادیات، معنویات و دیگر موارد نیز می‌شود.^۶ در برخی تفاسیر دیگر، بنابر الزامی که در این آیه نسبت به مؤمنین شده است، مراد از «قُوَّة» در هر زمینه‌ای است که انسان را در پیشبرد اهدافش کمک نموده و موجب تقویت نیروهای جبهه اسلام شود؛ لذا لازم است در این راه حتی از امکانات تبلیغی و تدارکاتی و سیاسی نیز بیشترین استفاده بشود.^۷

۱. حسینی جرجانی، ۱۴۰۴، ج ۲، ص. ۸۰.

۲. حمیری، ۱۴۲۰، ج ۸، ص. ۵۶۶۴.

۳. مصطفوی، ۱۴۰۲، ج ۹، ص. ۳۴۶.

۴. طریحی، ۱۴۱۶، ج ۱، ص. ۳۵۱.

۵. بحرانی، ۱۴۱۶، ج ۲، ص. ۷۰۶.

۶. مصطفوی، همان، ص. ۳۴۸.

۷. قرآنتی، ۱۳۸۳، ج ۴، ص. ۳۵۲.

پدافند غیر عامل در فضای مجازی و تبیین نقش حکومت‌ها و نهادهای دینی / ۱۶۹

مقام معظم رهبری با استناد به آیه ارهاب و با تکیه بر واژه «قُوَّة»، آن را از صرف ابزار و ادوات نظامی خارج کرده و به آن گستردگی معنایی داده و فرمودند:

قوه فقط تفنگ و سلاح و مانند این‌ها نیست؛ قوه اعم است از قوه مادی، معنوی، اقتصادی، نظامی، علمی و اخلاقی. هرچه می‌توانید قوه را زیاد کنید.^۱

بنابراین، آیه ارهاب به‌عنوان اصلی عقلایی طرح می‌شود که هر چند پیام ابتدایی آن بر تهیه اسباب و ادوات جنگی برای مقابله با دشمن است؛ اما عمومیت آن بیشتر از این مقدار بوده و باید در تمام زمینه‌ها به‌ویژه ایمان و ارتقای سطح بصیرتی سربازان اسلام کوشش و تلاش نمود؛^۲ لذا باید افرادی را برای دفاع از حدود و ثغور علمی و اعتقادی آماده ساخت و اهداف این آیه شریفه را تحقق بخشید.^۳

یکی از نهادهای دینی که امروزه نقش محوری در تربیت افراد متخصص در عرصه دین و فرهنگ دارد، حوزه علمیه است. حوزه علمیه و نهادهای زیرمجموعه‌اش - هم‌چون جامعه المصطفی علیه السلام العالمية - با ظرفیتی و توانی که در حوزه فضای مجازی و فناوری‌های نو در عرصه داخلی و بین‌المللی دارد، می‌تواند نقش مؤثری در تبلیغ معارف دینی و آموزش‌های تخصصی در زمینه فرهنگ و تمدن اسلامی ایفا کند که این مطلب نشان‌دهنده همان قوه و استعداد و توانی است که در آیه ارهاب مورد توجه همه مسلمانان قرار گرفته است.

به‌عبارت دیگر، با توجه به امر و تکلیفی که آیه ارهاب متوجه حکومت‌های اسلامی و نهادهای دینی کرده است، حوزه‌های علمیه - به‌ویژه نهاد المصطفی علیه السلام - با توجه به ظرفیت عظیمی که دارند، باید در عرصه فضای مجازی ورود کرده و به تربیت افراد متخصص در حوزه دین و شریعت بپردازند و این مسئله را جدی‌تر از آموزش حضوری قلمداد کنند.

۱. مقام معظم رهبری، ۲۵ خرداد ۱۳۹۵.

۲. یزدی، ۱۴۱۵، ج ۲، ص. ۲۵۴.

۳. ترتبی شهابی خراسانی، ۱۴۱۷، ج ۲، ص. ۹۳.

نکته بررسی شده دیگر این که یکی از اصول پدافند غیر عامل توجه به ایمان و ارتقای سطح آگاهی دینی و بصیرتی سربازان و مردم مسلمان است؛ هم‌چنان که مقام معظم رهبری با تکیه بر آیه ارباب یکی از ملاک‌ها و شاخصه‌های توانمندی و اقتدار در جمهوری اسلامی ایران را، ایمان، حیا و اخلاق اسلامی مطرح کرده و به مسئولین هشدار دادند مراقب جاهایی باشند که دشمن در حال برنامه‌ریزی برای نفوذ از آن فضاهاست:

ایمان، حیا و اخلاق جوانان هم مایه اقتدار است؛ [لذا] با آن دشمنند. این همه در فضای مجازی و در رسانه‌ها فعالیت می‌کنند، میلیاردها خرج می‌کنند برای این که بتوانند از جوان ایرانی، اخلاق، ایمان، پایبندی به شریعت و حیا را سلب کنند و بگیرند؛ چون این‌ها مایه اقتدار کشور است. با جوان مؤمن متشرع باحیای باایمان که در مقابل این وسایل شهوت‌انگیز نمی‌لغزد و می‌تواند خودش را نگه دارد و برای کشور مایه اقتدار است، دشمنند.^۱

بنابراین، مسئله ایمان و ارتقای سطح بصیرتی مردم- به‌ویژه جوانان- امروزه با توجه به حمله‌ها و حملات پی در پی در فضای مجازی، اهمیت بیشتری پیدا کرده است که این امر مسئولیت‌سنگینی را متوجه نهادهای دینی می‌کند. یکی دیگر از واژگان مهمی که در این آیه شریفه استفاده شده است؛ واژه «تُرْهَبُونَ» است. این واژه که از ماده «رَهَبَ» می‌آید به معنای ترس است. با مراجعه به تفاسیر و ترجمه‌هایی که در رابطه با آیات قرآن کریم موجود است، می‌توان به این نتیجه رسید که در این عبارت نیز معنایی امری نهفته است؛ چه این که واژه از نظر ساختار ادبیات عرب فعل مضارع است اما مترجمین و مفسرین آن را امری معنا کرده و بیان داشته‌اند که واژه «تُرْهَبُونَ» به معنای «بترسانید» است.^۲

۱. مقام معظم رهبری، ۲۰ اردیبهشت ۱۳۹۶.

۲. مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۷، ص. ۲۲۰.

پدافند غیر عامل در فضای مجازی و تبیین نقش حکومت‌ها و نهادهای دینی / ۱۷۱

اگر این معنا که غالب مفسرین بیان کرده‌اند ملاک باشد، می‌توان به این نتیجه دست یافت که امری که در آیه اِرهَاب آمده دو بار مورد تأکید قرار گرفته است که یکی در واژه «أَعِدُّوا» است و دیگری در واژه «تُرْهَبُونَ» که نشان دهنده اهمیت مسئله دفاع در برابر دشمن و لزوم آمادگی خود قبل از هر تجاوزی است.

بیان این نکته لازم است که مسئله مرتبط در این آیه با پدافند غیر عامل در حوزه فضای مجازی، نقش آمادگی قبل از تجاوز دشمن در بازدارندگی از تجاوز است.

به نظر برخی از نویسندگان- در این حوزه- اصل بازدارندگی به‌عنوان یک استراتژی از اقدامات متقابل است که به‌منظور آن جلوگیری از وقوع تهاجم دشمن مطرح شده است؛ به‌طوری که اقدامات مهندسی و زیربنایی پدافند غیر عامل از این دسته اقدامات هستند.^۱

به‌عبارت دیگر، وقتی کشوری از نظر اصول پدافند غیر عامل دارای بنای مستحکم و غیر قابل نفوذی باشد و با طرح‌ریزی‌های منسجم موجب تقویت بنیه اقتصادی، فرهنگی، سیاسی، دفاعی و امنیتی گردد، دیگر کشورهای مستکبر فکر حمله و تجاوز به آن کشور را در سر نمی‌پروراند و تهدیداتشان در لفظ و کلام باقی خواهد ماند.

در همین ارتباط، مقام معظم رهبری در دیدار با فرماندهان نیروی دریایی سپاه پاسداران می‌فرماید:

بایست حضور، وضعیت و حرکت شما جواری باشد که دشمن را دچار رعب کند. دشمن متجاوز بالطبع است؛ اگر خاکریز شما قابل نفوذ باشد، نفوذ می‌کند. تشکیل جبهه انقلابی در جنوب کشور و حضور نیروهای انقلاب در قالب نیروی دریایی سپاه و بچه‌های استان‌های ساحلی موجب شد که این هدف قرآنی حاصل بشود: «تُرْهَبُونَ بِهٖ عَدُوِّ اللّٰهِ وَعَدُوِّكُمْ».^۲

۱. اسکندری، ۱۳۸۹، ص. ۳۶.

۲. مقام معظم رهبری، ۱۵ مهر ۱۳۹۴.

این کلام که هشدار و بیان نمونه‌ای از اقتدار نظام اسلامی و ایجاد رعب در دل کفار است، برای مسئولین نظام در تمام زمینه‌ها - اعم از اقتصادی، فرهنگی، سیاسی، علمی، مدیریتی، دفاعی و امنیتی - باید ملاک عمل قرار بگیرد؛ به‌ویژه در مواجهه با دشمنی که هر لحظه و با هر ابزاری قصد نفوذ به کشور را دارد، لذا باید این دشمن را از فکر حمله و تجاوز سخت و نرم به کشور منصرف کرد که به‌نظر می‌رسد یکی از مهم‌ترین راهکارهای جلوگیری از نفوذ و بازدارندگی در حوزه جنگ نرم، پدافند غیر عامل در حوزه فضای مجازی است. بنابراین، حکومت‌ها و نهادهای دینی و فرهنگی با حضور در عرصه فضای مجازی و ارائه آموزش‌های تخصصی در این عرصه علاوه بر این‌که حملات دشمن را خنثی می‌کنند، موجب بازدارندگی از حملات گسترده دیگر نیز می‌شوند.

این امر با توجه به عملکردی که جامعة المصطفیٰ عليه السلام العالمیة در عرصه بین‌الملل می‌تواند داشته باشد، دارای اهمیت بیشتری است؛ چرا که این نهاد با تربیت افراد متخصص در عرصه جهانی می‌تواند ارزش‌های اسلامی و انقلابی را روز به روز در سطح جهان گسترده‌تر کرده و سبب بیداری ملت‌های مسلمان و آزاده گردد و این موجب می‌شود تبلیغ و آموزش در فضای مجازی علاوه بر حالت پدافندی، نوعی آفند را نیز ذیل خود داشته باشد.

نتیجه آن‌که واژگان کلیدی آیه ارهاب نشان دهنده اهمیت مسئله آمادگی برای دفاع در برابر دشمن است و در این راه به مؤمنین چنین امر و الزام می‌کند که از هیچ کوششی در راه دفاع از اسلام و کشور اسلامی دریغ نکنند و در این راه هیچ محدودیتی از نظر استفاده از امکانات برای یک دفاع همه‌جانبه وجود ندارد.

بر این اساس، یکی از ابزار مقابله با دشمن در عرصه فرهنگی فضای مجازی است که در این فضا بستر مناسبی برای آموزش‌های دینی و تربیت افراد متخصص وجود دارد و این مسئله مسئولیت حکومت‌ها و نهادهای دینی را سنگین‌تر می‌کند؛ لذا وان مصداق پدافند غیر عامل در عرصه فضای مجازی را بر اساس آیه ارهاب،

پدافند غیر عامل در فضای مجازی و تبیین نقش حکومت‌ها و نهادهای دینی / ۱۷۳

آموزش در فضای مجازی عنوان کرد که این خود علاوه بر جنبه دفاع، نوعی بازدارندگی از تهاجم در عرصه فرهنگی را نیز به دنبال دارد.

نتیجه‌گیری

با توجه به این‌که در دنیای امروز پیشرفت‌های علمی و نرم‌افزاری فراوان شده است؛ به طوری که استراتژی جنگ‌ها و تهاجمات نیز دستخوش تغییرات اساسی قرار گرفته و جنگ‌ها از حالت سخت‌افزاری به نرم‌افزاری تغییر کرده‌اند، لازم است حکومت‌های اسلامی و نهادهای دینی خود را برای مقابله با این تهاجمات نرم آماده کنند که این دفاع در برابر تهاجمات نرم، پدافند غیر عامل نام دارد. در این جنگ نرم نیز جنگ‌افزار نظامی کاربرد ندارد؛ بلکه باید از همان ابزار تهاجمی برای دفاع استفاده نمود.

در این راستا، یکی از ابزارهایی که دشمن برای حمله و تهاجم به کشورهای اسلامی استفاده می‌کند، فضای مجازی است. این فضا به دلیل عدم محدودیت می‌تواند مشکلات فرهنگی و اجتماعی زیادی به وجود آورد که لازم است برای مقابله با این هجمه - بر اساس مبانی قرآنی - چاره‌ای اندیشید؛ راه مقابله نیز - همان‌طور که بیان شد - پدافند غیر عامل در فضای مجازی است که در این پژوهش مبانی و ادله قرآنی آن - به اجمال - مورد بررسی قرار گرفت.

اولین آیه مورد بررسی آیه نفی سبیل بود که با بررسی‌های انجام شده می‌توان به

این نتایج دست یافت:

۱. این آیه بر نفی سبیل و سلطه کفار بر مسلمانان در تکوین، تشریح، دنیا و آخرت دلالت دارد و نمی‌توان آیه را منحصر در یکی از این موارد نمود.
۲. در هر حادثه، معامله، تعهد و قراردادی که کشور اسلامی در پی آن در سلطه و سیطره کفار قرار می‌گیرد باید اجتناب نمود که از مهم‌ترین مصادیق این سیطره و تسلط، عرصه فرهنگ و دین است که می‌توان آن را مبنای عرصه‌های سیاسی، اقتصادی و نظامی عنوان کرد.

۳. بنابر دلالت آیه، باید برای اجتناب از سیطره و نفوذ دشمن در کشورهای اسلامی از هر وسیله ممکن در این راه استفاده نمود و از هیچ راهی فروگذار نکرد.
۴. یکی از این ابزارها فضای مجازی است که حکومت‌های اسلامی این تهدید را با حضور در این فضا باید به فرصت تبدیل کرده و دین اسلام و فرامین الهی را با این ابزار در سراسر جهان منتشر سازند.
۵. با توجه به اهمیتی که این آیه به مسئله عدم سلطه و تسلط کفار بر مسلمانان در هر شرایط و زمینه‌ای داده است، می‌توان حکم به وجوب پدافند غیر عامل در حوزه فضای مجازی داد و در پی آن قوه مقننه، قوه مجریه و سازمان‌های تحت حاکمیت آن - هم‌چون نهادهای دینی و فرهنگی - را ملزم به آموزش و تبلیغ در این عرصه نمود.
- دومین آیه‌ای که در این پژوهش مورد استنباط قرار گرفت، آیه ارهاب بود. با بررسی‌هایی که بر محوریت این آیه انجام شد، به این نتیجه می‌توان دست یافت که آیه بر وجوب و لزوم آمادگی در برابر دشمن دلالت داشته و این مسئله به خاطر تأکیدات مکرری که در آیه آورده شده، اهمیت بیشتری می‌یابد.
- به‌عبارت دیگر - آیه ارهاب - توجه مسلمانان و کشورهای اسلامی را به مسئله برنامه‌ریزی برای دفاع در مقابل تجاوز دشمن جلب کرده و با توجه به واژگان این آیه شریفه عنوان می‌کند که از هیچ ظرفیت و امکاناتی نباید غفلت کرد که یکی از این امکانات و ظرفیت‌های دفاعی در برابر دشمنان اسلام، فضای مجازی است که حکومت‌های اسلامی و نهادهای دینی بر اساس وظیفه و تکلیفی که بر عهده دارند، باید به این مسئله به‌عنوان یک واجب دینی و شرعی نگاه کنند؛ لذا لازم است به تربیت افراد متخصص پرداخته و برای تبلیغ فرهنگ دینی در فضای مجازی اهمیت ویژه‌ای قائل شوند.

فهرست منابع

۱. قرآن کریم.
۲. تارنمای مقام معظم رهبری به نشانی: <http://www.farsi.khamenei.ir>
۳. ابن منظور، جمال‌الدین محمد بن مکرم؛ (۱۴۱۴). لسان العرب. چاپ ۳. بیروت: دار الفكر للطباعة والنشر والتوزيع.
۴. اسکندری، حمید؛ (۱۳۸۹). دانستنی‌های پدافند غیر عامل. تهران: انتشارات بوستان حمید.
۵. اعتمادی، مسعود؛ (۱۳۹۰). پدافند غیر عامل. چاپ ۳. تهران: نشر لاهوتیان.
۶. انوری، حسن؛ (۱۳۸۷). فرهنگ بزرگ سخن. چاپ ۶. تهران: انتشارات سخن.
۷. بجنوردی، سید حسن؛ (۱۴۱۹). القواعد الفقهية. قم: نشر الهادی.
۸. بحرانی، سید هاشم؛ (۱۴۱۶). البرهان في تفسير القرآن. تهران: بنیاد بعثت.
۹. بیضاوی، عبدالله بن عمر؛ (۱۴۱۸). أنوار التنزیل وأسرار التأویل. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۱۰. بیگزاده، صفر؛ (۱۳۹۵). مجموعه قوانین صبا. چاپ ۲۶. تهران: انتشارات کلک صبا.
۱۱. تربتی شهابی خراسانی، محمود بن عبدالسلام؛ (۱۴۱۷). ادوار فقه. تهران: سازمان چاپ و انتشارات.
۱۲. توکلی، مهدی؛ رزمی، عباس؛ (۱۳۹۲). اصول و مبانی پدافند غیر عامل. تهران: انتشارات آتی‌نگر.
۱۳. حسینی جرجانی، سید امیر ابوالفتح؛ (۱۴۰۴). آیات الأحكام. تهران: انتشارات نوید.
۱۴. حسینی مراغی، سید میرعبدالفتاح بن علی؛ (۱۴۱۷). العناوین الفقهية. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۱۵. حمیری، نشوان بن سعید؛ (۱۴۲۰). شمس العلوم ودواء کلام العرب من الکلوم. بیروت: دار الفكر المعاصر.

۱۶. خراسانی، محمد کاظم؛ (۱۴۰۹). کفایة الأصول. قم: جامعة آل البيت عليه السلام.
۱۷. دهشیری، محمد رضا؛ (۱۳۷۸). مقدمه‌ای بر اندیشه سیاسی امام خمینی علیه السلام. چاپ ۲. تهران: نشر مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
۱۸. سیوطی، جلال‌الدین عبدالرحمن؛ (۱۳۹۱). الإیتقان فی علوم القرآن. ترجمه سیدمهدی حائری قزوینی. چاپ ۸. تهران: نشر امیرکبیر.
۱۹. صافی، محمود بن عبدالرحیم؛ (۱۴۱۸). الجدول فی إعراب القرآن. دمشق: دار الرشید مؤسسه الإیمان.
۲۰. طباطبایی، سید محمد حسین؛ (۱۴۱۷). المیزان فی تفسیر القرآن. چاپ ۵. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۲۱. طریحی، فخرالدین؛ (۱۴۱۶). مجمع البحرین. چاپ ۳. تهران: کتابفروشی مرتضوی.
۲۲. عاملی، سید سعید رضا؛ (۱۳۹۰). مطالعات جهانی شدن. تهران: انتشارات سمت.
۲۳. علیدوست، ابوالقاسم؛ (۱۳۸۳). قاعده نفی سبیل. مقالات و بررسی‌ها. شماره ۷۶: ۲۵۳-۲۳۱.
۲۴. غزالی، محمد؛ (۱۳۹۰). اسلام و بلاهای نوین. تهران: انتشارات فراهانی.
۲۵. فردرو، محسن؛ (۱۳۸۸). ارزش‌های دینی حاکم بر دفاع غیر عامل. تهران: انتشارات عابد.
۲۶. قرآتی، محسن؛ (۱۳۸۳). تفسیر نور. چاپ ۳. تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.
۲۷. قرشی، سید علی اکبر؛ (۱۴۱۲). قاموس قرآن. چاپ ۶. تهران: دار الکتب الإسلامية.
۲۸. کاشانی، ملا حبیب‌الله شریف؛ (۱۴۰۴). تسهیل المسالك إلى المدارک. قم: المطبعة العلمية.
۲۹. مصطفوة، حسن؛ (۱۴۰۲). التحقیق فی کلمات القرآن الکریم. تهران: مرکز الکتب للترجمة والنشر.
۳۰. مغنیه، محمد جواد؛ (۱۴۲۴). تفسیر الکاشف. تهران: دار الکتب الإسلامية.
۳۱. مکارم شیرازی، ناصر؛ (۱۳۷۴). تفسیر نمونه. تهران: دار الکتب الإسلامية.

پدافند غیر عامل در فضای مجازی و تبیین نقش حکومت‌ها و نهادهای دینی / ۱۷۷

۳۲. ملکی، سعید؛ حاتمی، داود؛ (۱۳۹۲). جنگ نرم و راهکارهای مقابله با آن با الهام از دیدگاه مقام معظم رهبری. مهندسی فرهنگی. سال ۸. شماره ۷۶: ۸۲-۶۵.
۳۳. منتظر قائم، مهدی؛ (۱۳۸۱). اینترنت سرمایه اجتماعی و گروه‌های خاموش. فصلنامه انجمن ایرانی مطالعات فرهنگی و ارتباطات. سال ۱، شماره ۴: ۵۶-۲۱.
۳۴. نورانی اردبیلی، مصطفی؛ (۱۳۸۶). بررسی عقاید و ادیان. قم: چاپخانه علمیه.
۳۵. یزدی، محمد؛ (۱۴۱۵). فقه القرآن. قم: مؤسسه اسماعیلیان.

دورية علمية متخصصة متعددة اللغات

PURE LIFE

العدد الخامس بمونان: ﴿ المؤتمر الدولي الأول مدى قدرة واستيعاب الفضاء الإلكتروني في تعزيز التعليم الديني ﴾ (٤٦)

العدد الخامس عشر - السنة الخامسة، ربيع الثاني ١٤٤٠ / ١٣٩٧ ش / ٢٠١٨ م

صاحب الامتياز: جامعة المصطفى العالمية

جامعة المصطفى العالمية، عمادة البحث والإنتاج العلمي

المشرف العام: الدكتور محسن قنبري

رئيس التحرير: الدكتور عابدين سياحت اسفندياري

السكرتير العلمي: الدكتور توفيق أسدوف

المدير التنفيذي: سماحة الشيخ محمد جواد نجفلي

أعضاء هيئة التحرير:

محسن قنبري	معاون التعليم في جامعة المصطفى العالمية (إيران)
عابدين سياحت اسفندياري	عميد البحث والإنتاج العلمي في جامعة المصطفى العالمية (إيران)
توفيق أسدوف	مدير الدراسات الإسلامية في جامعة المصطفى العالمية (أذربايجان)
غلام جابر محمدي	مدير الدراسات القرآنية في جامعة المصطفى العالمية (باكستان)
سيد محمد علي عون نقوي	عضو في اللجان العلمية في جامعة المصطفى العالمية (الهند)
يحيى عبدالحسن الدوخي	عضو في اللجان العلمية في جامعة آل البيت العالمية (العراق)
بيلديز قدرلي	أستاذ في جامعة المصطفى العالمية (تركيا)

العنوان: قم، شارع ساحلي جنوبي، غربي مصلى القدس، ما بين الزقابين ٤-٦

ص ب: ٣٧١٣٩١٣٥٥٤ **العاتف / الفاكس:** ٢٢٦١١٤١٧٥ - ٢٢٦١٣٨٧٥

عدد الصفحات: ٢٢٢ ص نوع الطبع: إلكتروني

Web: <http://p-l.journals.miu.ac.ir/>

Email: research@mou.ir

موضوع القرار:

حسب القرار المنبثق من الإجتماع الثاني والعشرين لمجلس إدارة منشورات المصطفى عليه السلام (بتاريخ: ١٣٩٢/١٢/١٩)،
لقد تمت المصادقة على إصدار هذه المجلة المصنفة ضمن المنشورات العلمية المتخصصة، رقم ترخيص ٧٤٣٢٧ الصادر من الجهاز الشامل لوسائل الإعلام الرسمية (وزارة الثقافة والأرشاد الإسلامي)
(بتاريخ: ١٣٩٣/١٢/١١)

هذه المجلة متاحة بشكل إلكتروني، ويمكن تحميلها على العنوان التالي:

<http://journals.miu.ac.ir/>

<http://www.magiran.com/maginfo.asp?mgID=4950>

https://www.civilica.com/Journal-JR_PLIFE=%D9%81%D8%B5%D9%84%D9%86%D8%A7%D9%85%D9%87-%D8%AD%DB%8C%D8%A7%D8%AA-%D8%B7%DB%8C%D8%A8%D9%87.html

شروط كتابة المقال

- ١- يجب أن يتضمن المقال ما يلي: العنوان والملخص والمفردات الرئيسية والمقدمة والعرض والنتيجة والمصادر.
- ٢- تخضع المقالات المستلمة للتحكيم العلمي شريطة أن لم تنشر سابقاً، ويتعين على الكاتب التعهد بعدم قيامه بإرسال مقاله إلى مؤسسات أخرى.
- ٣- يتحمل «الكاتب المراسل» مسؤولية صحة المعلومات الواردة في المقال من الناحيتين العلمية والحقوقية.
- ٤- تحتفظ المجلة لنفسها بحق رفض المقالات أو قبولها كما تتعهد أمانة المجلة بتقديم تقرير عن نتيجة التحكيم العلمي للكاتب المراسل خلال فترة لا تتجاوز شهر - 30 يوماً- على الأكثر.
- ٥- لا يتم القبول النهائي لطبع المقال في المجلة إلا بعد موافقة هيئة التحكيم وهيئة التحرير عليه.
- ٦- يجب عدم تجاوز حجم المقال 8 صفحات كحد أدنى و25 صفحة كحد أقصى وكل صفحة عبارة عن 250 كلمة.
- ٧- يجوز النقل والإقتباس من المقالات المنشورة الأخرى شرط ذكر المصدر.
- ٨- يستخدم نوع الخط (IRLotus) وحجم الخط (١٣) في طباعة المقال بالفارسية والعربية، ويستخدم نوع الخط (Alvi Nastaleeq) وحجم الخط (١٤) في طباعة المقال بالأردية، ويستخدم نوع الخط (Times New Roman) وحجم الخط (١٤) في طباعة المقال بالإنجليزية ولغات أخرى.
- ٩- يتضمن قائمة المصادر المرتبة وفق الحروف الأبجدية ما يلي:
✓ فيما يتعلق بالكتاب والمقالة: لقب واسم الكاتب، (تاريخ النشر)، عنوان (بخط غامق)، اسم المترجم، الطبعة، مكان النشر: اسم الناشر.
- ١٠- تدرج التوثيق المرجعية في النص الأصلي على النحو الآتي (اسم المؤلف، تاريخ النشر: الصفحة).
- ١١- تدرج التوثيق التوضيحية في هامش الصفحة نفسها ككتابة المفردة باللاتينية وشرح المصطلحات وغيرها.
- ١٢- على كاتب أو كاتب المقال إرسال أبحاثهم إلى معاونية البحث والإنتاج العلمي في جامعة المصطفى عليه السلام المفتوحة عبر هذا العنوان: "research@mou.ir" مزودة بالمعلومات: الاسم واللقب والمستوى العلمي والعنوان المقالة.
- ١٣- نظراً لتنوع لغات المجلة يمكن للباحثين الأعداء إرسال مقالاتهم إلى مكتب المجلة بإحدى اللغات التالية: الفارسية والعربية والأردية والإنجليزية والفرنسية والتركية والأردية و...
١٤- يتعين على أمانة سر المجلة إرسال نسخة من المجلة الإلكترونية- بعد نشرها- إلى كاتب أو كاتب المقال عبر البريد الإلكتروني.

كلمة المشرف العام

مجلة "PURE LIFE" سوف تظل نافذة إلى حياة الإنسان الأبدية، تهدف جامعة المصطفى ﷺ المفتوحة بوصفها داعية الإنسان الأرضي إلى معرفة التعاليم الإلهية لبناء حياة جديدة من خلال ما أودعه الله فيه من علم ولتجلب له السكينة الدنيوية والسعادة الأخروية معا.

"PURE LIFE" هي فرصة للباحثين وخريجي الجامعات لبسط معلوماتهم العلمية المعرفية عبر الفضاء الإلكتروني على نطاق واسع وإسقاط المعارف الدينية على مختلف شؤون الحياة البشرية.

على أمل أن تسطع أنوار هذه النافذة أكثر فأكثر في ظل جهود الباحثين عن نور المعرفة.

كلمة رئيس التحرير

البحث العلمي هو بمثابة شريان الحياة في مجال المعرفة والبصيرة والذي يمكن أن يُحفَّزَ - في ديناميتها- النمو والتوسع لحدود العلم والمعرفة ويؤدي إهمال هذا المجال إلى ركود المعرفة بل موتها في نهاية المطاف، فإن الجهل هو أول آثار التخلف عن البحث كما نشهد اليوم كارثة الجهل العصرية التي ظهرت جراء فقدان البحث القويم في مختلف المجالات. ثم يتم توسيع حدود المعرفة من خلال البحوث بوصفها جائزة على مكانة مرموقة ضمن الأنشطة البشرية اليوم، فإن التحقيق في مجال العلوم الإنسانية والإسلامية يمكن الباحث من فهم المشكلات والقضايا الإنسانية كما يوفر لها حلولاً عملية.

والتطور المتزايد في المجال المعرفي يفرض علينا الدخول في المجالات العلمية أكثر فأكثر، فالآن العديد من مجالات المعرفة الإسلامية هي بحاجة إلى الشرح والعرض على نطاق عالمي.

"PURE LIFE" هي مجلة طلابية تحاول إعداد أرضية لنشر مقالات طلاب جامعة المصطفى عليه السلام المفتوحة وتحسين مستوى البحوث الطلابية المتعلقة بالعلوم الإسلامية كما هي تعد أرضية مناسبة لتطوير العلاقات بين الباحثين في مجال العلوم الإسلامية-الإنسانية.

"PURE LIFE" هي مجلة فصلية، متعددة اللغات، إلكترونية-تخصصية، أما عنوان هذا العدد فهو: «المؤتمر الدولي الأول مدى قدرة واستيعاب الفضاء الإلكتروني في تعزيز التعليم الديني (٦)»، وهو يتكون من عشر مقالات باللغات الثالثة (الفارسية والعربية والإنجليزية) حيث قامت بها معاونة البحوث في جامعة المصطفى عليه السلام المفتوحة.

يتم إصدار مجلة "PURE LIFE" برعاية لجنة نشر الكتب في جامعة المصطفى عليه السلام العالمية ووزارة الثقافة والإرشاد الإسلامي في إيران بصفتها أول مجلة علمية في جامعة المصطفى عليه السلام المفتوحة وهي مستعدة لنشر مقالات طلاب جامعة المصطفى عليه السلام العالمية.

الدور المتبادل للتعليم الحضوري و الافتراضي في تعزيز مستوى الدراسات الدينية

الكاتب: سيد شاکر الحیدري (عراق)^١

قبول: ١٤٣٨/١١/١٠

استلام: ١٤٣٨/٠٩/٢٧

المستخلص

- حاولت من خلال كتابة هذه الأوراق البحثية البسيطة ان اجيب عن بعض الأسئلة التي تبادرت إلى ذهني البسيط على قدر معرفتي بموضوع البحث الذي اخترته من بين المواضيع المطروحة في المؤتمر. وكانت الأسئلة كما يلي:
١. العالم الافتراضي التعرف عليه وماذا نستفاد منه؟
 ٢. العلم الحضوري وإلى اين اصبح مستوى العلم؟
 ٣. فوائد و مضار العالم الافتراضي؟
 ٤. هل معني التعامل بالعلم الافتراضي هو تغيير منهج الدراسات الدينية عن مسارها ودخول الحداثة عليها؟
 ٥. إلى اي مدى العلم الافتراضي خدم مستوى الدراسات الدينية؟

الكلمات المفتاحية: التعليم الحضوري، التعليم الافتراضي، مستوى الدراسات الدينية، الدور المتبادل

المقدمة

يقول الله سبحانه في القرآن الكريم:

«فلولا نفر من كل فرقة منهم طائفة ليتفقهوا في الدين ولينذروا قومهم إذا رجعوا إليهم لعلهم يحذرون»^٢.

١. ماجيستر في لجنة فقه الأسرة، جامعة المصطفى ﷺ العالمية، قم، ايران،

alhydrs03@gmail.com

٢. التوبة، ١٢٢.

الدور المتبادل للتعليم الحضوري و الافتراضي في تعزيز مستوى الدراسات الدينية / ١٨٦

لا يخفى على اهل العلم والمعرفة، فائدة التعليم - حضوري كان او إفتراضي - لكن مقدار الفائدة يستند إلى عدة امور منها ما يتعلق بالأستاذ والطالب ومنها يتعلق بطريقة تقديم المادة وغير ذلك من العوامل التي سوف نتطرق لها في هذا البحث المتواضع، لكن السؤال المهم:

- كيف نحقق الفائدة باستخدام الطريقتين (الحضوري و الافتراضي)؟
ومن هذا السؤال وغيره من الأسئلة التي تبادرت إلى ذهني عند اختياري أحد المواضيع المقدمة من لجنة المؤتمر الموقر، وهو موضوع «الدور المتبادل للتعليم الحضوري و الافتراضي في تعزيز مستوى الدراسات الدينية».

والاسئلة هي:

١. التعرف على العلم الافتراضي فوائد ومضار؟
 ٢. العلم الحضوري وحركات الاصلاح والى اين وصلت؟
 ٣. هل معنى التعامل بالعلم الافتراضي هو تغيير مناهج الدراسات الدينية؟
 ٤. كيف نستفاد من التطور مع الحفاظ على الرصانة الحوزوية؟
- وأصبحت الإجابات على شكل ثلاثة فصول في هذا البحث تناول الأول منها. (العلم الافتراضي تعاريف ومصطلحات، ومكونات ومزايا الفصول الافتراضية) وتحدث عن العلم الحضوري، وذكرت فيه امثلة ثلاثة للحركات الإصلاحية وذكر التربية ووظيفتها وقدم المقارنة والنتائج.

العلم الافتراضي

أدى استخدام شبكة الانترنت في التعليم الى تطوير مذهب وسريع في العملية التعليمية كما أثر في طريقة اداء المعلم والمتعلم وانجازها في غرفة الصف، وقد اوضح ان استخدام الانظمة المتعددة في الانترنت سوف يغير الطريقة التي تؤثر بها التكنولوجيا في الحياة والعمل وسوف توفر للمتعلمين القدرة على الاتصال مع المدرس والجامعات ومراكز الابحاث والمكتبات وغيرها وتساعدهم على نقل

ونشر المعلومات وقد نشأ على المستوى الدولي في التعامل مع الانترنت وشبكات المعلومات، مصطلحات وفلسفات متنوعة من بينها.

١. عالم بلا اوراق^١
٢. جامعات بلا أسوار^٢
٣. مؤسسات التعليم للمستقبل^٣
٤. المدارس والجامعات الالكترونية^٤
٥. بيانات التعلم الافتراضي
٦. الجامعات الافتراضية
٧. المنهج الرقمي
٨. الفصول الذكية

وغيرها من المصطلحات التقنية الحديثة التي تطبق بشكل عام في مسار واحد وهو توظيف للحساب الالي بشكل رئيسي في عملية التعليم من خلال تحقيق مستوى عال وفاعل من الإتصال والتفاعل بين مصدر المعلومة والمتعامل معها، ونظرا لحدائثة هذه المصطلحات فقد تباينت الآراء حول تعاريفها شأنها شأن الكثير من المصطلحات التربوية المعاصرة، وهناك مسميات اخرى لهذه الفصول فهناك من يسميها بالفصول الالكترونية والفصول الذكية وفصول الإنترنت، نود الإشارة الى بعض التعريفات للفصول الافتراضية.

-
1. Paper less Word
 2. University without Walls
 3. Learning for the Future
 4. E-School and E-University

تعريف الفصول الافتراضية

١. هي فصول شبيهة بالفصول التقليدية من حيث وجود المعلم والطالب ولكنها على الشبكة العالمية (الانترنت) حيث لا تتقيد بزمان او مكان وعن طريقها يتم استحداث بيئات تعليمية افتراضية بحيث يستطيع الطلبة التجمع بواسطة الشبكات للمشاركة في حالات تعلم تعاونية .
٢. هي انظمة الكترونية تتيح التفاعل مع المعلم او منظم الدرس او الندوة التعليمية بالصوت والصورة من خلال عرض كامل للمحتوى (المحتوى التعليمي للفصل التخيلي او الدرس او الندوة التعليمية) على الهواء مباشرة من خلال شبكة الانترنت او من خلال مناقشات تفاعلية بين الطلبة والمعلم وبين الطلبة أنفسهم وبين المدارس المختلفة وهو ما يعرف بالتعلم والتفاعل.
٣. التعليم الالكتروني او الافتراضي وهو ذلك النوع من التعليم الذي يعتمد على استخدام الوسائط الالكترونية في الاتصال بين المعلمين والمتعلمين وبين المتعلمين والمؤسسة التعليمية برمتها.

وبشكل عام يتألف الفصل الافتراضي من المكونات التالية

١. خاصية التخاطب المباشر (بالصوت فقط او بالصوت والصورة)
٢. التخاطب الكتابي^١
٣. السبورة الالكترونية^٢
٤. المشاركة المباشرة للأنظمة والبرامج والتطبيقات (بين المدرس والطلبة او بين الطلبة)
٥. تقاسم التطبيق^٣
٦. ارسال الملفات وتبادلها مباشرة بين المدرس وطلبتة^٤

-
1. Text Chat
 2. E-Board
 3. Application Sharing
 4. File Transfer

٧. متابعة المدرس وتواصله لكل طالب على حدة او لمجموع الطلبة في ان واحد^١
٨. خاصية استخدام برامج العرض الالكتروني^٢
٩. خاصية استخدام برامج عرض الافلام التعليمية^٣
١٠. خاصية توجيه الاسئلة المكتوبة والتصويت عليها^٤
١١. خاصية توجيه أوامر المتابعة لما يعرضه المدرس للطلبة^٥
١٢. خاصية الوصول لأي متصفح لطالب واحد او لأكثر^٦
١٣. خاصية السماح لدخول اي طالب او اخراجه من الفصل^٧
١٤. خاصية السماح بالكلام او عدمه^٨
١٥. خاصية السماح للطباعة^٩
١٦. خاصية تسجيل المحاضرة الصوتية والكتابية^{١٠}

مزايا الفصول الافتراضية

١. الانخفاض الكبير في التجهيز: فالفصول الافتراضية لا تحتاج الى قاعات دراسية ولا ساحات مدرسية كما انها لا تحتاج الى مواصلات ولا ادوات مدرسية.
٢. استيعاب عدد من الطلاب في اماكن جغرافية مختلفة وفي اوقات مختلفة.
٣. امكان التوسيع دون قيود من حيث عدد الطلاب واعمارهم.

-
1. Private Message
 2. Power Point Slides
 3. Video Clips
 4. Poll Users
 5. Follow Me
 6. Synchronizer Web
 7. Ban Users
 8. Clear Talk
 9. Print Options
 10. Lecture Recording

الدور المتبادل للتعليم الحضوري و الافتراضي في تعزيز مستوى الدراسات الدينية / ١٩٠

٤. السرعة العالية في التعامل والاستجابة وتقليل الاعباء على الادارة التعليمية فهي لا تحتاج الى متابعة الحضور والغياب او رصد درجات فكل هذا يتم بشكل الكتروني.
٥. الكم الكبير من الاسس المعرفية المسخرة للقاعات الافتراضية من مكتبات وموسوعات ومراكز البحث على شبكة الانترنت.
٦. فتح محاور عديدة في منتديات النقاش في حجرة الدراسة الافتراضية مما يشجع الطالب على المشاركة دون خوف او خجل.
٧. التفاعل المستمر والاستجابة المستمرة والمتابعة المستمرة كل هذا يتم بشكل الكتروني دون اضافة اعباء على الادارة المدرسية.
٨. تتمتع الإدارة بالحصول على المعلومات المرتردة وتحليلها.
٩. لا تحتاج ادارة الفصول الافتراضية الى مهارات تقنية عالية سواء من المعلم او الطالب او من الادارة التعليمية.
١٠. اعفاء المعلم من الاعباء الثقيلة بالمراجعة والتصحيح ورصد الدرجات والتنظيم و يتيح له التفرغ لمهامه التعليمية المباشرة وتحسين الاداء والارتقاء بمستواه والتعامل مع التقنيات الحديثة والنهل من المعارف واكتساب المهارات والخبرات.

انواع الفصول الافتراضية

ويمكن تقسيم الفصول الافتراضية الى قسمين وذلك حسب الادوات والبرمجيات والتقنيات المستخدمة في هذه الفصول:

- الفصول الافتراضية غير التزامنية
- الفصول الافتراضية التزامنية

- بيئات افتراضية اخرى

١. المدرسة الافتراضية^١

هي المدارس التي تقدم للتلاميذ من مرحلة رياض الاطفال حتى الصف الثالث الثانوي تعليما معتمدا على الانترنت بكل تقنياتها المتزامنة كالتخاطب (الشات) ومؤتمرات الفيديو، واللوح الالكتروني، وغير متزامنة كالبريد الالكتروني وصفحات الويب وبروتوكول نقل الملفات ومجموعات الاخبار، والقوائم او المنتديات البريدية وغيرها، وان يوزع التعليم بحيث يمكن للطالب ان يحصل عليه من اي مكان وفي اي وقت وباي طريقة واي سرعة.

ويمكن تعريفها بانها: مدرسة شبيهة بالمدرسة التقليدية من حيث وجود المعلمين والطلاب والسلك الاداري والتعليمي ولكنها على الشبكة العالمية حيث لا تتقيد بزمان او مكان ومعتمدة على التقنيات الشبكة العالمية المتعددة من تخاطب ومؤتمرات ومنتديات وقراءة دروس واداء واجبات الخ.

ويستطيع الطالب الدخول الى هذه المدرسة عن طريق الشبكة العالمية ثم معرف الدليل الخاص بالمدرسة والذي يشمل عادة على الجوانب الاتية:

١. طريقة التسجيل في المدرسة
٢. مكونات الفصول الدراسية الافتراضية
٣. التعرف على قائمة المواد الدراسية المطلوبة
٤. اداء الواجبات وطريقة الاختبارات المدرسية
٥. التعرف على المعلمين والطلاب وكيفية الاتصال بهم.

٢. الجامعة الافتراضية^٢

الجامعة الافتراضية هي مؤسسة اكااديمية تهدف الى تأمين اعلى مستويات التعليم العالي للطلاب في اماكن اقامتهم بوساطة الشبكة العالمية وذلك عن طريق انشاء

1. Virtual School
2. Virtual University

الدور المتبادل للتعليم الحضوري و الافتراضي في تعزيز مستوى الدراسات الدينية / ١٩٢

بيئة تعليمية إلكترونية متكاملة تعتمد على شبكة متطورة، وقد انشئت أول جامعة افتراضية متكاملة ومقبولة تقدم أكثر من 600 مادة دراسية على الإنترنت وهي جامعة جوتر في دنفر كلورادو وموقعها على الإنترنت www.jonesknowledg.com

والفرق بين الجامعة التقليدية والجامعة الافتراضية هو ان الجامعة الافتراضية لا تحتاج الى صفوف دراسية داخل جدران او الى تلقين مباشر من المعلم الى الطالب، او تجمع الطلبة في قاعات الاختبار او قدوم الطالب الى الجامعة للتسجيل وغيرها من الاجراءات وانما يجمع الطلاب في صفوف افتراضية يكون التواصل فيما بينهم وبين الاستاذة عن طريق موقع خاص بهم على شبكة الانترنت واجراء الاختبارات عن بعد من خلال تقويم الابحاث التي يقدمها المنتسبون للجامعة خلال مدة دراستهم.

الإيجابيات والسلبيات في استخدام التعليم الافتراضي

من اهم الايجابيات ما يلي:

١. امكانية الحصول على التعليم من اي مكان وفي اي وقت وخصوصا في المناطق النائية التي لا تتوفر فيها الخدمات التعليمية.
٢. سهولة مراقبة التلاميذ والطلاب من قبل القائمين على العملية التعليمية وكذا أولياء الأمور وبالتالي التغلب على مشكلة التسرب وخصوصا في مراحل التعلم الأولية.
٣. توفير الوقت والجهد المهدر في الوصول الى أماكن التعلم وخصوصا في المناطق المزدحمة.
٤. توفير الكثير من الأموال التي تستخدم في البناء المادي للبيئات التعليمية بسبب تقلص الفراغات المادية ويمكن الاستفادة منها في التجهيزات المختلفة للتعليم الرقمي والتعلم الافتراضي.

من اهم السلبيات ما يلي:

١. الحاجة الى التثقيف الرقمي للمستخدمين سواء الطلاب أو المعلمين أو الإداريين أو حتى أولياء الأمور.

٢. إرتفاع تكلفة التجهيزات الرقمية والافتراضية حالياً.
 ٣. عدم مناسبة تقنيات التعليم الرقمي والافتراضي لمدارس المراحل الأولية على الأقل.
- في هذا الوقت حيث تتطلب متابعة مباشرة من المعلم بعكس التعليم الثانوي والجامعي.

العلم الحضوري

وسوف أتطرق الى ثلاثة امثلة عن الدراسة الحضورية لثلاثة علماء مع ذكر ملاحظاتهم على هذه الدراسة ومحاولاتهم التطوير:

١. محمدرضا المظفر

قال:

«وانا أكثر اخواني عذرا لجماعة كبيرة ممن وقف موقف المخاصم لمشروعنا ولا سيما الذين نظمئ الى حسن نواياهم ويضمنون الى حسن نوايانا»^١

هذه المقالة للشيخ رحمه الله كانت بعد أن بدء مشروعه الاصلاحى الا أن الفكرة الإصلاحية على قوتها وإيمان أصحابها بضرورة تحقيقها في الحوزة العلمية كان يفقدها الوضوح والتفكير المنهجي في العلاج، وكانت تواجههم مشكلة باتجاهين في مجال الدراسة ومجال الدعوة.

فان مجال الدراسة والتدريس في النجف الاشرف ينظم بمرحلتين:

- المقدمات والسطوح

- البحث الخارج

والمرحلة الاولى وحدها التي تعاني شيئا من النقص وتحتاج الى شيء من

التوجيه والتنظيم:

- من حيث المادة التي يتلقاها الطالب النجفي في هذا الدور من الدراسة لا تزال.
- في كثير من الاحوال تقتصر على دراسة النحو والصرف والبلاغة والمنطق والتفسير والفقه والاصول، مع توسع في المادتين الاخيرتين، وهذه المواد

الدور المتبادل للتعليم الحضوري و الافتراضي في تعزيز مستوى الدراسات الدينية / ١٩٤

على ما لها من أهمية في بناء ذهنية الطالب لا تنهض وحدها بواجبات الطالب الرسالية من توجيه ودعوة وتبشير وثقيف، ولا يستطيع الطالب أن يقتصر على هذه المادة التي يتلقاها في هذا الدور لو اراد القيام بدوره من التوجيه والدعوة على أوسع نطاق.

- ومن حيث الاسلوب لاحظ الشيخ المظفر أن الكتب الدراسية التي يتعاطاها. الطالب النجفي في هذا الدور لا يزال يطغى عليها طابع الغموض والتعقيد، مما يحوج الطالب الى أن يصرف جهدا كثيرا في فهم العبارة وما يظهر عليها من غموض وتعقيد.

اما فيما يخص الدعوة والتوجيه: فقد وجد الشيخ المظفر أن أداة الدعوة المفضلة هي الخطابة والكتابة والدعوة الاسلامية تعاني ضعفا في هذين الجانبين:

- فيما يخص الخطابة فقد كان رحمه الله يلاحظ أن أسلوب الخطابة في النجف. بوضعها الحاضر لا يفي برسالة النجف بالشكل الذي يليق بمركزها الديني ولا يتم للخطيب أن يقوم بواجبه الإسلامي على نطاق واسع، ما لم يطلع على آفاق الفكر الحديث وشؤون المعرفة التجريبية، بالإضافة الى الاحاطة الكاملة بشؤون الفكر الإسلامي من فقه وتفسير وحديث وتاريخ وما الى ذلك.

- فيما يخص الكتابة الاسلامية كان يلاحظ أن مكانة النجف الدينية تتطلب منها. أن تساهم في نشر الفكر الاسلامي على نطاق أوسع من الشكل الحاضر، وأن تنطلق الدعوة الاسلامية منها عن طريق الكتابة والتأليف والصحافة والنشر.

٢. عبد الهادي الفضلي^١

مدينة النجف- باعتبارها مدينة دينية محافظة- يغلب على مجتمعها إفتةً للقدم ورجبته بعدم مفارقتها وهو امر يغلب على هذا اللون من المدن، الا أن المرحوم السيد مصطفى جمال الدين

١. ينظر: منصور الشيخ، ٢٠٠٩.

الشاعر المعروف مع اقراره بهذه الصفة للمجتمع النجفي يضع بعض العوامل التي دفعت بعض أفراد هذا المجتمع المنغلق الى الانفتاح، وهذا ما حداه بعد ذلك الى أن يؤسس لحركة الاصلاح في هذه الجامعة الدينية، والعوامل التي يذكرها السيد جمال الدين هي:

- القراءات المتنوعة

فالنجف التي عشناها مدينة قارة تتصل رغم انغلاقها بالعالم الخارجي عن طريق الكتب والصحف والمجلات التي تردها بانتظام ومن مختلف البلدان كـ «العرفان» و«البرق» من لبنان و«ألف باء» و«مجلة المجمع العلمي» من دمشق، و«والمقتطف» و«المقطم» و«الهلال» ثم «الرسالة» و«الثقافة» و«الكتاب المصري» من مصر كما صدرت في النجف نفسها صحف ومجلات ليست على الشكل المتحفظ الذي يعيشه مجتمعنا كمجلة (النجف) التي صدرت في العشرينات.

- ثقافة الوافدين

اما العامل الثاني لانفتاح الفكر في هذا المجتمع المنغلق، فيتعلق بمدارس النجف الدينية وهذا المدارس تضم اجيالاً من الوافدين من مختلف الاقطار الاسلامية تنشا بينهم صداقات تكون منهم مجموعات متجانسة داخل كل مدرسة، وهذه المجموعات قد يبرز فيها شخص أو أكثر كان له قبل هجرته للنجف نوع من الثقافة أو الفكر ما يكون له الاثر في طبع المتجانسين معه بطابعه، فيؤثر في ثقافتهم العامة خارج مقرراتهم الدراسية، وشيئا فشيئا يتحورون حوله، فاذا كان هذا المحور مولعا بالفلسفة او السياسة أو الأدب أو الشعر أو القصة كان الطابع العام لزملائه كذلك.

- وجود الشخصيات الإصلاحية

يمكن القول بان نشوء أي حركة اصلاحية في هذه المدينة العلمية، يعتمد بدرجة كبيرة على توافر مجموعة من الشخصيات العلمانية الكبيرة ذات التوجه الاصلاحى، وعلى العكس من ذلك فإن خفوت صوت الاصلاح في أي مدينة وحاضرة علمية قد ينشأ من هيمنة بعض العلماء التقليديين وسيطرة المناخات العلمية فيها وعدم وجود من يتبنى نهج الاصلاح والتجديد.

الدور المتبادل للتعليم الحضوري و الافتراضي في تعزيز مستوى الدراسات الدينية / ١٩٦

- التأثير بالجو المحيط

تأثرت مدينة النجف الى حد ما بما يحدث في محيطها العربي أو الاسلامي وحتى العالمي، فالتغيرات التي كانت تشهدها المنطقة في ذلك الوقت، كان لها حضورها في حدوث حركات إصلاحية داخل البيئة العلمية في حوزة النجف، فلقد ظهرت مجموعة من الأحزاب والحركات السياسية، وانتشرت الجامعات في العالم العربي، والعديد من الصحف والمجلات العربية.

- تواصل حركة الإجتهد الفقهي

مدينة النجف الاشرف تعد أعرق جامعة دينية للشيعة الامامية، وقد كان لها الدور الأبرز في تواصل حركة الاجتهاد الفقهي الشيعي الى عصرنا الحاضر، وهو التواصل الاجتهادي الذي يجعل الأفق مفتوح التغيرات كبيرة في العقلية التشريعية، وهذا الجو العلمي كان له تأثيره في ظهور دعوات إصلاحية أكثر من تلك الأجواء التي لا تزال تعيش على فتاوى المتقدمين ولا يمكنها أن تحيد عنها كثيراً.^٢

٣. السيد منير خباز القطيفي^٣

وهنا حاولت ان انقل نص العبارات لأنها كانت سؤال وجواب:

هل تعتقد ان الحوزة في قم المقدسة تحتاج الى تطوير في طريقة التدريس والكتب التي تدرس فيها وأيهما أفضل لك الدراسة المفتوحة ام المنتظمة؟
ان طريقة التدريس في الحوزة العلمية في جميع المناطق تحتاج الى تطوير في عدة مجالات:

- فتح باب التخصص

الحوزة بحاجة لفتح باب التخصص فإنه لا يمكن للإنسان بحسب المقاييس الطبيعية أن يبدع في الفقه كله من طهارته الى دياته، وفي علم الاصول كله، وفي علم الرجال كله،

١. العوامل الثلاثة الأخيرة وضعها الشيخ الفضلي.

٢. جمال الدين، ١٩٩٥، ص. ٢٦-٢١.

٣. ينظر: خباز القطيفي، ٢٠٠٥.

وفي الفلسفة كلها، فلا بد أن تتوجه كل طاقة الى الحقل الذي تشعر أنها أكثر براعة وعمقا ودقة فيه، وأن يتنوع الباحثون في الفقه الى مجالات متعددة، كباب العبادات، وباب المعاملات، وباب الفقه التنظيمي، ككتاب الديانات والامر بالمعروف والنهي عن المنكر وكتاب المواريث ونحو ذلك.

- اعادة صياغة الكتب الدراسية

وكذلك الحوزة بحاجة الى صياغة الكتب الدراسية بما يتلائم مع مستوى التطور الفكري للحوزة العلمية، فمثلا، كتب الأصول لابد أن تكتب بما يشتمل على آراء المحققين الثلاثة (النائيني، الاصفهاني، العراقي) ومن برز بعدهم كالسيد الخوئي، والسيد الخميني، والسيد الروحاني، والسيد الصدر، رحمهم الله جميعا.
فإن أفكار هؤلاء أصبحت مائدة للبحث الخارج في الحوزة العلمية، فلا بد من اطلاع الطالب عليها قبل حضوره في البحث الخارج كي يكون دوره بعد حضور البحث دور المتأمل والناقد وليس دور المتعلم المتفهم.

- مجال تنمية القابليات

فان طريقة التدريس المنتشرة في الحوزات العلمية طريقة تلقينية، بمعنى أن الكثير يعتمد على تسجيل الدرس وكتابته فقط، لذلك نرى كثير ممن وصل الى مراحل علمية متقدمة غير قادر على نقد الآراء بدقة، فينبغي أن يفرض الأساتذة على الطالب من مرحلة السطح العالي الانخراط في جلسات المحاوراة والمناقشة التي يتعلم منها كيفية نقد الآراء وتقويمها، ويطلب بكتابة بحوث متعددة لتقوية طاقاته في مجال الكتابة.
- كما تعلمون بأنه قد تم مؤخرا إنشاء حوزة في القطيف تحت إشراف مجموعة من الطلبة، هل تنون الانضمام لها؟ وما هو رأيكم بالقائمين عليها؟ وهل هناك توجه بفتح باب التدريس لبحث الخارج فقها واصولا؟

الدور المتبادل للتعليم الحضوري و الافتراضي في تعزيز مستوى الدراسات الدينية / ١٩٨

إن مشروع الحوزة العلمية في القطيف والاحساء والبحرين مشروع جيد في حد ذاته، فإن بلادنا كانت عامرة بالحوزات العلمية قبل اربعين سنة، ولكني أتصور ان هناك ركيزتين لا بد من الالتفات اليهما:

١. الحوزة احدى مفردات المركز العلمي

اننا نحتاج لمركز علمي تكون الحوزة العلمية إحدى مفرداته، وهو المركز الذي يعنى بتربية الطاقات الثقافية في المجتمع من خلال تنمية المواهب الخطابية والادبية والقلمية، ومن خلال تأسيس محطة البحوث المتعلقة بالمشاكل الاجتماعية وكيفية علاجها والوقاية منها، وتأسيس محطة أيضا لجمع البحوث العقائدية الجيدة والبحوث الفلسفية التي تعنى بالمقارنة بين الفكر الاسلامي والعلماني التي نحتاج اليها في هذا العصر.

٢. قوة الحوزة بقوة اساتذتها

هو أن الحوزة العلمية كسائر الجامعات العلمية في العالم إنما تكتسب سمعتها من خلال أساتذتها، كجامعة البترول والمعادن، وجامعة اكسفورد، إنما اكتسبت سمعتها من خلال قوة التدريس والمواد العلمية وهذه القوة تنبع من قوة الاساتذة المكلفين بالتدريس في هذه الجامعة، فلا بد من ضم الكفاءات العلمية المعروفة للحوزة أو الاستفادة من آرائهم ومشورتهم في مجال تحديد نوع المادة، ومواصفات المدرس، وترتيب المراحل الدراسية، والمنطقة/ بحمد الله / تضم كفاءات وطاقات علمية غنية بالدقة والعمق.

في الفصل الثاني حاولت أن اذكر هذه الأمثلة الثلاثة وبدون تغيير كبير في بعض نصوص العبارة وبالذات المثال الأخير، وذلك للحفاظ على المعلومة الموجودة في العبارات وأيضا لأنها واضحة الشرح ولا تحتاج جهد.

وأن اختياري لهذه الامثلة لأساتذة كبار لهم ملاحظاتهم حول التعليم الحضوري فقط حتى أبين ان محاولات استغلال التطور التكنولوجي أو مواكبة العصر موجودة منذ زمن قديم والى الآن وهذا لا يعني التغيير التام بل خدمة العلم بالتكنولوجيا.

ماهية التربية ووظيفتها

تهدف الجماعات الانسانية في جميع الازمنة الى تحقيق بقائها واستمرارها على هذه الأرض، الى بقاء قيمها ونظمها وعاداتها، ولما كانت الحياة الانسانية قصيرة كان على الجيل القديم أن يصل أسباب بقائه واستمراره الى الجيل الصاعد، وبهذا أصبح الجيل الصاعد هو الوسيلة لتحقيق ذلك البقاء، وبذلك يكون هدفا للتربية التي تحقق البناء والاستمرار لأن التربية تتعلق بتعليم افراد المجتمع من الجيل الجديد. والتربية بذلك عملية تنمية للأفراد ذات اتجاه معين ويترتب على ذلك انها تحتاج الى وكيل تربوي يوجه الشخص الذي يمر بهذه العملية، أي تقوم على أساسين وهما التلميذ والوسيلة التربوية التي تشكل طبيعة الإنسانية. فوجود المجتمعات الانسانية متوقف تماما على عملية النقل الثقافي ووسيلة النقل هي التربية وهنالك نوعين من التربية.

- المقصودة

- غير المقصودة

ونتيجة لتداخل وتطور هذين النوعين ونتيجة تراكم التراث الثقافي وتعقيده من خلال اختراع الكتابة ثم التدوين وتخصص الكبار بالتدريس (ظهرت المدرسة) وتخضع المجتمعات الانسانية في الوقت الحاضر لكثير من التغيير والتطور بما لم يسبق لها أن مارسته في أية فترة من فترات التاريخ الإنساني، هذه التغيرات والتطورات التي شملت كل نواحي الحياة السياسية والاجتماعية والاقتصادية والتي فرضت نفسها على الأفراد والمؤسسات المختلفة، فارتفعت بها الى مستوى المسؤولية لمقابلة التحديات والمطالب التي فرضتها.

التربية في الاسلام

التربية هي تنمية القابليات الانسانية الكامنة في باطن الإنسان والموجودة فيه وإخراجها الى مرحلة الفعلية.^١

الدور المتبادل للتعليم الحضوري و الافتراضي في تعزيز مستوى الدراسات الدينية / ٢٠٠

والتربية في الاسلام تربطها قواسم مشتركة مع كل الفلسفات في العالم من حيث آليات العمل ولكنها تختلف معها من حيث المصدر والهدف والوسائل والأساليب فمصدرها إلهي وهدفها البناء الصحيح لحياة الانسان من خلال علاقته بربه ونفسه ومجتمعه وأساليبها ووسائلها نابعة من القران الكريم والسنة النبوية الشريفة. ذكرنا في بداية هذا الفصل التربية وبيننا وظيفتها وكيف انشئت المدرسة والتي تطورت الى عدد من المستويات حتى تنتهي بالجامعات (اي دراسة ابتدائية ومتوسطة واعدادية ثم الجامعة) والغاية من ذلك ان هذه المؤسسات التعليمية هي ساحة للدراسة الحضورية والافتراضية التي هي موضوع البحث والآن سوف نذكر شيء من المقارنة بين الدراستين على قدر ما تمكنا من ذلك.

كلمته لا بد منها

ذكرنا للمقارنة لا يعني اننا نميل لنوع معين من الدراسة حضورية أو افتراضية (فكل طريقة لها ما قدمت لخدمة العلم والعلماء) ولكن نحاول ان نكون مصداق لقول الامام الصادق عليه السلام:

«لا جبرَ ولا تفويضَ لكن أمرَين أمرين»^١.

ت	الإفتراضية	الحضورية
١	وفرت المعلومات بكم هائل	اعطيت المعلومات بقدر المتوفر
٢	عدم الدقة بالمعلومة/ لعدم الرقابة	دقة المعلومة والحفاظ عليها
٣	مواكبة الحداثة الخطرة	التمسك بالانغلاق والقدم
٤	كثرة التخصصات العلمية	قلة التخصص
٥	التأثر بالجو المحيط بوقت قياسي	التفاعل مع المحيط بشرط الحصانة
٦	تنوع المواد الدراسية	المواد الدراسية تقتصر على عناوين معينة
٧	نشر المعلومات بطرق إعلامية كثيرة	الوضع الخطابي وسيلة الإعلام الأوسع

١. الكليني، ١٣٦٥، ج١، ص. ١٦٠، ح ١٣.

٨	الافتقار لمجالسة العلماء	إمتلاك الطاقة الروحية من خلال مجالسة العلماء
٩	إرتفاع تكاليف التجهيزات الرقمية	التكاليف أقل بالتجهيز
١٠	إستيعاب عدد كبير من الطلبة	العدد محدود بحدود عدد المدارس
١١	فتح أكثر من محور للنقاش	أغلب النقاش أثناء الدروس فقط
١٢	الحاجة الى التثقيف الرقمي	تحتاج تطور للقابليات وطرق التلقي
١٣	التخفيف عن الأستاذ بكثير من الأمور	إعادة صياغة الكتب الدراسية
١٤	وجود المؤسسات المختلفة	تواصل حركة الاجتهاد الفقهي

التوصيات والنتائج

- هذه النقاط وغيرها كثيرة ذكرتها في الجدول أو في البحث وأيضا يوجد غيرها أكثر ممن لم أستطع التوصل لها أو أن معرفتي بها قليلة على قدر اطلاعي.
- وبهذا أقدم نوع من المقترحات عسى ان تكون مقبولة لدى أهل العلم والمعرفة:
 ١. استحداث مراكز علمية تهتم بالتراث الشيعي الفقهي (مع الحفاظ على رصانة المعلومة) وتصدر كتب دراسية موحدة لجميع الحوزات والجامعات.
 ٢. معالجة نقاط الضعف وتعزيز نقاط القوة في كل نوع من الدراسة حضورية أو افتراضية، مثلا العمل على كثرة المخيمات التربوية للدراسة الافتراضية للاطلاع على واقع الطلبة ومعرفة الإمكانية العلمية لديهم.
 ٣. توفير المؤتمرات والحث على المشاركة بها للنوعين من الدراسة معا لتكون فرصة لتلاقح الأفكار.
 ٤. المتابعة الحثيثة لخريجي الدراسة الافتراضية والطلب منهم بالعمل ضمن المؤسسات الدينية الرصينة.

الدور المتبادل للتعليم الحضوري و الافتراضي في تعزيز مستوى الدراسات الدينية / ٢٠٢

٥. توفير الانفتاح الرقمي لطلبة الحوزة العلمية للاطلاع على المجريات الحديثة وتتكفل بذلك الجامعات الافتراضية من خلال دورات لهم.
٦. نشر ثقافة طريقة الشرح الحوزوي للمادة في الجامعات الافتراضية عندما يتطلب ذلك وعدم تبسيط المواد واختصارها.
٧. وضع برامج ثقافية وزيارات دينية للمقدسات والمراجع للدارسين بالجامعات الافتراضية ولتكن فترة معايشة.
٨. النهوض بواقع الخطابة الدينية (المنبر الحسيني) الحضوري وخلق منبر حسيني افتراضي مراقب لنشر علوم اهل البيت لأننا نجد التوجه أصبح عند الشباب افتراضي بروح حوزوية غير مراقبة أنتج لنا مشاكل كثيرة.

قائمة المصادر

١. القرآن الكريم.
٢. جمال الدين، السيد مصطفى؛ (١٩٩٥). الديوان. بيروت: دار المؤرخ العربي.
٣. خباز القطيفي، السيد منير؛ (٢٠٠٥). حوار عبر الأثير.
٤. الكليني، محمد بن يعقوب؛ (١٣٦٥). الكافي. تهران: دار الكتب الإسلامية.
٥. المطهري، مرتضى (١٤١٣). الامانة العامة للعتبة الحسينية. مجلة اسرتنا: مركز الإرشاد الأسري. العدد السابع.
٦. المظفر، محمدرضا؛ (٢٠٠٤). عقائد الامامية في ثوبه الجديد. بيروت: مؤسسة التاريخ العربي.
٧. منصور الشيخ، حسين؛ (٢٠٠٩). الشيخ عبدالهادي الفضلي وتجديد مناهج التعليم الديني. بيروت: مركز الحضارة لتنمية الفكر الإسلامي.
8. www.jonesknowledge.com

توظيف الجوال في تعلم القرآن الكريم

الكاتبة: الدكتورة. رغد مهدي عبدالأمير (عراق)^١

قبول: ١٤٣٨/١١/٠٦

استلام: ١٤٣٨/٠٩/٢١

المستخلص

فقد سرني أن أشارك في المؤتمر العلمي المزمع انعقاده في كليتكم الموقرة حول مدى قدرة واستيعاب الفضاء الإلكتروني في تعزيز التعليم الديني، على وفق المحاور العلمية المثبتة على كراس المؤتمر، وقد اخترت جانباً حيويًا من جوانب الفضاء الإلكتروني وإمكانية الاستفادة من هذا العالم الرحب، ألا وهو (الجوال)، إذ دخل الإنسان فيه وبقوة، للتعرف على كل جديد، فكان ثورة جديدة في مجال الإلكترونيات أو ما يسمى بـ الكومبيوتر، واستفاد من تقنية التعامل مع الإلكترونيات، فتمكن من استعماله بشكل مدهل في مجالات الاتصالات، وعلى هذا ابتكر الهاتف المحمول الذي يمكن لحامله أن يبقى على اتصال مستمر مع العالم دائماً. لقد تطور هذا الجهاز، وأدخلت فيه من التقنيات ما حوّله إلى حاسوب صغير يخزن فيه صاحبه ما يشاء من المعلومات والمصادر والبرامجيات الحديثة والمختلفة، فصار الإنسان قادراً على حمل مكتبة عظيمة معه أنى سار. لقد كان من جملة ما تم تخزينه في هذا الجهاز: كتب كثيرة وموسوعات ضخمة تضم آلاف الكتب في العلوم الشرعية وغيرها، وأهمها كتاب الله جل شأنه (القرآن الكريم) يقرأه حامله بأي وقت، ويخرّج الآية التي يريد في أي وقت، فكان في ذلك خير يسير، وتيسير كبير على الناس. لقد حاولت في هذه الدراسة الموسومة بـ توظيف الجوال في تعلم القرآن الكريم بيان حكم قراءة القرآن في الجوال، وما يتطلبه من أحكام، فجاءت الدراسة في فصلين. ضم الفصل الأول ثلاثة مباحث، وهي: تحدث عن فضل قراءة القرآن الكريم، مكانة القرآن الكريم عند المسلمين، فتناولت فيه أوقات وأماكن تلاوة القرآن الكريم. في حين تطرق الفصل الثاني إلى تخزين القرآن الكريم في الجوال، وإمكانية استعمال هذه النسخة على اختلاف، فتحدثت المبحث الأول: في مطلبه الأول عن كيفية التخزين وآليته والبرامج التي من خلالها يمكن تشغيل تلك النسخة.

١. محاضر في لجنة علوم القرآن والتربية الإسلامية، كلية التربية الأساسية، جامعة المثنى، المثنى، عراق،

وتحدثت في مطلبه الثاني عن اشتراط الطهارة في لمس الجوال، حيث تبنى هذه المسألة على أمرين: أن يكون الجوال مغلقاً، وأن يكون مفتوحاً، إذ لا تشترط الطهارة في الأول، وفي الثاني قياس على لمس القرآن الكريم من وراء حائل، أو مس كتب التفسير، مع بيان آراء الفقهاء واختلافاتهم في ذلك. وأوضح في المبحث الثاني: حكم جعل القرآن الكريم نعمة للجوال وللتبنيه، وحاولت أن أوضح فيه آراء العلماء واختلافهم في ذلك. وجاء المبحث الثالث: في بيان حكم قراءة القرآن من الجوال في الصلاة، وضم مطلبين: في حكم قراءة القرآن من المصحف في الصلاة، وفي بيان حكم إلحاق القراءة من الجوال، وبيان اختلاف الفقهاء فيها. وبينت في الفصل الثالث الموسوم بـ توظيف الجوال في تعلم القرآن الكريم، دور الجوال كموسوعة علمية متنقلة في تخريج الآيات وبيان معانيها وتفسيرها إجمالاً، وما يتعلق بها من قراءات قرآنية مشفوعة بالروايات والأحاديث الشريفة، فضلاً عن الاستعمالات المتنوعة الأخرى، كالبرامج الالكترونية الحديثة مثل: حقيبة المؤمن وتلاوته بأصوات قراء مشهورين وكمنبه وبوصلة وغير ذلك.

الكلمات المفتاحية: توظيف الجوال، الهاتف، تعلم القرآن الكريم

المقدمة

فقد شهد العالم في القرن الأخير تقدماً مذهلاً وسريعاً في مجال العلوم والتقنية، واستطاع الإنسان أن يكتشف الكثير من الأساليب، للاستفادة مما ادخره الله تعالى في هذا الكون من القوى والطاقات والإمكانات، وشمل هذا التطور شتى مجالات الحياة ومرافقها. إذ تمكن الإنسان بتوفيق من الله تعالى وفضل الثورة العلمية والتقنية، أن يخترع الآلات والأجهزة المختلفة، التي يسرت العسير وقربت البعيد وأغنته عن حمل الأثقال والأحمال. فكان من أبرز ما توصل إليه هو (عالم الألكترون)، إذ دخل فيه بقوة على سبيل الانتفاع منه، فكان أن عرف الحاسوب (الكومبيوتر) والجوال (الموبايل) وغيرها مما استعمل بشكل مدهل في مجال الاتصالات.

لذا وجد الانسان المخترع الهاتف المحمول (الجوال)، الذي يمكن لحامله البقاء على اتصال مع العالم دائماً، في حله وترحاله. فقد تطور هذا الجهاز وأدخلت فيه التقنيات،

ما حوله الى حاسوب صغير، فكان جهازاً خفيف المؤونة، عظيم النفع، يخزن فيه صاحبه ما يشاء من المعلومات والكتب، فصار قادراً على حمل مكتبة عظيمة معه أنى سار. وكان من جملة ما تم تخزينه في هذا الجهاز كتب كثيرة وموسوعات ضخمة تحوي الآلاف المؤلفات من الكتب المتخصصة في العلوم الدينية وغيرها، وكان على رأس ذلك كتاب الله تعالى (القرآن الكريم)، يقرؤه حامله حيثما كان، ويستذكر الآية التي يريد وفي أي وقت، فأغنى بذلك القارئ والحافظ والخطيب وغيرهم عن تكلف حمل النسخ المطبوعة من المصاحف الشريفة.

ومن هنا رأيت أن أكتب بحثاً في هذا الميدان، وسمته بـ توظيف الجوال في تعلم القرآن الكريم، شمل فصلين:

تألف الفصل الأول الموسوم بـ أحكام قراءة القرآن الكريم في الجوال من مبحثين:

تحدثت في المبحث الأول عن فضل قراءة القرآن الكريم ، بمطالب ثلاثة هي:

- المطلب الأول: فضل قراءته من القرآن.
- المطلب الثاني: فضل قراءته في السنة النبوية المطهرة.
- المطلب الثالث: فضل قراءته عند أهل البيت عليهم السلام.

وتطرقت في المبحث الثاني الى تخزين القرآن الكريم في الجوال، وإمكانية استعمال

هذه النسخة على اختلاف عند الفقهاء بحسب مذاهبهم، فجاج بمطلبين هما:

- المطلب الأول: تناولت فيه كيفية التخزين وآليته والبرامج التي من خلالها يمكن تشغيل النسخة.
- المطلب الثاني: توظيف الجوال في تعلم القرآن.

الفصل الثاني: فتحدثت فيه عن الأحكام المتعلقة بتخزين القرآن، وضم مبحثين أيضاً،

تناولت في المبحث الأول: حكم اشتراط الطهارة في لمس الجوال، وضم مطلبين:

- المطلب الأول: أن يكون الجوال مغلقاً، والثاني: أن يكون مفتوحاً، إذ لا تشترط الطهارة في الأول، وفي الثاني قياس على لمس القرآن الكريم من وراء حائل أو مس كتب التفسير، ثم بينت آراء الفقهاء واختلافاتهم في ذلك.

توظيف الجوال في تعلم القرآن الكريم / ٢٠٨

- المطلب الثاني: تناولت فيه حكم جعل القرآن الكريم نعمة للجوال، وللتنبية أيضاً، وكذلك عرضت لأبرز آراء الفقهاء والعلماء، واختلافهم في ذلك.

وأما المبحث الثاني: فجاء في بيان حكم قراءة القرآن الكريم من الجوال في الصلاة، وضم مطلبين :

- المطلب الأول: في حكم قراءة القرآن من المصحف في الصلاة.
- المطلب الثاني: في حكم القراءة من الجوال، وبيان اختلاف الفقهاء في ذلك.

ولا أنكر أن من أهم الصعوبات التي واجهتني، في مدة إعداد البحث، هي قلة المصادر والمراجع المطبوعة، ولعل سبب ذلك - حسب فهمي - هو حداثة الموضوع وجدته، وكل ما يتعلق بأثر الفضاء الإلكتروني في تعزيز التعلم الديني، فكان العمود الفقري في مصادر بحثي هو اعتمادي على فتاوى الفقهاء والمراجع من كلا الفريقين، وكذلك المواقع الإلكترونية المتنوعة والمعاصرة التي فصلت القول في هذا الباب.

ثم ختمت البحث بخاتمة ذكرت فيها أبرز النتائج التي توصلت إليها، والتوصيات التي خرجت بها، آملّة من وراء ذلك أن تجد صداها عند العلماء والفقهاء وكل غيور على دينه، محاولةً منا جميعاً لمواجهة التحديات التي تحيط بنا، وتأمراً علينا من أجل القضاء على الدين والمذهب.

أخيراً أقول: إن وفقت في بحثي هذا، فمنه تعالى التوفيق والسداد، وإن أخفقت فمن نفسي الأمارة بالسوء وتقصيري... فالكمال له وحده تبارك وتعالى.

- الفصل الأول: أحكام قراءة القرآن الكريم في الجوال

وضم مبحثين هما:

- المبحث الأول: فضل قراءة القرآن الكريم ويشتمل على ثلاثة مطالب هي:

- المطلب الأول: فضل قراءته من القرآن.
- المطلب الثاني: فضل قراءته في السنة النبوية المطهرة.
- المطلب الثالث: فضل قراءته عند أهل البيت عليهم السلام.

- المبحث الثاني: تخزين القرآن الكريم في الجوال، وجاء بمطلبين هما:
 - المطلب الأول: كيفية التخزين وآليته.
 - المطلب الثاني: توظيف الجوال في تعلم القرآن الكريم.

المبحث الأول

- المطلب الأول: فضل قراءته من القرآن

للقرآن فضلٌ عظيم على سائر الناس، كما أن له من المميزات والخصوصيات التي دلَّ عليها بذاته، لتجعلنا نفرق بينه وبين الكتب الأخرى، ونعرف بعد ذلك يقيناً أنه كتاب إلهي. وإليك ما يعزز قولنا بآيات مباركات .
قال تعالى:

«لَوْ أَنزَلْنَا هَذَا الْقُرْآنَ عَلَى جَبَلٍ لَّرَأَيْتَهُ خَاشِعًا مُّتَصَدِّعًا مِّنْ خَشْيَةِ اللَّهِ
وَتِلْكَ الْأَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ»^١.

يقول الله تعالى معظماً لأمر القرآن ومبيناً علو قدره، وأنه ينبغي أن تخشع له القلوب وتتصدع عند سماعه لما فيه من الوعد والوعيد الأكيد، فإن كان الجبل في غلظته وقساوته، لو فهم القرآن فتدبر ما فيه، لخشع وتصدع من خوف الله عز وجل.^٢

قال تعالى:

«أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا»^٣.

هذه الآية تخاطب المنافقين الذين يرتابون من حقيقة القرآن المجيد، وتطلب منهم بصيغة السؤال أن يحققوا في خصائص القرآن، ليعرفوا بأنفسهم أن القرآن وحي منزل، ولو لم يكن كذلك لكثير فيه التناقض والاختلاف، فعليهم أن يدعوا أنه وحي من الله تعالى.^٤

قال تعالى:

«وَلِكُلِّ أُمَّةٍ رَّسُولٌ فَإِذَا جَاءَ رَسُولُهُمْ قُضِيَ بَيْنَهُمْ بِالْقِسْطِ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ»^١.

١. الحشر، ٢١.

٢. ابن كثير القرشي، ١٤١٩، ج ١، ص. ٥٤٨.

٣. النساء، ٨٢.

٤. مكارم الشيرازي، ٢٠٠٥، ج ٣، ص. ٢٣٣.

ويقصد من الآية الكريمة أن القضاء الإلهي منحل الى قضائين، أحدهما أن لكل أمة من الأمم رسول يحمل رسالة الله إليهم، وثانيهما أنه إذا جاء وبلغهم رسالته فاختلفوا من مصدق ومكذب، فإن الله يقضي ويحكم بينهم بالقسط والعدل من غير أن يظلمهم، وهذا ما يعطيه سياق الكلام من معني.^٢

-قال تعالى:

«أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ أَمْ عَلَى قُلُوبٍ أَقْفَالُهَا».^٣

يقول تعالى ذكره: أفلا يتدبر هؤلاء المنافقون مواعظ الله التي يعظهم بها في آي القرآن الذي أنزله على نبيه ﷺ ويتفكرون في حُججه التي بيّنها لهم في تنزيله فيعلموا بها خطأ ما هم عليه مقيمون، «أَمْ عَلَى قُلُوبٍ أَقْفَالُهَا» يقول: أم أقفل الله على قلوبهم فلا يعقلون ما أنزل الله في كتابه من المواعظ والعبر،^٤ وعن علي بن أبي طالب عليه السلام ذكر جابر بن عبد الله ووصفه بالعلم، فقال له رجل: جعلت فداك تصف جابر بالعلم وأنت أنت؟

فقال: إنه كان يعرف تفسير قوله تعالى:

«إِنَّ الَّذِي فَرَضَ عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لَرَادُّكَ إِلَىٰ مَعَادٍ قُلْ رَبِّي أَعْلَمُ مَنْ جَاءَ بِالْهُدَىٰ وَمَنْ هُوَ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ»^٥.

قال تعالى:

«وَإِذَا قُرِئَ الْقُرْآنُ فَاسْتَمِعُوا لَهُ وَأَنْصِتُوا لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ».^٦

١. يونس، ٤٧.

٢. الطباطبائي، ١٩٨١، ج ١٠، ص. ٦٧.

٣. محمد، ٢٤.

٤. الطبري، ١٩٩٥.

٥. القصص، ٨٥.

٦. القمي، ١٣٩٢، ج ٢، ص. ١٤٧.

٧. الأعراف، ٢٠٤.

لقد شاعت قراءة القرآن الكريم في المجتمع الإسلامي في كل مكان وزمان، وافتن المسلمون بتلاوته، وشغفوا بقراءته والاستماع إليه، وكان همهم الذي ملك عقولهم، وكان تدارسه واستظهاره رائجاً بين الرجال والنساء، لذلك جاء الأمر بالاستماع له والإنصات لمعانيه وأحكامه.

قال تعالى:

«شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ هُدًى لِّلنَّاسِ وَبَيِّنَاتٍ مِّنَ الْهُدَىٰ وَالْفُرْقَانِ»^١.

يقصد بالآية الكريمة شهر رمضان الكريم... ويقصد بالنزول هو الورد على المحل من العلو، والفرق بين الإنزال والتنزيل أن الإنزال دفعي والتنزيل تدريجي^٢.

قال تعالى:

«الرِّيبَاتِ أَحْكَمَتْ آيَاتُهُ ثُمَّ فُصِّلَتْ مِن لَّدُنْ حَكِيمٍ خَبِيرٍ»^٣.

إن هذا القول يشير الى مرحلتين في وجود القرآن، أولهما: إحكام الآيات والثانية: تفصيلها، وهو ينسجم مع فكرة تعدد الإنزال، فيكون الإنزال مرة واحدة على سبيل الإجمال وهي مرحلة الأقسام والإنزال^٤.

قال تعالى:

«وَلَوْ نَزَّلْنَاهُ عَلَىٰ بَعْضِ الْأَعْجَمِينَ * فَقَرَأَهُ عَلَيْهِمْ مَا كَانُوا بِهِ مُؤْمِنِينَ»^٥.

واحدة من معاجز القرآن الكريم الكبرى أنه نزل بلغة العرب، الذين يشتهرون بحسن النظم والتأليف، وبلاغة الفن القولي، ولو نزل بغير لغة العرب، لكان من الممكن أن لا يستجيب العرب لهدايته ونوره، وذلك بسبب حاجز الأنا والتعصب الذي كان يعيشه العرب في الجاهلية^٦.

١. البقرة، ١٨٥.

٢. الطباطبائي، ١٩٨١، ج ٢، ص ١٥.

٣. هود، ١.

٤. مكارم الشيرازي، ٢٠٠٥، ج ٣، ص ١٩٠.

٥. الشعراء، ١٩٩-١٩٨.

٦. ينظر: الحكيم، ٢٠٠٣، ج ١، ص ٣٢.

قال تعالى:

«يَا أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَكُمْ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَشِفَاءٌ لِمَا فِي الصُّدُورِ وَهُدًى وَرَحْمَةٌ لِلْمُؤْمِنِينَ»^١.

قال أبو جعفر الطبري:

يقول تعالى ذكره لخلقه: «يا أيها الناس قد جاءكم موعظة من ربكم» يعني ذكرى تذكركم عقاب الله وتخوفكم وعيده، «من ربكم» من عند ربكم لم يختلقها محمد ﷺ ولم يفتعلها أحد، فتقولون لا نأمن أن تكون لا صحة لها، وإنما يعني بذلك جل ثناؤه القرآن، وهو الموعظة من الله. أما قوله «شفاء لما في الصدور»، يقول هو دواء لما في الصدور من الجهل، يشفي به الله جهل الجهال، فيبريء به داءهم. «هدى» وهو بيان لحلال الله وحرامه، «رحمة» يرحم بها من يشاء من خلقه، فينقذهم به من الضلالة الى الهدى.^٢

قال تعالى:

«وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تِبْيَانًا لِكُلِّ شَيْءٍ وَهُدًى وَرَحْمَةً وَبُشْرَى لِلْمُسْلِمِينَ»^٣.

يتضح من ظاهر الآية الكريمة، أن القرآن الكريم كتاب دستور وشريعة وتفصيل لكل شيء، وهو الشاهد العملي للتمييز بين الحق والباطل، لوجود برنامج كامل وجامع للناس، بما تتم فيه الحجة عليهم ويصح فيه مفهوم النظارة والمراقبة.^٤

قال تعالى:

«قَدْ جَاءَكُمْ مِنَ اللَّهِ نُورٌ وَكِتَابٌ مُبِينٌ»^٥.

١. يونس، ٥٧.

٢. ينظر: الطبري، ١٩٩٥، ج ١٢، ص ١٠٣.

٣. النحل، ٨٩.

٤. ينظر: مكارم الشيرازي، ٢٠٠٥، ج ٨، ص ٢١٦.

٥. المائدة، ١٥.

شير الآية الكريمة الى أهمية وعظمة القرآن المجيد وآثاره العميقة في هداية وإرشاد وتربية البشرية، إذ تعبر بلفظة (النور) الذي يهدي به الله تعالى كل من يتبغى كسب مرضاته الى سبيل السلام.^١

- المطلب الثاني: فضل قراءته في السنة النبوية المطهرة ﷺ

وردت أحاديث كثيرة عن النبي الأكرم ﷺ في فضل قراءة القرآن الكريم، والتي دلت على عظمتها، نورد بعضاً منها:

١. فضل قراءة القرآن على سائر الكلام كفضل الله على خلقه.^٢
٢. من قبل ولده كتب الله له حسنة، ومن فرحه فرحه الله يوم القيامة، ومن علمه القرآن دعي بالأبوين فكسبا حلتين يضيء من نورهما أهل الجنة.^٣
٣. ثلاثة على كئيبان من مسك لا يحزنهم الفزع الأكبر، ولا يكثرثون للحساب: رجل قرأ القرآن ثم أمّ قوماً محتسباً.^٤
٤. يا سلیمان عليك بقراءة القرآن، فإن قراءته كفارة للذنوب، وستر من النار، وأمان من العذاب، ويكتب لمن يقرأ بكل آية ثواب مائة شهيد، ويعطى بكل سورة ثواب نبي، ينزل على صاحبه الرحمة.^٥
٥. إن أردتم عيش السعداء وموت الشهداء والنجاة يوم الحشر، والظل يوم الحرور، والهدي يوم الضلالة، فادرسوا القرآن فإنه كلام الرحمن وحرز من الشيطان.^٦
٦. ألا من تعلم القرآن وعلمه وعمل بما فيه، فإنه سائق له الى الجنة.^٧
٧. إذا أردتم العلم فانشروا القرآن، فإن فيه علم الأولين والآخرين.^٨

١. مكارم الشيرازي، ٢٠٠٥، ج٣، ص. ٤٣١.

٢. المجلسي، ١٤٠٣، ج٨٩، ص. ١٩.

٣. محمدي الريشهري، ١٤٢٢، ج٨، ص. ٧٤.

٤. المجلسي، ١٤٠٣، ج٧، ص. ١٤٩.

٥. النوري، ١٣٣٣، ج٢٤، ص. ٢٥٩.

٦. المجلسي، ١٤٠٣، ج٨٩، ص. ١٩.

٧. محمدي الريشهري، ١٤٢٢، ج٨، ص. ٧٤.

٨. النيسابوري، ١٩٨٣، باب فضل قراءة القرآن، ح ٢٣٤.

٨. إن الذي ليس في جوفه شيء من القرآن كالبيت الخرب.^١
 ٩. لا حسد إلا على اثنين، رجل آتاه الله الكتاب وقام به آناء الليل، ورجل أعطاه الله مالاً يتصدق به آناء الليل والنهار.^٢
 ١٠. يقال لصاحب القرآن اقرأ وارق ورتل كما كنت ترتل في الدنيا، فإن منزلتك عند آخر آية تقرؤها.^٣
- وأمهات كتب الحديث تزخر بأمثال هذه الروايات لمن أراد الاستزادة.

- المطلب الثالث: فضل قراءته عند أهل البيت عليهم السلام

هناك العديد من الروايات الشريفة المنقولة عن الأئمة الأطهار عليهم السلام في فضل القرآن وقراءته وتعلمه، نورد بعضاً منها:

- قال أمير المؤمنين عليه السلام:

«البيت الذي يقرأ القرآن فيه ويذكر الله عز وجل فيه تكثر بركته وتحضره الملائكة وتهجره الشياطين ويضيء لأهل السماء كما تضيء الكواكب لأهل الأرض وإن البيت الذي لا يقرأ القرآن فيه ولا يذكر الله عز وجل فيه تقل بركته وتهجره الملائكة وتحضره الشياطين».^٤

«تعلموا القرآن فإنه أحسن الحديث وتفقهوا فيه فإنه ربيع القلوب واستشفعوا بنوره فإنه شفاء الصدور وأحسنوا تلاوته فإنه أنفع القصص».^٥

- وقال أيضاً موصياً ولده ابن الحنفية:

«واعلم أن مروءة المرء مروءتان مروءة في حضر ومروءة في سفر وأما المروءة للحضر فقراءة القرآن».^٦

١. الترمذي، ١٩٣١، ج ٥، ص. ٥.

٢. البخاري، ١٤٢٢، باب فضائل القرآن، ح ٦٨٠٥.

٣. الأشقودري الألباني، ١٤٢٠، ح ٨١٢٢.

٤. الكليني، ١٣٧٩، ج ٢، ص. ٤٩٨.

٥. نهج البلاغة، الخطبة ١١٠.

٦. المجلسي، ١٤٠٣، ج ١، ص. ٢٠٠.

- قال الإمام الباقر عليه السلام:
« ينبغي للمؤمن أن لا يموت حتى يتعلم القرآن أو أن يكون في تعليمه »^١.
- قال الإمام الصادق عليه السلام:
« ثلاثة يشكون الى الله عز وجل: مسجد خراب لا يصلي فيه أهله وعالم بين جهال ومصحف معلق قد وقع عليه الغبار لا يقرأ فيه »^٢.
- « من شدد عليه في القرآن كان له أجران ومن يسر له كان من الأولين »^٣.
- « يدعى ابن آدم للحساب فيقدم القرآن أمامه في أحسن صورة.
فيقول: يا رب أنا القرآن وهذا عبدك المؤمن قد كان يتعب نفسه بتلاوتي ويطيل ليله بترتيلي وتفيض عيناه إذا تهجد فأرضه إذ أرضاني.
قال فيقول العزيز الجبار: اسط يمينك فيملؤها من رضوان الله العزيز الجبار ويملاً شماله من رحمة الله ثم يقال: هذه الجنة مباحة لك فاقرأ واصعد فإذا قرأ آية صعده درجة »^٤.
- وغيرها الكثير من الروايات التي تحفل بها بطون مصادر الحديث وروايات المعصومين عليهم السلام.

المبحث الثاني: تخزين القرآن الكريم في الجوال

- المطلوب الأول: كيفية التخزين وآليته

العصر الذي نعيشه اليوم هو عصر التقنية الحديثة، وقد تطورت هذه التقنية حتى لم يدخل منها مجال، ومن أوسع الآلات التقنية انتشاراً وأكثرها استخداماً، ذلك الجهاز الصغير الذي اصطلح على تسميته بـ (الجوال).^٥

١. المجلسي، ١٤٠٣، ج ٨٩، ص ١٩.
٢. الشيرازي، ج ٩٨، ص ٢١٢.
٣. المصدر نفسه، ص ١٨٧.
٤. المجلسي، ١٤٠٣، ج ٧، ص ٢٦٧.
٥. مصطلح (جوال) مصطلح لغوي من: جال في البلاد: طاف غير مستقر فيها فهو جوال لكون هذا الجهاز غير مستقر. (ينظر: مجمع اللغة العربية، ٢٠٠٤، ج ١، ص ١٤٨)

توظيف الجوال في تعلم القرآن الكريم / ٢١٦

لقد نشأ الجوال صغيراً ضعيفاً ضيق الاستخدامات، إذ اقتصر في الغالب عند نشأته على المقصود الأساس منه، وهو إجراء الاتصال اللاسلكي استقبالاً وإرسالاً، ثم ما لبث أن تطور بسرعة قياسية، فأصبحنا نرى منه الأنواع والأصناف الكثيرة ذات الخدمات المتعددة، ومنها إمكانية تخزين نسخة من كتاب الله المقدس (القرآن الكريم) في ذاكرة ذلك الجوال، ومن ثم استخدام هذه النسخة على اختلاف في كيفية التخزين وآليته والبرامج التي من خلالها يمكن تشغيل تلك النسخة.^١

وسمي أيضاً بـ(النقال)، ولعل علة التسمية أنه يُنقل به من مكان لآخر، وإذا كان هذا الأصل في الاشتقاق، فهو غير دقيق، لأننا إذا اعتبرنا هذا المعنى، فالأولى تسميته (منقولاً)،^٢ ومن طريق ما نقلته كتب اللغة، ولأن العرب تطلق على الفرس السريع الخفيف تسمية (نقال).^٣

وهناك تسميات أخرى للجوال أقل شيوعاً مثل (المحمول) وهو مصطلح صحيح، إذ هو هاتف محمول تميز عن الهاتف الذي لا يحمل أي الثابت، ولكن يجب أن تسبق هذه التسمية بلفظة هاتف، فتكون (الهاتف المحمول) تسمية أكثر دقة، للتخلص من انصراف الأذهان إلى معنى (الحاسب المحمول).

كذلك يطلق عليه عند بعض المجتمعات تسمية (موبايل)، وهو مصطلح شائع للجوال ولكنه بلفظه الأجنبي لا العربي وهو موبايل^٤ ولكن بحروف عربية، ومعنى هذه اللفظة الأجنبية في اللغة الانجليزية هي (الجوال)، والأصل عندهم: متحرك أو متنقل، وشاعت هذه اللفظة عند الناس كغيرها من الألفاظ الدخيلة.^٥

١. ينظر: البيحي، ٢٠١٥.

٢. ينظر: ابن منظور، ١٩٩٦، ج ١١، ص. ٦٧٤.

٣. المصدر نفسه.

4. Mobile

٥. ينظر: البيحي، ٢٠١٥.

إن ما يخزن في هذه الأجهزة سواء أكان القرآن الكريم أم غيره، سيان، لأن حقيقة التخزين واحدة على أن لمعرفة طبيعة التخزين وماهيته، أهمية بالغة، حيث يكون المُخزّن ذا تأثير بالغ وكبير في الكشف عن الأحكام الشرعية التي تتعلق بمسألتنا^١ ومن أجل تحصيل هذه المعرفة، لا بد من معرفة الآلية التي يتم بها تخزين المصحف الشريف، ومن أجل الوقوف على حقيقة الأمر، يقول أصحاب الاختصاص العاملون في حقول البرمجة الألكترونية عن ماهية البرمجة: بأنها عملية إدخال أي معلومة الى أي جهاز من هذه الأجهزة، عن طريق البرمجة الألكترونية، والتي تتم بواسطة ما يسمى (لغات البرمجة)، التي يعرفها أصحاب الاختصاص في علوم الحاسبات والبرمجة الألكترونية خصوصاً

ولسنا هنا معنيين بالإحاطة بأنواع هذه البرامجيات والبرمجيات ومعرفة حقائقتها وتفصيلات لغاتها، ولكن الذي يهمنا هو معرفة مقدار الحثيات التي لها أثر في الأحكام الفقهية المتعلقة بهذه المسألة، ذلك أن الحديث عن الحكم الفقهي لواقعة ما، لا بد أن تسبقه معرفة دقيقة ودراية وافية بالواقعة محل البحث والدراسة.

والذي يجب أن نعلمه، هو أن هناك خانات ضمن تلك الأجهزة تؤلف بمجموعها ذاكرة الجهاز، وحيث نقوم بإدخال الآيات الكريمات الى أي جهاز من هذه الأجهزة، فإنها ترسل على شكل إشارات كهربائية او ذبذبات الى خانات الذاكرة لتستقر فيها^٢.

- المطلب الثاني: توظيف الجوال في تعلّم القرآن الكريم

بعد أن بيّنا في المبحث السابق طريقة وكيفية تخزين القرآن الكريم في الجوال، سنوضح في هذا المطلب كيفية توظيف الجوال وبيان دوره في التعليم الديني، ولا سيما تعلّم القرآن الكريم. فللجوال وظائف عديدة، ويقوم بمهام كثيرة، فضلاً عن المهمة الأساسية له وهي كونه جهاز اتصال، إذ يقوم بتخزين القرآن المجيد وعرضه للقراءة كما سبق بيانه، كما أن له الدور الرائد والمهم ولا سيما مع التطور السريع للتكنولوجيا الحديثة، والتي أصبحت

١. ينظر: الديرشوي، ج١، ص. ٥.

٢. ينظر: المصدر نفسه.

تواكب الأحداث الجارية في المجتمعات، فقد وجدت تطبيقات عديدة خاصة بأجهزة الأندرويد، تقدم الكثير من البرامج التي من شأنها مساعدة المسلم على أداء واجباته الدينية، وأحكامه الشرعية، كالصلاة والصوم والحج وقراءة القرآن الكريم وحفظه وتفسيره، وبيان الأحاديث النبوية الشريفة وغيرها من الأحكام، فكان لهذه التطبيقات الدور الفاعل والمهم في تعزيز التعلم الديني.

وسأوضح أفضل تلك التطبيقات، ومنها:

أولاً: تطبيقات حفظ القرآن الكريم، ومنها:

١. تطبيق حفظ القرآن الكريم

وهو تطبيق مجاني يوفر خدمة تحفيظ القرآن المجيد، بطريقة سهلة وبمبسطة للكبار والصغار. إذ يقوم بعرض قائمة للآيات المباركة، ويضع فواصل بينها حتى تستطيع تكرار تلاوة الآية، ولكل مستخدم ملف خاص به، يضم الأسماء والصور، ويعرض بها مرحلة الحفظ التي توصلت إليها في ملفك الخاص، ويعرض أيضاً الآيات والصور المحفوظة بطريقة سهلة ومنظمة، ويتوفر بعدة لغات، ويتوافق مع أنظمة (الآيباد والآيفون).^١

٢. تطبيق طرق حفظ القرآن الكريم

وهو تطبيق مجاني يتيح لك طريقتين لحفظ القرآن الكريم، ويمكنك اختيار إحداهما بحسب ما يناسبك، يقسم هذا التطبيق عدد أشهر السنة التي سيتم حفظ القرآن الكريم كاملاً في غضون (١٥ شهراً) كما يقوم بعرض فوائد حفظ القرآن الكريم وبيان بعض النصائح التي يمكن اتباعها في الحفظ، وكذلك يوفر بعض الأسئلة والأجوبة لحل المشاكل التي تواجهك.

٣. تطبيق احفظ القرآن

وهو تطبيق رائع، يسمح لك بقراءة القرآن وحفظه بطريقة سهلة وسريعة في الحفظ ومناسبة لجميع الفئات العمرية، بما فيهم الأطفال، وكذلك يوفر خدمة امتحان نفسك لمعرفة مستواك مع وضع اختيارات.

٤. تطبيق محفظ الوحيين

وهو تطبيق شامل مجاني، يوفر قراءات لحفظ القرآن الكريم بالرسم العثماني والسنة النبوية، ويوفر التطبيق (١٥ رواية) للقرآن، وبقراءة (١٢ قاريء) كما ويمكن من قراءة النص الذي تريد حفظه وسماعه وتسجيل صوته بعد الحفظ للتأكد من حفظه للآية بالقراءة الصحيحة، ويتميز هذا التطبيق بعرض الآيات على شاشة خارجية باستخدام (اير بلاي)، وتوجد أيضاً قائمة بالأحاديث النبوية الشريفة وطريقة حفظها، فضلاً عن خدمة تفسير القرآن الكريم.

٥. تطبيق تحفيظ القرآن الكريم

وهو تطبيق مجاني أيضاً، يسمح لك بحفظ القرآن الكريم، وذلك بسماع الآيات بأصوات أشهر المقرئين، وتكرار الآيات من مرتين الى عشر مرات.

٦. تطبيق المصحف المعلم

وهذا التطبيق خاص بالأطفال لتعليمهم تلاوة القرآن الكريم وحفظه وتجويده بطريقة سهلة وبمبسطة وممتعة كما ويعلم الطفل مخارج الحروف والقواعد الأساسية للتجويد، ويستطيع الطفل من كتابة بعض التمارين التي توجد بالتطبيق لتقييم حفظه.

٧. تطبيق أسرع طرق لحفظ القرآن الكريم

يقدم هذا التطبيق خدمة تحفيظ القرآن الكريم للكبار والصغار، ويقدم لك (١٠٠ نصيحة) لطرق حفظ القرآن المجيد، دون الحاجة الى معلم، خلال أقل من سنة.

٨. تطبيق تحفيظ القرآن الكريم للأطفال جزء عمّ

يقوم هذا التطبيق بتحفيظ القرآن الكريم بطريقة سهلة وبمبسطة، إذ يسمع الطفل الآية مع تجويدها وتكرارها ثلاث مرات، ويتوقف صوت القاريء ليتمكن الطفل من إعادة الآية الى أن يحفظها.

٩. تطبيق عدنان معلم الأطفال

وهو تطبيق سهل ممتع، يعلم حفظ جزء عمّ، وذلك بسماع القرآن وتكرار الآيات بأسلوب محبب للأطفال حيث يقوم عدنان بالتفاعل مع الأطفال، وهو شخصية كرتونية في التطبيق، يرشدهم الى طرق تعلم القرآن وكيفية تكرار الآية كما يعلم الأحاديث النبوية الشريفة والأدعية والأذكار اليومية، ويغلم أيضاً الحروف الهجائية بطريقة جذابة ومحبة.

١٠. تطبيق ابحت في القرآن الكريم

ويسمح هذا التطبيق للمستخدم بالبحث في القرآن الكريم لأكثر من كلمة في الآية، وسماع القرآن لأكثر من (٢٥ قارئ) مع إمكانية التكرار لسهولة الحفظ.

- ثانياً: تطبيقات متنوعة

لم يقتصر دور الجوال في حفظ القرآن الكريم وحسب، بل هناك تطبيقات مختلفة منها:
أ. تطبيقات لتلاوات القرآن للعديد من القراء، وكذلك الإعراب النحوي للآيات وترجمتها الى أكثر من لغة، فضلاً عن تفسيرها، كما في تطبيق آيات الذي أصدرته جامعة الملك سعود في يوليو ٢٠١٤ وهو يقدم نسخة من مصحف التجويد، ومصحف ورش، ومصحف المدينة حيث يتميز هذا التطبيق بالعديد من الخصائص، إذ يوجد به ثلاث تلاوات للعديد من القراء، فضلاً عن عدة تفاسير مثل: الطبري، القرطبي، ابن كثير، السعدي، البغوي وغيرها كما يتميز بإمكانية البحث خلال النص القرآني، وتكرار تلاوة الآية أكثر من مرة مع وجود فاصل زمني بينهما.

ومن خلال هذا التطبيق يتم الآتي:

١. إمكانية الحصول على الإعراب النحوي للآيات.
٢. إمكانية الانتقال المباشر بين السور والآيات والأجزاء وصفحات المصحف.
٣. إمكانية ترجمة معاني القرآن الكريم لأكثر من (٢٠ لغة)، والحصول على الترجمة الصوتية.

ب. تطبيقات تعنى بالسنة النبوية الشريفة: حيث نصبت تطبيقات تعنى بالأحاديث النبوية الشريفة والأحكام الشرعية والفتاوى، ومنها تطبيق: (ذکر ولو بآية) حيث يقدمه موقع التواصل الاجتماعي (الفييس بوك)، وهو تطبيق يساعد على النشر والتذكير الدائم بآيات الله سبحانه وتعالى، والأحاديث النبوية الشريفة على الفييس بوك للاستفادة من الوقت خلال التصفح والخروج منه بمزيد من الحسنات والأجر بإذن الله تعالى.

وهذا التطبيق يتيح:

1. نشر الآيات القرآنية على حائط الفييس بوك.
2. إمكانية نشر الأحاديث النبوية الشريفة، والنصائح المقيدة للعمل بسنة الحبيب المصطفى ﷺ.
3. التذكير بالمناسبات الدينية والأعياد وغيرها.
4. اختيار المفيد من منشورات الأعضاء للمشاركة معهم على الصفحة.
5. عرض آيات قرآنية للبحث والتدبر في تفسير معاني السور.¹

ج. تطبيقات عن سيرة الأنبياء ﷺ مثل:

1. تطبيق مع الحبيب رسول الله ﷺ: يقدم هذا التطبيق سيرة النبي الكريم ﷺ بالعديد من اللغات غير العربية، وسرد القصص والأحداث منذ ولادته المباركة حتى وفاته ﷺ لتعلم العبر والعظات والتأسي بأشرف الخلق أجمعين عليه أفضل الصلاة وأتم التسليم وعلى آله الطاهرين.
2. تطبيق قصص الأنبياء: يتميز هذا التطبيق بتوفير القراءة، والاستماع الى قصص الأنبياء ﷺ وقد وضعت القصص بحسب الترتيب الزمني، والأبجدي وبطريقة سهلة القراءة.
- د. تطبيقات في تحديد اتجاه القبلة والموقع، إذ يعمل الجوال كبوصلة وكمنبه لتحديد أوقات الصلاة والعبادات كما في التطبيقات الآتية:

١. تطبيق مؤذني: الذي يقوم بالتنبيه لأوقات الصلاة قبل موعدها وبعد موعدها دون أن تحتاج الى فتح التطبيق في المدينة التي تعيش فيها، ويحدد اتجاه القبلة في أي مكان بدقة عالية.
٢. تطبيق إلا صلاتي: ويقوم بعرض أوقات الصلاة.
٣. تطبيق صلاتي حياتي: ويتميز هذا التطبيق بتحديد الموقع، ويعرض جميع أوقات الصلاة بحسب الموقع الذي حدده.
٤. تطبيق المصلي: ويعد من أفضل التطبيقات الإسلامية، إذ يعرض مواقيت الصلاة كاملة بالتاريخ والمكان مع ذكر الأذكار والتنبيه على صيام الاثنين والخميس من كل أسبوع، وصيام الأيام البيض.
٥. تطبيق منبه صلاة الفجر: وهو تطبيق مخصص لصلاة الفجر، إذ ينبه لها على مدار السنة.
٦. تطبيق أذان: الذي يقوم بالتنبيه عند كل صلاة.
٧. تطبيق صلاتي: الذي يعرض مواقيت الصلاة لليوم والأيام السابقة.
٨. تطبيق فلاح: ويعمل هذا التطبيق على حساب مواقيت الصلاة في بعض الدول كالسعودية والإمارات وقطر وسلطنة عمان والمغرب.
٩. تطبيق بدر ٢: الذي يستعمل للتنبيه على أوقات الصلاة كاملة.
١٠. تطبيق أدعية وأذان - إسلاميات: ويحتوي هذا التطبيق على مجموعة كبيرة من أصوات الأذان، تصل الى (١٧٠ دعاء وذكر).
١١. تطبيق صلاتي: يعمل هذا التطبيق كمنبه عند دخول وقت الصلاة، ويعرض أوقاتها، وضبط الهاتف للتنبيه عند صلاة الفجر أو السحور أو قيام الليل، ويعرض اتجاه القبلة عند التنقل من مكان لآخر.
١٢. تطبيق آيات القرآن الكريم.

١٣. تطبيق حقيبة المؤمن: وهو تطبيق يتميز بذكر أوقات الصلاة والمناسبات الدينية للأئمة الأطهار عليهم السلام والأذكار والأدعية والأحداث التاريخية المهمة وكبوصلة ومنبه وغيرها.
١٤. تطبيق احسب الزكاة: وأهم ما يميز هذا التطبيق، هو سهولة حساب زكاة المال، بوضع المبلغ واختيار عملة بلدك لحساب الزكاة، فيقوم بحساب النصاب بعد توضيح سعر غرام الذهب عيار (٢١) في بلدك، ليتم تحديد سعر الذهب عند كل مرة يستخدم فيها البرنامج.
١٥. ولم يقتصر هذا التطبيق على حساب الزكاة فحسب، بل تعدى الى شرح أنواع الزكاة ومصارفها، وبعض الفتاوى والأحكام المتعلقة بها مع ذكر الآيات والأحاديث في الترغيب في أدائها ووجوب ذلك.
١٦. تطبيق حصن المسلم: وهو أفضل تطبيق للأذكار للأندرويد، يحتوي على فهرس للأذكار، وذكر سند كل حديث، ويتيح البرنامج إمكانية إضافة الأذكار المفضلة على التطبيق والبحث عنها، والتنبيه للأذكار صباحاً ومساءً مع إمكانية تكبير الخط وتصغيره ومشاركة الأذكار عبر البريد الإلكتروني وشبكات التواصل المختلفة.
١٧. تطبيق إمساكية رمضان: إذ يعرض هذا التطبيق مواعيد وساعات الصيام والصلاة والإفطار والإمساك وغيرها.
١٨. تطبيق فتاوى الصيام والزكاة.
١٩. تطبيق جدول المحاسبة في رمضان: يقوم هذا التطبيق بتنظيم مواعيد العبادات الرمضانية التي تتنوع بين الصلاة والصيام والزكاة وقراءة القرآن في جدول، ليتمكن المسلم من متابعة أعماله وترتيبها بما يتناسب مع أوقات العمل.
٢٠. تطبيق زياد في رمضان: وهو تطبيق يجذب الآباء والأمهات والأبناء لتعويد الأطفال وتشجيعهم على الالتزام بالقيام بالعبادات الرمضانية.

ى. ويمكن استعمال الجوال كموسوعة إلكترونية كما تقدم، وذلك من خلال تحميل الموسوعات الإلكترونية، كمكتبة أهل البيت عليهم السلام والمكتبة الشاملة، ومكتبة التفسير، والحديث النبوي الشريف صلى الله عليه وآله والعقيدة، والأحكام الفقهية والأصولية المختلفة بين المذاهب الإسلامية من خلال هذه المكتبات العديدة.

كما ظهرت في الحقبة الأخيرة- نتيجة التطورات الكبيرة في تقنيات الاتصالات والمعلومات، وانتشار المعرفة الإلكترونية بين طلاب المدارس والجامعات- أشكال جديدة من نظم التعليم، ففي العقد الماضي ظهرت أدوات التعليم والتدريب المعتمدة على الحاسوب في المقام الأول، مستفيدة من الأقراص المدمجة (CD)، والتي عرفت باسم التعليم الإلكتروني.

أما هذه الأيام، فتلوح في الأفق القريب، إمكانات استثمار تقنيات الاتصالات اللاسلكية عامة والنقالة، إذ يعد (التعليم النقال) شكلاً جديداً من أشكال نظم التعلم عن بعد المختلف عن التعليم الإلكتروني، الذي يميزه انفصال المحاضر عن الطلاب زمانياً ومكانياً. إذ وفرت تقنيات الشبكات اللاسلكية والنقالة، فرص تعليم مهمة جداً للناس الذين لا تتوفر في مناطقهم البنية الأساسية اللازمة لتحقيق فرص التعلم في أي زمان ومكان، ودون الحاجة إلى اتصال دائم بالشبكات اللاسلكية مع وجود تكامل بين تقنيات كافة أنواع الشبكات السلكية واللاسلكية. ويمكن تحقيق ذلك باستخدام الأجهزة النقالة والمحمولة، مثل الهواتف الخلوية.^١

كما يمكن الاستفادة من الجوال في توعية وتثقيف الشباب من خلال:

بث الندوات والمحاضرات الفقهية والوعظية، لكسبهم وإعادة الثقة لديهم، لتعزيز وتقوية عقيدتهم، وخصوصاً حين ثبت وجود دورات للإرهابيين على الفضاء الإلكتروني، ومواقع التواصل حيث كشفت وحدة الرصد والمتابعة بمرصد الفتاوى التكفيرية والآراء المتشددة التابع لدار الإفتاء المصرية، قيام جماعات متطرفة إرهابية بعقد دورات تدريبية

١. ينظر: الحمامي، ٢٠٠٦.

تحت اسم: (دورات في العلوم الشرعية والتنمية البشرية) في الفضاء الإلكتروني ومواقع التواصل الاجتماعي على مجموعات من طلبة الجامعات، يتم استقطابهم عن طريق عناصر منتمية لتلك الجماعات، مندسة وسط الطلاب، إضافة الى استغلال المجموعات الشبابية على الفيس بوك.^١

وهنا يأتي الدور الإيجابي والبناء للجوال في التصدي لهذه الدورات وإفصالها.

الفصل الثاني: الأحكام المتعلقة بتخزين القرآن

وضم مبحثين هما:

- المبحث الأول: حكم اشتراط الطهارة في لمس الجوال المشتمل على القرآن الكريم ويشتمل على مطلبين هما:

المطلب الأول: أن يكون الجوال مغلقاً أو مفتوحاً

المطلب الثاني: أحكام جعل القرآن الكريم نغمة اتصال أو تنبيه في الجوال

- المبحث الثاني: بيان حكم قراءة القرآن الكريم من الجوال في الصلاة: وضم مطلبين:

المطلب الأول: في حكم قراءة القرآن من المصحف في الصلاة

المطلب الثاني: في حكم قراءة القرآن الكريم من الجوال في الصلاة

المبحث الأول: حكم اشتراط الطهارة في لمس الجوال المشتمل على القرآن الكريم
لابد من التعرف أولاً على أحكام مس القرآن الكريم، ومن ثم أحكام مس القرآن المخزن في الجوال، وبناءً على مسألة مس المصحف الشريف بطهر أو عدمه، اختلف الفقهاء بحسب مذاهبهم على ملل ونحل بين محرّم ومجوّز، فالإمامية والمالكية والشافعية يرون اشتراط الطهارة مطلقاً، إذ يرى السيد الخامنئي:

يحرم مس كتابة القرآن الكريم من دون طهارة مختصة، فيما إذا كان المصحف الشريف كتاباً أو شمل ما لو كان في كتاب آخر أو لوح أو جدار

توظيف الجوال في تعلم القرآن الكريم / ٢٢٦

وغير ذلك، ولا تختص بالمصحف بل تصح الكلمات والآيات القرآنية حتى لو كان في جريدة أو مجلة.^١

ويقول السيد الطباطبائي:

يحرم على المحدث غير المتوضيء مس كتابة المصحف الشريف وأبعاضه، بل الأحوط وجوباً عدم مسه لما يكتب من القرآن في غير المصحف ككتب التفسير والحديث وغيرها.^٢

وقال السيد المدرسي:

كلما اعتبره العرف مساً لكتابة القرآن محرم من دون طهارة كمس آية أو كلمات منها، ولو في غير القرآن بل حتى حرف منها ولو كتب في لوحة، بلى ما كان وراء زجاج أو وضع عليه ورق شفاف جاز.^٣

ويقول الشافعي الغرناطي:

مس المصحف ولو بقضيب وحمله وإن بعلاقة أو وسادة إلا بأمّعة، لا يحمل المصحف إلا متوضيء، إلا أن يكون بتابوت أو خرج أو نحو ذلك.^٤

ويقول أبو عبد الله الحطاب:

يحرم مسه وكذلك مس جلده والأخرى طرف الورق المكتوب وما بين الأسطر من البياض، ويحرم مسه ولو بقضيب.^٥

وأما من اشترط عدم الطهارة فـ(قسم من الإمامية والحنفية والحنابلة): إذ يرى السيد الحائري جواز قراءة القرآن من دون وضوء.^٦

١. ينظر: الحسيني الخامنئي، ج ١، ص ٣٣.

٢. الحكيم الطباطبائي، ج ١، ص ٥٨.

٣. المدرسي، ج ١، ص ٥٠.

٤. الشافعي الغرناطي، ج ١، ص ١١١.

٥. أبو عبد الله الحطاب، ١٣٩٨، ج ٢، ص ٤٣٥.

٦. الحسيني الحائري، ج ١، ص ١٤٦.

ويقول عثمان بن محجن الشريعي البارع الحنفي:

لا يكره مس الجلد المتصل به ومس حواشي المصحف، وكذلك البياض الذي لا كتابة عليه.^١
ويرى محمد بن مفلح شمس المقدسي الصالحي، جواز حمل المصحف الشريف بعلاقة أو غلافه أو كفه وتصفحه به وبعود من ورائه كحمله رقى وتعاويز فيها قرآن، لأن غلافه ليس مصحفاً، بدليل البيع.^٢

ويرى القيلوبي أنه لا يحرم إلا مس المكتوب وحده، لا الهامش ولا ما بين الأسطر.^٣

وقد بنيت هذه المسألة على أمرين، جعلتهما بمطلبين هما:

- المطلب الأول: أن يكون الجوال مغلقاً أو مفتوحاً

أولاً: أن يكون الجوال مغلقاً، وهنا لا يعتبر له حكم المصحف الشريف في الجوال، فيكون مسه حينئذٍ غير مشروط بالطهارة.

ثانياً: أن يكون مفتوحاً، أي أن الآيات المباركات ظاهرة على شاشته، فتتضمن هذه المسألة حكمتين:

- حكم مس المصحف من وراء حائل.

- حكم مس كتب التفسير.

أما تعليل ذلك فيرجع إلى أن اللمس في الجوال غالباً للشاشة أي من خلال الجهاز وهو حائل بين اليد وبين الآيات المباركة ذاتها، كالجلد الذي يكون على المصحف، لذا فلو كان المصحف مباشرة للشاشة، لخرج من الإلحاق إلى مسألة الحائل.^٤

أما ما يتعلق بحكم مس كتب التفسير، فلأن الجوال في هذه الحالة يعد كأى كتاب مشتمل على القرآن وغيره، ومن أقرب الصور إليه كتب التفسير، وعلى القولين الأول والثاني في الخلاف السابق بين الفقهاء تشترط الطهارة عند مس القرآن الكريم، ومفاد أدلة المعاصرين، هي اشتراط الطهارة عند مس الجوال في حال التشغيل، وقال الآخر بعدم اشتراطها.^٥

١. البارع والزليعي الحنفي، ج١، ص. ٥٧.

٢. ينظر: الصالحي، ج١، ص. ١٥٤.

٣. ينظر: القيلوبي، ج١، ص. ٤٠.

٤. ينظر: يحيى، ٢٠١٥ ج١، ص. ٣١.

٥. المصدر نفسه، ص. ٣٣.

وهذا الخلاف نجده عند الفقهاء في مسألة اشترط الطهارة وعدمها حول مس كتب التفسير، فمنهم من يرى اشتراطها، وهو ما قال به (الإمامية والحنفية):

إذ يرى السيد السيستاني حرمة مس الكتب التي يوجد فيها الآيات القرآنية، وكذلك كتب التفسير والأحوط وجوباً أن لا يمس اسم الجلالة والصفات المختصة به تعالى، والأحوط استحباباً إلحاق أسماء الأنبياء والأئمة الطاهرين والصديقة الطاهرة عليها السلام.^١

ويرى ابن مسعود الحنفي الكاساني، عدم جواز مس كتب التفسير إلا بطهارة وذلك لأن مس كتب التفسير يعد مساً للقرآن نفسه.^٢

ومنهم من يرى عدم اشتراطها، وهذا ما يراه (بعض الحنفية والمالكية)، فقد جاء في «حاشية رد المحتار»، أن كتب التفسير هي كالمصحف، وان ما في الأشباه صريح في جواز مس كتب التفسير، فهو كسائر الكتب الشرعية.^٣

وجاء في «التاج والإكليل» تصريح بجوازه أيضاً وفي تفسير ابن عرفة وكتب التفسير الأخرى غير ذات كتب الآي مطلقاً، وذات كتبها إن لم تقصد، بل ومع ذلك جوز للمحدث مس كتب التفسير.^٤

إن حكم قراءة القرآن من الجوال لا تأخذ حكم القراءة من المصحف الشريف، لأن الكلمات للآيات القرآنية مجرد ذبذبات تتشكل متى أراد القارئ، وتختفي متى أراد ذلك، لذلك لا تستلزم الطهارة عند قراءة القرآن من الجوال، أما إذا كان الرجل مجنباً والمرأة حائض، فلهما أن يقرأ من المصحف ما عدا سور العزائم، وهي (فصلت والسجدة والعلق والنجم)، وله مس حواشي الكتاب من دون لمس الآيات، أما في الجوال فهناك حائل، وهو الشاشة التي تكون من الزجاج أو البلاستيك الشفاف.

١. ينظر: الحسيني السيستاني، ١٤٢٩، ج١، ص. ٢٣.

٢. ينظر: الكاساني الحنفي، ١٩٨٦، ج١، ص. ٣٣.

٣. ابن عبدالعزيز، ج١، ص. ١٩٠.

٤. المصدر نفسه.

ولذلك فلو أردنا بيع الجوال المشتمل على نسخة القرآن الكريم، نقول: بعتك جوالاً، ولا نقول: بعتك مصحفاً، لأن القرآن هو جزء من الجوال، وكذلك الحال لو أردنا تلف

النسخ القديمة من القرآن الكريم، فإننا ندفنها في الأرض أو نغرقها في النهر، أما إذا أردنا تلف نسخة القرآن الكريم من الجوال، فإننا نمسح النسخة منه مباشرة ومن دون أي حرج، وكذلك كتب التفسير وغيرها المشتملة على القرآن.^١

ومنهم من يرى تفصيل ذلك بحسب الأكثر شيوعاً، فإن كان الأكثر شيوعاً هو القرآن الكريم، اشترطت الطهارة، وإن كان العكس لم تشترط، وهو ما يقول به (الشافعية والحنفية): ولو قيل بهذا التفصيل بأن القول إذا كان التفسير أكثر لا يكره، وإن كان القرآن أكثر يكره، وقيل إن كان القرآن أكثر حرم قطعاً.^٢

وجوز بعضهم مس كتب التفسير للمحدث، ولم يفصلوا بين كون الأكثر تفسيراً أو قرآناً، ولو قيل به اعتباراً للطالب كان حسناً.^٣

والتفرع على الخلاف السابق في مس الجوال المشتمل على المصحف أثناء التشغيل، ما دنا ألقناه بكتب التفسير فإنه يجوز بدون طهارة على القول الأول فقط، ويجوز على القول الثالث أيضاً، بحسب التفصيل المذكور، بمعنى أن هذا قد يختلف من جوال لآخر بحسب كثرة البرامج الأخرى.^٤

ويمكن قياس الكثرة بحسب الحجم الذي يشغله البرنامج من الذاكرة، فإن كان يشغل أكثر من النصف اعتبر الأكثر، فاشترطت الطهارة للمسّه، وإن كان أقل من النصف فهو أقل فلا تشترط الطهارة للمسّه.

وأما القول الثاني الذي يشترط الطهارة، فكذلك تشترط الطهارة هنا.^٥

١. مقابلة أجريت مع أحد طلبة العلوم الدينية، منتظر السماوي، في مكتبة الإمام الحسين عليه السلام. (بتصرف)

٢. ابن عبدالعزيز، ج١، ص. ١٩٠.

٣. السيوطي، ج١، ص. ١١٢.

٤. ينظر: يحيى، ٢٠١٥، ج١، ص. ٤٢.

٥. المصدر نفسه.

وكما تقدم فإن مسألتنا مبنية على تلك المسألتين:

المس من وراء حائل، مس كتب التفسير، والأرجح فيما يظهر - والعلم عند الله - في المسألتين المذكورتين أنفاً هو عدم اشتراط الطهارة في مس الحائل ولو كان متصلاً بالمصحف الشريف وعدم اشتراط الطهارة لمس كتب التفسير، وذلك لما يأتي:

إن الأصل هو براءة الذمة وعدم اشتراط الطهارة إلا بدليل، والدليل إنما ورد في مس المصحف، وقد علم المصحف في عهد النبي ﷺ، فكان عبارة عن (الألواح والرقاع) التي يكتب عليها القرآن مباشرة، ولو قيل باشتراط الطهارة لكل حائل متصل، لزم عليه كما أن هذا الأصل يُخرج كتب التفسير عن اشتراط الطهارة لعدم اطلاق المصحف عليه.^١

إن اشتراط الطهارة فيه شيء من المشقة والتعب، فالمصاحف الموجودة في المساجد والمدارس وغيرها، لا يمكن حملها إذا قلنا باشتراط ألا يكون حاملها متطهراً، فيعسر على عامل النظافة في المسجد والمدرسة وغيرها من الأماكن أن يحمل المصحف، وأن يمس جلدها للتنظيف، وغير ذلك كما لا يخفى مثل هذه المشقة في مطابع المصاحف، وكذلك في المكتبات ومستودعات الأوقاف، كالحرمين والعتبات المقدسة والمدارس وغيرها، وكذلك مع الجوال عدم اشتراط الطهارة لمسه إن كان في وضع التشغيل بشرط عدم مس الشاشة ذاتها، لأن مسها حينئذٍ مس للمصاحف فيشترط له الطهارة.^٢

- المطلب الثاني: أحكام جعل القرآن الكريم نغمة اتصال أو تنبيه في الجوال

المقصود بنغمة الاتصال: الصوت الذي يسمعه من يتصل بالجوال، فالمعتاد أن من يتصل بشخص فإنه يسمع نغمة تفيده اشتغال الخط، وهي النغمة الطويلة المتقطعة على فترات هذه النغمة الأخيرة التي يتم استبدالها إذا رغب المشترك بأي صوت آخر، فقد يكون صوت غناء - والعياذ بالله - أو موسيقى أو شعر كما أضيف مؤخراً أصوات أخرى كالدعاء والحديث النبوي الشريف وكذلك القرآن الكريم.^٣

١. ينظر: المباركفوري، ج ٨، ص ٤٠٨.

٢. ينظر: اليحيى، ٢٠١٥، ج ١، ص ٤٤.

٣. المصدر نفسه، ص ٦٣.

والمعتاد أن يصدر الجوال جرساً ما ليعلم صاحبه بورود مكالمة ما، هذا الصوت كان جرساً في الأصل، إذ كانت هنالك أجهزة الهاتف الثابت- الأرضي- ثم تحولت وتنوعت إلى أصوات أخرى ولكنها تشبه الجرس، وعندما ظهرت أجهزة الجوال، تحولت تلك الأصوات إلى التفتن في الأصوات ومن ثم حفظها واختيارها كنغمة جرس، فأصبحت تسمع مقاطع صوتية شتى (موسيقى- مقاطع أصوات طيور- ضحكات أطفال وغيرها).

ومسألتنا هنا: القرآن الكريم، فقد تكلم المعاصرون عن موضوع صوت القرآن هل يصح نغمة تنبيه أم لا؟ وهي مشابهة لنغمة الجوال الواردة، وفي هذه المسألة عدة أقوال، ومنها:

- القول الأول: تحريم استخدام قراءة القرآن كنغمة اتصال، أو نغمة جرس التنبيه، ولا يجوز استخدام آيات القرآن للتنبيه والانتظار في الهواتف الجوالية وما في حكمها، وذلك لما في هذا الاستعمال من تعريض القرآن للابتذال والامتهان بقطع التلاوة وإهمالها، ولأنه قد تتلى الآيات في مواضع لا تليق بها،^١ وبه صدرت الفتوى رقم ٥٦ من دائرة الشؤون الإسلامية والعمل الخيري في الإمارات والتي تنص على أن استخدام آيات القرآن الكريم في هذا الأسلوب الخدمي، يتنافى مع ما يجب للقرآن من تعظيم وإجلال، لأنه كلام الله القديم وصفة من صفاته سبحانه وتعالى، واستخدامه في مثل ذلك يعرضه للمهانة، لذلك لا يجوز مثل هذا العمل.^٢
 - القول الثاني: جواز استخدام القرآن الكريم كنغمة اتصال، إذ يرى السيد كمال الحيدري جواز استعمال صوت التلاوة لرنين الهاتف المحمول، حيث لا إشكال في ذلك ما لم يؤدي إلى هتك حرمة القرآن الكريم.^٣
- أما أدلة التحريم فمنها:
- فيه استخفاف وامتهان لآيات الله في تعرضه لقطع الآيات في حالة الرد أو رفض المكالمة، وقد يؤدي إلى الإخلال بالمعنى.^٤

١. البيهقي، ٢٠١٥، ج١، ص. ٦٥.

٢. ينظر: المصدر نفسه.

٣. من موقع مكتب السيد الحيدري، سلسلة محاضرات.

٤. البيهقي، المصدر نفسه، ص. ٦٧.

- فيه إخلال بمنزلة القرآن العظيمة، قال تعالى: «إِنَّهُ لَقَوْلُ فَصْلٍ * وَمَا هُوَ بِالْهَزْلِ»^١ لأنه يصدر في مواضع لا تليق به كدورات المياه وغيرها.

يرى أبو ذكريا النووي في شرحه في هذا الحديث جواز قطع القراءة، والقراءة ببعض السور جائز بلا خلاف ولا كراهة فيه، سواء أكان بعذر أو بلا عذر، ولكنه خلاف الأولى، هذا مذهبنا ومذهب الجمهور، وبه قال مالك في رواية عنه، والمشهور عنه كراهته.^٢ ولم يصل عنده الحكم إلى الكراهة حتى مع العذر، لأن المقطوع به أن المسلم لا يفعله امتهاناً أو تلبساً كما أن سماع القرآن في الأصل مشروع ومحمود ويُبْرَكُ به، فتضييق مجال سماعه قد يتنافى مع هذه المقاصد إلا حينما تظهر المحذورات. والمقصود من كل ما قدمناه، ليس صرف الناس عن أمرٍ فيه تعظيم القرآن واحترام الأذكار، ولكن ندعو إلى التأمل في انتقاء العبارات الموافقة لدرجة الحكم الفقهي من باب التوازن والاعتدال في تنزيل الأحكام واختلاف منازل المحرمات ودرجاتها، ولا استدلال البعض بقوله تعالى:

«ذَلِكَ وَمَنْ يُعْظَمْ شَعَائِرَ اللَّهِ فَإِنَّهَا مِنْ تَقْوَى الْقُلُوبِ».^٣

أما التعليل بقطع قراءة القرآن عند الرد على المكالمة، فهذا يقودنا إلى الرجوع إلى ما قاله الفقهاء حول قطع قراءة القرآن، ففي (شعب الإيمان)^٤ فصل في كراهية قطع القرآن لمكالمة الناس، وذلك أنه إذا انتهى في القراءة آية وحضر كلام آخر، فقد استقلت الآية التي بلغها والكلام، فلا ينبغي أن يؤثر كلامه على قراءة القرآن، واستدل على ذلك في «البرهان في علوم القرآن»^٥ وهي مسألة كراهة قطع القرآن لمكالمة الناس، حيث كانوا يكرهون أن يقرأوا بعض الآية ويدعوا بعضها الآخر.

١. الطارق، ١٤-١٣.

٢. النووي، ج ٤ ص. ١٧٧.

٣. الحج، ٣٣-٣٢.

٤. البيهقي، ٢٠١٥، ج ٢، ص. ٣٨٤.

٥. الزركشي، ج ١، ص. ٤٦٤.

فهذا حق لا ريب فيه واستدلال في محله، ولكن الدعوة الى هذا التعظيم يمكن أن يكون بما ذكرنا من ألفاظ مناسبة، لأننا نستدل بالآية ذاتها على تعظيم شعائر الله والتي منها لفظ (التحريم- محرم- أثم)، فلا يتبدل حين يسمعه الناس في كل ما هو محتمل لما دون التحريم أو ليس فيه دليل يبين على التحريم.^١

وللفرق بين المسألتين (نغمة الاتصال ونغمة جرس التنبيه) ينبغي الإشارة الى أن علل المنع والكراهة في اتخاذ صوت القرآن كنغمة جرس أوضح منها في المسألة الأولى، لأن الصوت هنا يصدر عن الجوال مسموعاً لكل من هو بقرب الجوال، بخلاف الصوت في نغمة الاتصال، فإنما هو خاص بالمتصل لا يسمعه غيره في الغالب، فما يخشى من الابتدال يظهر في نغمة الجرس أكثر منه في نغمة الاتصال، وإن نغمة الجرس تظهر دون اختيار فمن اتصل بهذا الهاتف وكان في وضع التشغيل، ولم يكن في وضع الصامت، فإن الصوت المبرمج عليه نغمة الجرس، سيسمع مباشرة بخلاف نغمة الاتصال فإنها تظهر للمتصل ولمن يختار الاتصال.^٢

المبحث الثاني: بيان حكم قراءة القرآن الكريم من الجوال في الصلاة وضم مطلبين:

- المطلب الأول: في حكم قراءة القرآن من المصحف في الصلاة
اختلف الفقهاء في هذه المسألة على عدة أقوال:

- القول الأول يرى المنع، وهو رأي كل من (الحنفية والحنابلة)
ففي (البحر الرائق) جاء: (تبطل به الصلاة) وهو قول أبي حنيفة قراءته من المصحف يفسدها عنده، وأطلقه فشمّل القليل والكثير، وما إذا لم يكن حافظاً للقرآن، وقال الرازي: قول أبي حنيفة محمول على من لم يحفظ القرآن، ولا يمكن أن يقرأ إلا من المصحف، فأما الحافظ فلا تفسد صلاته،^٣ وجاء في (الانصاف) أن هذا الفعل يبطل الفرض قبل النفل.^٤

١. البيهقي، ٢٠١٥، ج١، ص. ٦٥.

٢. المصدر نفسه، ص. ٦٨.

٣. ابن النجيم المصري الحنفي، ج١، ص. ٢١٢.

٤. المصدر نفسه، ج١، ص. ٤٠.

توظيف الجوال في تعلم القرآن الكريم / ٢٣٤

- القول الثاني يرى الإباحة في الفرض والنفل، وهو ما ذهب إليه (الإمامية وبعض الحنابلة والشافعية)
- وفي (المجموع): وهو الإباحة في الفرض والنفل بحيث لو قرأ القرآن من المصحف لم تبطل صلاته سواء أكان يحفظه أم لا بل يجب عليه ذلك، إذا لم يحفظ الفاتحة كما لو سبق ولو قلب أوراقه أحياناً في صلاته لم تبطل.
- وفي (معني المحتاج) جاء: وتعين الفاتحة أي قراءتها حفظاً أو نظراً في مصحف أو تلقيناً أو نحو ذلك، وهو مذهب الحنابلة^١.
- أما أدلة الإباحة
- عن ابن مليكة عن عائشة أنها كانت يؤمها غلامها ذكوان في المصحف^٢.
- عن ثابت البناني قال: كان أنس يصلي وغلامه يمسك له المصحف خلفه، فإذا تعايا في آية فتح عليه^٣.
- أما أدلة المنع
- عن ابن عباس قال: نهانا أمير المؤمنين علي بن أبي طالب عليه السلام أن يؤم الناس في المصحف، ونهانا كذلك أن لا يؤمنا إلا المحتمل^٤.
- عن إبراهيم قال: كانوا يكرهون أن يؤم الرجل وهو يقرأ من المصحف^٥.
- أما من رأى بطلان الصلاة فعنده علتان:
- أحدهما: إن حمل المصحف والنظر فيه والتقليب للأوراق عمل كثير.

١. السجستاني، ج ١، ص ٤٥٦.

٢. الشافعي النووي، ج ٢، ص ٧٣.

٣. خواشي، ج ٢٠، ص ١٢٣.

٤. السجستاني، ج ١، ص ٤٤٩.

٥. خواشي، ج ٢٠، ص ١٢٣.

- ثانيهما: إنه تَلَقَّن من المصحف فصار كما تلقن من غيره، إن الأولى هو عدم القراءة من المصحف في الصلاة إلا لحاجة والحاجة في الفرض كإمام لا يحفظ سوى قصار السور، ويجب أن يطيل القراءة في صلاة الفجر تطبيقاً للسنة أو يقرأ ما ورد في السنة من سور معينة كسورة الأعلى والغاشية والجمعة والمنافقون في الجمعة، وأما في الأحوال العادية فكما قلنا الأولى القراءة حفظاً بلا ريب.^١
- القول الثالث يرى الإباحة في النفل دون الفرض، وهو ما ذهب إليه (المالكية) إذ يكره في الفرض ففي (المدونة) قال ابن القاسم: قلت لمالك: في الرجل يصلي النافلة، يشك في الحرف وهو يقرأ وبين يديه مصحف منشور، أينظر فيه ليعرف ذلك الحرف؟ فقال: لا ينظر في ذلك الحرف ولكن يتم صلاته ثم ينظر في ذلك الحرف... وقال مالك في الأمير يصلي خلف القارئ في رمضان: إنه لم يكن يُصنع ذلك فيما خلا، ولو صُنِع ذلك لم أرَ به بأساً.
- قلت لابن القاسم: لم وسّع مالك في هذا وكره للذي ينظر في الحرف؟ قال: لأن ابتداء النظر في أول ما قام به.
- قال: وقال مالك: ولا بأس بأن يؤم الإمام بالناس في المصحف في رمضان وفي النافلة. قال ابن القاسم: وكره ذلك في الفريضة.^٢

وأما في الأحوال العادية، فيرى العلماء الأولى القراءة حفظاً بلا ريب، وذلك ل:

١. اقتداء بالنبي ﷺ والأئمة الأطهار عليهم السلام والسلف الصالح.
٢. كونه أقرب للخشوع والتدبر.
٣. أنه أبعد عن الانشغال بأخذ المصحف وتقليب أوراقه.
٤. تأثيره العظيم في المستمعين لتلاوته كما لا يخفى.
٥. التشجيع على الحفظ ومراجعة المحفوظ.^٣

١. ابن النجيم المصري الحنفي، ج ٤، صص. ٧٤-٧٣.

٢. الأصبحي المدني، ١٤١٥، ج ٢، ص. ٥٦.

٣. اليحيى، ٢٠١٥، ج ١، ص. ٥٢.

- المطلب الثاني: حكم قراءة القرآن من الجوال في الصلاة

تعنى هذه المسألة بأن يقرأ المصلي أثناء صلاته القرآن من شاشة الجوال، بدلاً من المصحف الشريف المتعارف عليه عند أئمة المسلمين.

وهنا نقول: هل القراءة من الجوال في الصلاة تلحق بالقراءة من المصحف، وحتجهم أن المنصوص عليه في الفقه، هو حمل المصحف في الصلاة، حيث أن له خصوصية ليست موجودة لغيره، وحتجهم في ذلك أن الجوال وسيلة لعرض نص المصحف، فلا يختلف عن المصحف الأصلي (الورقي)؟ أم هي مختلفة فلا تلحق به، إذ أن بعض الفقهاء كرهوا حمله والقراءة منه أثناء الصلاة لاحتياج حمله إلى نوع من الحركة، والجوال يحتاج إلى مثل تلك الحركات؟^١

والترجيح في هذه المسألة لدى من يرى إباحة القراءة من المصحف في الصلاة ومن لا يرى ذلك، لا بد فيه من الرجوع إلى النظر الفقهي الدقيق، وعليه لا بد من الرجوع إلى أحد أصليين:

- الأول: جواز القراءة من المصحف في الصلاة.

- الثاني: جواز القراءة من المصحف الإلكتروني خارج الصلاة، فمن خالف أحد الأصليين فلا حاجة لمناقشته في ذلك، ومن سلّم بها وأكثرهم من العلماء المعاصرين،^٢ نقول لهم:

إذا كانت القراءة من المصحف الإلكتروني كشاشة الجوال وغيرها، لا إشكال فيها خارج الصلاة، فما المانع منها أثناء الصلاة؟

وعلى هذا فالأصل الإباحة وعلى المانعين الدليل، ولا يقال الأصل المنع، بحجة أن الأصل في العبادات الحظر، لأننا نقول: وسائل العبادات ليست هي العبادات، ولا يصح إجراء مثل هذه القاعدة عليها، بل الوسائل تبقى على الأصل وهو الإباحة حتى يظهر فيها محذور شرعي.^٣

١. الدرر شوي، ج١، ص. ٢٠-١٥؛ وينظر: اليحيى، ٢٠١٥، ج١، ص. ٥٦.

٢. ينظر: الدرر شوي، ج١، ص. ٢٠.

٣. اليحيى، ٢٠١٥، ج١، ص. ٦٠.

ولو قيل بالحق وسائل العبادات فيها الحظر، لزم على ذلك لوازم كثيرة جداً لا يمكن القول بها، ولا يقول بها المخالف أبداً، فالوسائل الصوتية (مكبرات الصوت) مثلاً وغيرها، على هذا ستمنع في الصلاة والأذان، وكذلك الحظر لتسوية الصفوف كما في سجاد المساجد،^١ بل إن المساجد نفسها على هذه الهيئة الجديدة، لم تكن موجودة على عهد النبي الأكرم ﷺ وكذلك سائر العبادات الأخرى كالحج في أصله وشعائره كالطواف والسعي، إذ كثير منها يتم اليوم بوسائل مستحدثة، وعليه حتى قراءة القرآن التي هي من أجل العبادات، يلزم من منع القراءة من الجوال في الصلاة لعل قاعدة الحظر في العبادات، أن يمنع أيضاً خارج الصلاة لأنها عبادة كذلك.

وأما علة المنع في قراءته أثناء الصلاة وهي الحركة، فليس هناك فرق بين الجوال وغيره في وجود هذه الحركة أثناء الصلاة، بمعنى أن الحركة الكثيرة ممنوعة أثناء الصلاة لأي سبب كان، ولا يختص ذلك بالجوال.

ولذا فمن استخدم المصحف مع كثرة الحركة قد أخلَّ بالصلاة، وكذلك الجوال قد تصاحبه حركة كثيرة، وقد يستطيع المصلي أن يقرأ منه بحركة يسيرة تشبه حركة فتح المصحف ورده إلى المحمل عند السجود.

والحكم ينبغي دائماً أن يسلط على المسألة ذاتها دون ما قد يختص بها من خارجها، فمسألتنا هي القراءة من شاشة الجوال التي يرى البعض أن لا فرق بينها وبين صفحة المصحف، والقول بخصوصية المصحف لا وجه له هنا، لأن المصحف كل ما كتب فيه، هو كلام الله تعالى فقد يكتب على جلد وعظام كما كان في عهد النبي ﷺ وقد يكتب على ورق بصناعة قديمة كما كان بعد ذلك، وقد يكتب على الأوراق العصرية بأنواعها، وكذلك المداد- الحبر- وطريقة الكتابة، وقد تطورت وتغيرت من الحبر القديم وكتابة اليد إلى أنواع من أحبار المطابع، فما قد تغير وتطور أن أصبح القرآن على شاشة إلكترونية جوال أو غيره، فكل ذلك لا إشكال فيه بذاته.^٢

١. اليحيى، ٢٠١٥، ج١، ص. ٦٠.

٢. المصدر نفسه، ص. ٦٢-٦١.

الخاتمة وأهم النتائج

بعد هذه الجولة الممتعة في رحاب التكنولوجيا وعالم الأنترنت، وعلاقة ذلك بالجهاز الصغير والعجيب، الذي لا يمكن الاستغناء عنه، وهو (الجوال)، وأثره الفعال في تعزيز التعلم الديني، ختمت بحثي بنتائج وتوصيات، راجية الانتفاع منها وتطبيقها على أرض الواقع لنصل إلى نتائج مثمرة إن شاء الله تعالى، منها:

١. استغلال التكنولوجيا والأجهزة الحديثة والبرامجيات المتطورة، فيما ينفع المسلم في الدنيا والآخرة، ولا سيما الجوال إذ أصبح له دوراً مهماً جداً في تعزيز التعليم الديني، بسبب إمكانية تخزين القرآن الكريم وتلاوته، وكذلك بيان أحكامه وقراءته وإعرابه، وبيان السنة النبوية المطهرة، والمباني الأصولية والعقائدية وغيرها، وبذلك أضاف العلم الحديث الى الجوال مهمة أخرى نافعة، فضلاً عن مهمته الأساس وهي كونه جهاز اتصال.
٢. الآيات القرآنية المخزونة في ذاكرة الجوال، ليس لها حكم القرآن، لأنها ليست مكتوبة والكتابة التي تظهر من خلال شاشة الجوال، هي كتابة حقيقية، فإنها إن كانت آيات قرآنية عدت قرآناً.
٣. لما تمكن العلم الحديث من تزويد هذا الجهاز بموسوعات علمية متنوعة: دينية- علمية- أخلاقية- سياسية وغيرها، صار من المتاح للجميع سهولة الحصول على الكتاب والمعلومة من الجوال الذي بين أيديهم، ومن ثم الاستمتاع بالقراءة وتنمية العقل وتزويده بالمعلومات النافعة، ومن ثم الابتعاد قدر الإمكان عن قضاء الوقت بما لا ينفع.

أما التوصيات التي خرجتُ بها ، فمنها:

١. تفعيل دور الأجهزة الألكترونية في التعليم، وبالذات الهواتف النقالة، لما لها من امتيازات تختلف فيها عن الحواسيب والشاشات الكبيرة مع التعاون والتنسيق بين الجهات التعليمية وشركات الاتصالات النقالة من خلال تكوين أنظمة خاصة تسمح بنشر المواد التعليمية والتثقيفية.

٢. إقامة دورات دينية مجانية، ومحاضرات فقهية وعظية من قبل أساتذة أكفاء وأصحاب اختصاص، وبثها عبر الجوال في الفضاء الإلكتروني، وعلى صفحات التواصل الاجتماعي، لكسب الشباب والتوصل معهم لإعادة الثقة لديهم وتقوية عقيدتهم كما بينتُ سابقاً.
٣. لابد من الجدية والحرص على إقامة هذه الجهود لنقضي على حالات الانحراف وموجات الإلحاد الخطرة التي تهدد الإسلام اليوم، والإرهاب، والتفكك الاجتماعي وغيرها من السموم والآفات التي بدأت تفتك بالمجتمعات الإسلامية.

قائمة المصادر

١. القرآن الكريم.
٢. نهج البلاغة.
٣. أبو عبدالله الحطاب (الطرابلسي المغربي الرعيني المالكي)، محمد بن عبدالرحمن؛ (١٣٩٨). مواهب الجليل لشرح مختصر خليل. ط٢. بيروت: دار الفكر.
٤. الأشقودري الألباني، أبو عبدالرحمن بن الحاج نوح بن نجاتي بن آدم؛ (١٤٢٠). الصحيح الجامع. بيروت: المكتب الإسلامي.
٥. الأصبحي المدني، مالك بن أنس بن مالك؛ (١٤١٥). المدونة. بيروت: دار الكتب العلمية.
٦. ابن عبدالعزيز، ابن عابدين محمد؛ حاشية رد المحتار. ط٢. بيروت: دار الفكر.
٧. ابن كثير القرشي، أبو الفداء إسماعيل؛ (١٤١٩). تفسير ابن كثير. ط٢. السعودية: دار ابن الجوزي.
٨. ابن منظور، محمد بن مكرم جمال الدين؛ (١٩٩٦). لسان العرب. بيروت: دار صادر.
٩. ابن النجيم المصري الحنفي، زين الدين؛ البحر الرائق شرح كنز الدقائق ومنحة الخالق وتكملة الطوري. ط٢. بيروت: دار الكتاب الإسلامي.
١٠. البارعي والزيلعي الحنفي، عثمان بن علي بن محجن؛ تبين الحقائق شرح كنز الدقائق وحاشية الشلبي. ط١. القاهرة: المطبعة الأميرية.
١١. البحيري، أحمد؛ (٢٠١٧). (الإفتاء) تحذر من خطورة تنظيم (دورات علوم شرعية) لمتشددین علی (السوشيال ميديا). موقع المصري اليوم. ١٩ يوليو.

توظيف الجوال في تعلم القرآن الكريم / ٢٤٠

١٢. البخاري، محمد بن إسماعيل الجعفي؛ (١٤٢٢). **صحيح البخاري**. بيروت: دار طوق النجاة.
١٣. الترمذي، محمد بن سورة بن موسى الضحاك؛ (١٩٣١). **سنن الترمذي**. القاهرة: المطبعة المصرية بالأزهر. دار الغرب الإسلامي.
١٤. جمال الدين، السيد مصطفى؛ (١٩٩٥). **الديوان**. بيروت: دار المؤرخ العربي.
١٥. الحسيني الحائري، السيد كاظم؛ **الفتاوى المنتخبة**. ط ٢. قم: مطبعة قم.
١٦. الحسيني الخامنئي، السيد علي؛ **أجوبة الإستفتاءات**. ط ٦. الكويت: دار النبأ للنشر والتوزيع.
١٧. الحسيني السيستاني، السيد علي؛ (١٤٢٩). **المسائل المنتخبة**. النجف الأشرف: مكتب آية الله العظمى السيد السيستاني. ٢١ ربيع الأول.
١٨. الحكيم، السيد محمد باقر؛ (٢٠٠٣). **علوم القرآن**. ط ٣. بيروت: مركز الغدير للطباعة.
١٩. الحكيم الطباطبائي، السيد محمد سعيد؛ **منهاج الصالحين**. قم: مطبعة ستارة.
٢٠. الحمامي، محمد؛ (٢٠٠٦). **التعليم النقال مرحلة جديدة من التعليم الإلكتروني**. مجلة المعلوماتية، التقانة في التعليم. العدد ٦.
٢١. الحيدري، السيد كمال؛ **سلسلة محاضرات**. الموقع الرسمي لمكتب سماحة.
٢٢. خواشي، عبدالله بن محمد بن إبراهيم؛ **مصنف أبي شيبة**. الرياض: مكتبة الرشد.
٢٣. الديرشوي، محمد جنيد بن محمد؛ **مس الأجهزة القرآنية التي يخزن فيها القرآن**. مدينة المنورة: مجمع الملك فهد للطباعة.
٢٤. الرازي، فخرالدين؛ **تفسير الرازي**. ط ١. بيروت: دار الفكر.
٢٥. راضي، نادية؛ (٢٠١٤). **افضل تطبيقات لحفظ القرآن الكريم**. موقع المرسل. ٢٠ سبتمبر.
٢٦. الزركشي، بدر الدين؛ **البرهان في علوم القرآن**. ط ١. بيروت: دار إحياء الكتب العلمية.
٢٧. السجستاني، أبو بكر الأشعث؛ **المصاحف**. بيروت: دار إحياء التراث للكتب العربية.
٢٨. السماوي، منتظر؛ **مقابلة أجريت مع أحد طلبة العلوم الدينية**. مكتبة الإمام الحسين عليه السلام.
٢٩. السيوطي، جلال الدين؛ **الأشباه والنظائر**. بيروت: دار الكتب العلمية.
٣٠. الشافعي النووي، أبو زكريا محيي الدين يحيى. **المجموع شرح المهذب مع تكملة السبكي والمطيعي**. بيروت: دار الفكر.
٣١. الشيرازي، محمد بن المهدي؛ (٢٠٠١). **موسوعة الفقه**. بيروت: دار إحياء التراث العربي.
٣٢. الصالحي، محمد بن مفلح شمس الدين؛ **الفروع**. بيروت: مؤسسة الرسالة.

٣٣. الطباطبائي، السيد محمد حسين؛ (١٩٨١). الميزان في تفسير القرآن. كربلاء: مطبعة الأعلمي.
٣٤. الطبري، أبو جعفر محمد بن جرير؛ (١٩٩٥). تفسير الطبري. القاهرة: دار هجر.
٣٥. القمي، أبو الحسن علي بن إبراهيم؛ (١٣٩٢). تفسير القمي. ط ٣. القاهرة: دار الكتاب العربي.
٣٦. القيلوبي، أبو العباس شهاب الدين؛ حاشية قيلوبي. ط ٣. بيروت: دار الفكر.
٣٧. الغرناطي، محمد بن يوسف؛ التاج والإكليل. بيروت: دار الكتب العلمية.
٣٨. الكاساني الحنفي، علاء الدين؛ (١٩٨٦). بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع. ط ٢. بيروت: دار الكتب العلمية.
٣٩. الكليني، محمد بن يعقوب بن اسحق؛ (١٣٧٩). الكافي. ط ٤. طهران: مطبعة الحيدري.
٤٠. المباركفوري، أبو العلاء محمد بن عبدالرحمن؛ تحفة الأحوذى بشرح جامع الترمذي. ط ١. بيروت: دار الكتب العلمية.
٤١. المجلسي، محمد باقر؛ (١٤٠٣). بحار الأنوار. ط ١. بيروت: دار إحياء التراث العربي.
٤٢. مجمع اللغة العربية؛ (٢٠٠٤). المعجم الوسيط. ط ٤. القاهرة: مكتبة الشروق الدولية.
٤٣. محمدي الريشهري، محمد؛ (١٤٢٢). ميزان الحكمة. قم: دار الحديث.
٤٤. المدرسي. السيد محمد تقي؛ الفقه الإسلامي. بيروت: مركز الغدير للنشر.
٤٥. مكارم الشيرازي، ناصر؛ (٢٠٠٥). الأمثل في تفسير كتاب الله المنزل. ط ٢. بيروت: دار إحياء التراث العربي.
٤٦. النيسابوري، أبو الحسن مسلم بن الحجاج؛ (١٩٨٣). الجامع. الرياض: دار المنهاج.
٤٧. النووي، أبو زكريا محيي الدين بن شرف؛ شرح مسلم. بيروت: دار الخير.
٤٨. النوري، حسين بن محمد بن تقي؛ (١٣٣٣). مستدرک الوسائل. قم: مؤسسة آل البيت عليه السلام.
- لإحياء التراث.
٤٩. اليحیی، فهد بن عبدالرحمن بن صالح؛ (٢٠١٥). القرآن الكريم في الجوال. الرياض: مطبعة جامعة القصيم.

التقنيات الحديثة لتكنولوجيا التعليم في تدريس اللغة العربية في المدارس الحكومية العراقية

الكاتب: الدكتور. عهود سامي هاشم (عراق)^١

قبول: ١٤٣٨/١١/٠٨

استلام: ١٤٣٨/١١/٠٣

المستخلص

يهدف البحث الحال للتعرف على امكانية توظيف التقنيات الحديثة لتكنولوجيا التعليم في تدريس اللغة العربية في المدارس الحكومية العراقية، ولتحقيق مرمى البحث اتبعت الباحثة المنهج الوصفي لملائمته لطبيعة البحث، وقد توصل البحث للنتائج الآتية: ضعف توافر تقنيات تكنولوجيا التعلم في المدارس الحكومية العراقية.

١. انخفاض استعمال تقنيات تكنولوجيا التعلم في التدريس.
٢. انخفاض مستوى مهارة المعلمات في استعمال تكنولوجيا التعليم.
٣. ارتفاع المعوقات التي تحول دون استعمال تقنيات تكنولوجيا التعليم في التدريس من وجهة نظر عينة البحث.

وفي نهاية البحث توصي الباحثة بالتوصيات الآتية:

١. ان تعمل الجهات المعنية على توفير تقنيات تكنولوجيا التعلم بكافة المدارس.
٢. اعداد دورات تدريبية للمعلمين والمدرسين لمواكبة لتطور العلمي والتسارع المعرفي وبما يسهم بتوظيف تكنولوجيا التعلم في عملية التدريس بنحو فعال.
٣. اعداد كراسات تتضمن احدث تقنيات التعلم وامكانية استعمالها في التدريس.
٤. تدريب المعلمين والمتعلمين على الحاسب الإلكتروني بوصفه ابسط تقنيات تكنولوجيا التعلم.
٥. اعداد دورات تدريبية للمعلمين والمدرسين بكيفية اعتماد التعليم الإلكتروني والإفادة من مواقع التواصل الاجتماعي مع المتعلمين.

الكلمات المفتاحية: تقنيات الحديثة لتكنولوجيا التعليم، تدريس اللغة العربية، المدارس الحكومية العراقية

١- محاضر في كلية التربية البدنية وعلوم الرياضة للبنات، جامعة بغداد، بغداد، عراق،

مشكلة البحث

مع التقدم المعرفي الذي يشهده العالم في مجالات الحياة كافة بات لزاماً على مؤسساتنا التربوية والتعليمية مجارات هذا التقدم فتعد المتعلمين لمواكبة هذه التطورات والتعامل معها والاستعداد لمواكبة التطورات المتلاحقة التي سيشهدها العالم فيما بعد.

والميدان التربوي ليس بعيد عن هذه التطورات فقد تطورت تكنولوجيا التعلم كثيراً فدخلت البرامج التعليمية الالكترونية وعروض البوربوينت فضلاً عن وسائل الاتصال الحديث كالبريد الالكتروني ووسائل التواصل الاجتماعي بنحو عام.

اذ أن نجاح التعليم صار مرتبطاً ارتباطاً كبيراً بنجاح الطريقة السديدة التي تستطيع أن تعالج كثيراً من ضعف المنهج أو ضعف الطلبة أو صعوبة الكتاب المدرسي، فإذا كان المدرسون يتفاوتون بمادتهم وشخصياتهم، فإن هذا التفاوت من حيث الطريقة أبعداً أثراً وأجلّ خطراً، فضلاً عن أن الطريقة الناجحة هي الجيدة في مشاركة الطلبة مشاركة جماعية مع وجود المسؤولية الفردية لكل طالب منهم^١ ومن البديهي ان يكون لطريقة تقديم الدرس اثر بالغ في إيصال المادة العلمية للمتعلمين واستثارة تفكيرهم ومساعدتهم على استيعاب الأفكار الواردة فيه، فعندما أثر مدرسونا الأفاضل على التمسك بالطريقة التقليدية في التدريس بات الدرس غير قادر على تحقيق الأهداف المرجوة منه، ولم يحقق غير الجزء اليسير من أهدافه، ولا نبالغ إذا قلنا إنه لم يحقق أهدافه المهمة، لذا بات لزاماً علينا تطوير طريقة تقديم الدرس للمتعلم ومن الوسائل الحديثة توظيف تقنيات تكنولوجيا التعلم في التدريس.

وتبتهت الباحثة الى كثرة التقنيات الحديثة في مجال تكنولوجيا التعلم خاصة بعد اعلنت كثير من المدارس العربية والاقليمية والعالمية اعتماد نظام التعليم الالكتروني الذي يعد واحدا من وسائل التكنولوجيا الحديثة للتدريس، ومن هنا ارادت ان تبرز اهم الاساليب الحديثة المستعملة في مجال تكنولوجيا التعلم في العراق، ويمكن ان نلخص مشكلة البحث بالإجابة عن السؤال الآتي:

- ما الأساليب الحديثة في مجال تكنولوجيا التعلم في تدريس اللغة العربية في المدارس الحكومية العراقية؟

اهمية البحث

تعد تكنولوجيا التعليم من العوامل المساعدة ذات الاهمية الكبيرة في مجال التدريس فمما لاشك فيه ان مصير الأمم رهن بإبداع أبنائها، ومدى مواكبتهم للتطورات في مجالات الحياة كافة والتدريس يقع في المراتب الاول من مواكبة هذا التطور، فالتدريس يمثل الاداة الاولى في اعداد الاجيال القادرة على مواجهة التحديات ومواكبة التطورات وبناء المجتمعات.

وتكنولوجيا التعلم واحدة من اهم ميادين العلوم التربوية التي شهدت نمواً وتطوراً سريعاً في العصر الحديث، وعلى الرغم من ان مفهوم تكنولوجيا التعلم مفهوم حديث نسبياً، إلا أن جذوره تمتد إلى الماضي البعيد فمنذ أن بدأ الإنسان في تعليم النشء وهو يحاول جاهداً تحسين هذا التعليم والارتقاء به، فاستخدم الإنسان الحصى في العد كما استخدم العديد من المواد التي لها القدرة على نقل التعلم ويظهر ذلك بوضوح في آثار الحضارات القديمة مثل الحضارة المصرية القديمة اذ استخدم المصريون القدماء الكتابة والتماثيل والصور كما يظهر أيضاً في الحضارة اليونانية والرومانية القديمة.^١

لقد مرت تكنولوجيا التعلم بمراحل عدة قبل ان يصل الى ما وصل اليها اليوم يمكن تحديدها بثلاث مراحل رئيسية هي:

١. مرحلة التركيز على المواد التعليمية المنفصلة.
٢. مرحلة التركيز على العدد والآلات.
٣. مرحلة التركيز على الطرائق والأساليب والإستراتيجيات.^٢

وتهتم هذه المرحلة بتوظيف مستحدثات تكنولوجيا التعليم من حيث الأداء والتفاعل في التعليم اذ أن استخدام تكنولوجيا التعليم بطريقة فعالة يساعد على حل الكثير من المشكلات التعليمية بنحوٍ عام وفي التدريس بنحوٍ خاص، ويحقق للتعليم عائداً كبيراً ويمكن أن يوفر الجهود التي نبذلها، وقد أثبتت الأبحاث عظم الإمكانات التي توفرها تكنولوجيا التعليم للمدرسة ومدى فعاليتها في عملية التعليم والتعلم.

١. محمد عطية خميس، ٢٠٠٣، ص. ١٨.

٢. على محمد الخياط، ٢٠٠١، ص. ٢٦٥.

اذ اثبتت الدراسات أن استخدام تكنولوجيا التعليم يساعد في تحقيق الأهداف التعليمية، وتشويق الطلاب، وجذب انتباههم نحو الدرس، وتقريب موضوع الدرس إلى مستوى إدراكهم، وتحسين اتجاههم نحو موضوع الدرس،^١ كما ذكرت ايستيا^٢ أن تكنولوجيا التعليم يمكن أن تساعد على تعليم أفضل للدارسين على مختلف أعمارهم ومستوياتهم العقلية، وتوفر الجهد في التدريس، وتخفف العبء عن كاهل المدرس كما أنها تسهم في رفع مستوى التعليم ونوعيته.^٣

ومما لا شك فيه ان الاتجاهات نحو سلوك ما يمكن أن تتأثر بعوامل عدة ومنها تشجيع استعمال تكنولوجيا التعلم، فانه لا بد من القيام بإزالة العوائق التي يمكن أن تؤدي إلى عزوف الشخص عن استعمال تلك الوسائل كصعوبة الحصول على المعدات والمواد التي يحتاجها المدرسون، وعدم صلاحية هذه المعدات والمواد للاستعمال بسبب قلة الصيانة وتدني مستوى المواد والبرمجيات من حيث النوعية والجودة والحدثة التي يحتاج إليها المعلمون، فضلاً عن إلى عقد دورات تدريبية تتعلق بتصميم واختيار واستعمال تكنولوجيا التعليم يمكن أن تسهم في تحسين اتجاه المعلمين نحو تلك الوسائل.^٤

ويرى (ويندشيتل^٥، ١٩٩٩: ٧٥٣) أن تاريخنا الشخصي يزودنا بنماذج عقلية للتدريس تشكل سلوكنا بطريقة فاعلة، وبالتالي فإن كثيراً من المعلمين في الوقت الحاضر هم نسخة مشابهة للمعلمين الذين علموهم من حيث الطريقة التي يتعلمون بها، والأفكار التي يحملونها رغم أن كثيراً منهم تم تأهيلهم ليعلموا بطرائق أكثر حداثة وفاعلية من الطرائق التقليدية التي تعلموا بها كما أن قابليتهم للانقياد إلى ما هو ممكن في الغرف الصفية أكثر من قابليتهم للانقياد إلى النظريات التدريسية، ويسود الاعتقاد لديهم بأنه كلما كان الصف أكثر هدوءاً كلما كان التعلم أفضل.^٦

١. روميسوفسكي، إختيار الوسائل التعليمية وإستخدامها وفق مدخل النظم.

2. Asettea

3. Asettea, P. 27.

4. De Scool, P. 214.

5. Windschitl.

٦. عبدالهادي بن عابد الثقفي، ٢٠٠٨، ص. ١٠.

ولذا تعتقد الباحثة ان استعمال تكنولوجيا التعلم يمكن ان يلعب دوراً هاماً في النظام التعليمي فهو يدفع المعلمين الى تجديد طرائق تدريسهم من جهة، ويجعلهم بتماس مباشر مع كافة التطورات العلمية وتتبعها فضلاً عن كونه يسهم في اخراجهم من قوالب مدرسيهم الذين تتلمذوا على ايديهم، وهو مهم جداً للمتعلمين لانه يزيد من دافعتهم للتعلم من جهة، ويلبي حاجاتهم العقلية والمعرفية وبما يضمن مواكبة التطور العلمي والتكنولوجي الذي تسعى مؤسساتنا التربوية لمواكبته وجعل ابناءنا قادرين على التعامل معه والابداع فيه فضلاً عن انه يوجد لغة مشتركة بين المعلم والمتعلم على اختلاف مراحلهم العمرية اذ ان تكنولوجيا المتعلم تدفع المعلمين والمتعلمين معاً لاجاد لغة مشتركة هي لغة التكنولوجيا الحديثة إلا أن هذا الدور في المدارس الحكومية العراقية لا يتعدى الاستعمال التقليدي لبعض الوسائل في حال وجودها طبعاً دون التأثير المباشر في عملية التعلم وافتقاد هذا الاستخدام للأسلوب النظامي الذي يؤكد على المفهوم المعاصر لتكنولوجيا التعليم.

اسئلة البحث

سيحاول البحث الحالي الاجابة عن التساؤلات الآتية:

1. ما التقنيات الحديثة لتكنولوجيا التعليم المستعملة في تدريس اللغة العربية في المدارس الحكومية العراقية؟
2. ما درجة توافر الأساليب الحديثة في مجال تكنولوجيا التعليم في تدريس اللغة العربية في المدارس الحكومية العراقية؟
3. ما معوقات استعمال التقنيات الحديثة لتكنولوجيا التعليم في تدريس اللغة العربية في المدارس الحكومية العراقية؟
4. ما المهارات التي ينبغي توافرها لدى المعلمين والمدرسين عند استعمال التقنيات الحديثة لتكنولوجيا التعليم في تدريس اللغة العربية في المدارس الحكومية العراقية؟

اهداف البحث

١. التعرف على التقنيات الحديثة لتكنولوجيا التعليم المستعملة في تدريس اللغة العربية المدارس الحكومية العراقية.
٢. التعرف على اهم المهارات التي ينبغي توافرها لدى المعلمين والمدرسين عند استعمال التقنيات الحديثة لتكنولوجيا التعليم في تدريس اللغة العربية في المدارس الحكومية العراقية.
٣. اقتراح حلول لمعوقات استعمال التقنيات الحديثة لتكنولوجيا التعليم في التدريس في المدارس الحكومية العراقية.

تحديد المصطلحات

أ. تكنولوجيا التعليم

عرفها كل منها:

١. ممدوح محمد عبدالمجيد (٢٠٠٠): كل ما هو جديد وحديث في مجال استخدام وتوظيف الوسائل التكنولوجية في العملية التعليمية من أجهزة وآلات حديثة، وأساليب تدريس بهدف زيادة قدرات المعلم والمتعلم على التفاعل مع العملية التعليمية.^١
٢. الشرقاوي (٢٠٠٣): تصميم وإنتاج ثم استخدام كل جديد في مجال تكنولوجيا التعليم بغرض تحقيق أقصى فعالية في مواقف التعليم والتعلم وحل مشكلات الاختصاص التعليمية.^٢
٣. حسن عبدالله النجار (٢٠٠٩): مفهوم يشير إلى منظومة متكاملة تشمل كل ما هو جديد في تكنولوجيا التعليم من أجهزة تعليمية، برمجيات، بيئات تعليمية وأساليب عمل لرفع مستوى العملية التعليمية، وزيادة فعاليتها وكفاءتها على

١. ممدوح محمد عبدالمجيد، ٢٠٠٠، ج ١، ص ٣٠٩.

٢. الشرقاوي، ٢٠٠٣، ص ٣٢.

أسس علمية، وتحدد في تلك الدراسة بعروض الوسائط المتعددة، وتكنولوجيا المعلومات والاتصالات التعليمية، وتكنولوجيا مؤتمرات التعلم عن بعد، وتكنولوجيا البيئة التعليمية، والأجهزة التعليمية اللازمة لمستحدثات تكنولوجيا التعليم.^١

ب. مهارة إستعمال تكنولوجيا التعليم في التدريس

١. عرفها زيتون المهارة بأنها: القدرة على أداء عمل يتكون عادة من مجموعة من الأداءات الأصغر وهي الأداءات البسيطة الفرعية.^٢
٢. إجرائيا: القدرة على استعمال تكنولوجيا التعلم وتوظيفها لخدمة العملية التعليمية بهدف إيصال المادة العلمية للمتعلمين بسهولة ويسر وطرائق شيقة مما يزيد من دافعية المتعلم للتعلم.

تكنولوجيا التربية وتكنولوجيا التعليم

ان اهمية التعليم مسألة لم تعد اليوم محل جدل في أي منطقة من العالم فالتجارب الدولية المعاصرة اثبتت بما لا يدع مجالا للشك ان بداية التقدم الحقيقية بل والوحيدة هي التعليم وان كل الدول التي تقدمت كانت من بوابة التعليم ، بل ان الدول المتقدمة نفسها تضع التعليم في اولوية برامجها وسياستها.^٣

هناك فرق بين مصطلح تقنيات التربية ومعنى التقنيات في التربية، فتقنيات التربية هي الاسلوب العملي المنظم والمواد المستخدمة للتعلم ام التقنيات في التربية فهي استخدام الاجهزة والادوات في التربية، فالتقنيات في التربية عبارة عن تطبيق التقنيات كنواتج واستخدامها في أي من تلك العمليات التي تسهم في إدارة المؤسسات وتشغيلها التي تهتم بالمرافق التربوية.

١. حسن عبدالله النجار، ٢٠٠٩.

٢. حسن حسين زيتون، ٢٠٠١، ص. ١٢.

٣. دو مونمولان، ١٩٨٦، ص. ٤١.

التقنيات الحديثة لتكنولوجيا التعليم في تدريس اللغة العربية في المدارس الحكومية العراقية / ٢٥٠

اما التقنيات التعليمية فهي عملية متكاملة ومعقدة (مركبة) تشمل الافراد (العاملين) والاساليب والافكار والادوات والتنظيمات التي تتبع في تحليل المشكلات واستنباط الحلول المناسبة لها وتنفيذها وتقويمها وإدارتها في مواقف يكون التعليم فيها هادفا وموجها ويمكن التحكم فيه.

وينحصر مجال التقنيات التعليمية ضمن اطار عملية التعليم والتعلم وليس كامل العملية التربوية التي تمتد الى مدى يزيد على هذه العملية، ومما تقدم يمكن ملاحظة ما ياتي:^١

١. مجال التقنيات التعليمية يشمل عمليتي التعلم والتعليم.
 ٢. مجال التقنيات التربوية يشمل الانظمة التي تتعلق بالمجال التربوي.
 ٣. مدى التقنيات التربوية اوسع واكثر شمولاً من التقنيات التعليمية.
 ٤. التقنيات التعليمية جزء من منظومة التقنيات التربوية.
- وبذلك يمكن القول بان مصطلح التقنيات التعليمية يستخدم للدلالة على تنظيم عملية التعليم وظروفها بينما يستخدم مصطلح التقنيات التربوية للدلالة على تنظيم النظام التربوي وتطويره بصورة شاملة تمتد الى تطوير المنهاج وتأليف الكتب المدرسية وتوافر الوسائل التعليمية وتدريب المعلمين والعاملين في التربية واعداد المبنى المدرسي.^٢

تطور مجال تكنولوجيا التعليم

نظرا للتقدم التكنولوجي الكبير الذي شمل كافة المجالات في عصرنا الحاضر ومن ضمنها المجال التربوي سواء في المواد التعليمية او التخصصات الفرعية التابعة لها فقد مرت تكنولوجيا التعليم بتسميات ومراحل مختلفة تطورت خلالها من مرحلة الى مرحلة اخرى حتى وصلت الى ارقى واحداث مراحلها التي نشهدها اليوم، وبناء عليه اصبحت علما له مدلوله ومجالاته وتفرعاته وأهدافه وفيما يلي المراحل التي تطور بها مجال التكنولوجيا التعليم.^٣

-
١. محمد محمود الحيلة، ص. ٢٤.
 ٢. رائدة خليل سالم، ٢٠٠٧، ص. ٢٧.
 ٣. خالد محمد السعود، ٢٠٠٩، ص. ٣٣-٢٧؛ فوزي فايز اشتيوه وربيحي مصطفى عليان، ٢٠١٠، ص. ٣٧-٢٦.

١. المرحلة التعليم البصري

بدأت ولادة هذه المرحلة ابان الثورة الصناعية الثانية في عصر الالة وعصر القوة الذرية، ويقصد بالتعليم البصري أي صورة او نموذج او اداة تؤدي خبرات بصرية مادية للمتعلم بهدف تقديم وبناء واثراء وايضاح مفاهيم مجردة وتطوير مواقف واتجاهات مرغوبة واثراء واحداث نشاطات مختلفة من جانب المتعلم.

٢. مرحلة التعليم السمعي - البصري

وهو استخدام انواع مختلفة وشاملة من الادوات من قبل المعلمين بغرض نقل افكارهم وخبراتهم عن طريق حاستي السمع والبصر باعتبار ان التعليم السمعي البصري يركز على قيمة الخبرات المحسوسة في العملية التعليمية في حين تركز الاشكال الاخرى للتعليم على الخبرات اللفظية او الرمزية.

٣. مرحلة الإتصالات

وهي العملية او الطريقة التي يتم عن طريقها انتقال المعرفة من شخص لآخر حتى تصبح عامة ومتوافرة وتؤدي الى التفاهم بين هذين الشخصين.

٤. مرحلة الانتقال من التعليم السمعي والبصري إلى مفاهيم مبكرة للنظم

وفي اثناء حدوث الانتقال من التعليم السمعي البصري الى الاتصالات كان هناك انتقالا اخر منفصلا قد حدث ولكنه على علاقة بالانتقال الاول نوعا ما ويسير معه بشكل مواز وهي مرحلة المفاهيم المبكرة للنظم.

٥. مرحلة تركيب الإتصالات مع المفاهيم المبكرة للأنظمة

تؤكد هذه المرحلة على ان الاتصالات السمعية البصرية هي فرع من النظرية التربوية والممارسة التي تتحكم في العملية التعليمية وتتضمن كذلك تركيب وتنظيم الرسائل في بيئة تربوية بواسطة افراد وادوات وتشمل هذه العملية على تخطيط وانتاج المكونات والانظمة.

التقنيات الحديثة لتكنولوجيا التعليم في تدريس اللغة العربية في المدارس الحكومية العراقية / ٢٥٢

٦. مرحلة الانتقال إلى منحى النظم وتطوير التعليم

لقد ركزت هذه المرحلة على استخدام المنحى النظامي في التعليم والتركيز على العملية وليس على النتائج، والاستفادة من نظريات التعلم والاتصال والمبادئ المستمدة من العلوم السلوكية.

٧. مرحلة الانتقال إلى تكنولوجيا التعليم

ان التكنولوجيا ليست فقط الات وافراد بل هي تنظيم متكامل ومعقد ، كما ان التكنولوجيا التعليم تتضمن في استخداماتها الحديثة ادارة الافكار والاجراءات ورؤوس الاموال والآلات في العملية التعليمية.

دراسات سابقة

١. ابوشنب (٢٠٠٧)، «تكنولوجيا تعلم اللغة العربية في الحلقة الأولى من

التعليم الأساس».

هدف الدراسة:

- تنمية بعض مهارات الاستماع والقراءة لدى تلاميذ الحلقة الأولى من التعليم الأساس.

- الكشف عن مدى فاعلية البرنامج الحاسوبي في تعديل اتجاهات التلاميذ نحو تعلم اللغة العربية.

- تحديد أفضل أساليب تنظيم محتوى البرامج الحاسوبية.

- تحديد أفضل أنماط تقديم البرامج الحاسوبية في تنمية مهارات اللغة العربية الأربع: الاستماع والمحادثة والقراءة والتعبير.

منهج الدراسة:

- اعتمدت الباحثة على المنهجين الوصفي والتجريبي.

عينة الدراسة:

- طالبات من دمشق مرحلة التعليم الاساسي.

اجراءات الدراسة:

- أما الإجراءات فقد تجلت في العمل على إجراء تدريبات تغطي مهارات اللغة العربية في الحلقة الأولى من التعليم الأساسي والتأكيد على أهمية الوسائل والتقنيات الحديثة وضرورة تأمينها في المدارس وتدريب معلمي اللغة العربية على حسن استخدام التقنيات والوسائل التعليمية ومتابعة الإعداد التربوي لمعلمي الحلقة الأولى من التعليم الأساس وتوجيه المتعلمين نحو الاهتمام بالتكنولوجيا الحديثة وحثهم على تفعيل وإتقان العمل على الحاسوب وإغناء المكتبة بالأقراص الليزرية (CD) والاهتمام بالمناهج الإثرائية لتعلم اللغة العربية ووضوح الأهداف في دروس اللغة العربية المصممة على الحاسوب^١.

٢. العبادي (٢٠١٣)، «فاعلية برنامج تعليمي محوسب في تحصيل مادة الجغرافية وتنمية التفكير الإبداعي لدى طلاب الصف الخامس الأدبي».

هدف الدراسة:

- بناء برنامج تعليمي محوسب لتدريس مادة الجغرافية لطلاب الصف الخامس الأدبي.
- بيان مدى فاعلية البرنامج التعليمي المحوسب في تحصيل مادة الجغرافية لدى طلاب الصف الخامس الادبي.
- بيان مدى فاعلية البرنامج التعليمي المحوسب في تنمية التفكير الإبداعي لدى طلاب الصف الخامس الادبي.

منهج الدراسة:

- ولتحقيق هدف البحث الاول اعتمد الباحث المنهج الوصفي في اعداد البرنامج التعليمي المحوسب في مادة الجغرافية وفق المراحل الثلاث (تخطيط البرنامج، تنفيذ البرنامج، تقويم البرنامج) اما هدفي البرنامج الثاني والثالث فقد اعتمد الباحث في تحقيقها المنهج التجريبي.

التقنيات الحديثة لتكنولوجيا التعليم في تدريس اللغة العربية في المدارس الحكومية العراقية / ٢٥٤

عينة الدراسة:

- طبق البحث على عينة عشوائية من (٦٥) طالباً في الصف الخامس الادبي في عداية الغزالية وتم توزيع أفرادها على مجموعتين (تجريبية وضابطة) تضم المجموعة التجريبية (٣٢) طالباً والمجموعة الضابطة (٣٣) طالباً.

اجراءات الدراسة:

- حدد الباحث المادة العلمية والمتمثلة بالفصول الاول والثاني والثالث من كتاب مادة مبديء الجغرافية الطبيعية وصاغ على اساسها (٢٣٧) هدفاً سلوكياً تغطي هذا المحتوى وضمن المستويات الستة من المجال المعرفي لتصنيف بلوم (معرفة، فهم، تطبيق، تحليل، تركيب، تقويم).
- اعد الباحث خططاً دراسية للمجموعة الضابطة التي تدرى بالطريقة التقليدية في حين اعتمدت المجموعة التجريبية على البرنامج التعليمي المحوسب.
- اعد الباحث اختباراً تحصيلياً وفق الخارطة الاختبارية تألف من سؤالين السؤال الاول من نوع الاختبار من متعدد ويتكون من (٤٨) فقرة بأربعة بدائل وتقيس المستويات (المعرفة، الفهم، التطبيق) اما المستويات العليا من تصنيف بلوم وهي (التحليل، التركيب، التقويم) فقد اعتمد الباحث الاختبار المقالي في قياسها تألفت من (١٧) سؤال مقالي وفق ما افرزته الخارطة الاختبارية، وقد تأكد الباحث من صدق الاختبار وثباته وخصائصه السيكمترية.
- اما الاداة الثانية فقد كان اختبار التفكير الابداعي الذي وظفه تورانس وكيفه سيد خير لله على البيئة المصرية، وقد تأكد الباحث من صدقه وثباته.

الوسائل الاحصائية المستعملة في الدراسة:

- استخدم الباحث المتوسطات والانحرافات المعيارية، واختبار التائي لعينتين مستقلتين، ومعامل ارتباط بيرسون و معادلة سييرمان- براون فضلا عن مربع كآي، ومعادلة الفا كروبناخ.

نتائج الدراسة:

- تفوق طلاب المجموعة التجريبية الذين درسوا باستعمال البرنامج التعليمي المحوسب على طلبة المجموعة الضابطة الذين درسوا بالطريقة التقليدية في اختبار التحصيل في مادة الجغرافية.
- تفوق طلاب المجموعة التجريبية الذين درسوا باستعمال البرنامج التعليمي المحوسب على طلبة المجموعة الضابطة الذين درسوا بالطريقة التقليدية في اختبار التفكير الابداعي^١.

منهجية البحث

اتبعت الباحثة المنهج الوصفي التحليلي والذي يمكن تعريفه بأنه طريقة بحث يتم تطبيقها من أجل الوصول إلى وصف كمي هادف ومنظم لمحتوى أسلوب الإتصال^٢، لملاءمته لطبيعة البحث الحالي الذي يتضمن داخله جمع البيانات وتبويبها مع قدر من التفسير إذ لا يتوقف هذا المنهج عند تقديم وصف جوانب المشكلة فقط بل يتعداه إلى أبعد من ذلك من ناحية دراسة جميع

أبعاد المشكلة بالتحليل والتفسير على جذورها وأسبابها الحقيقية ومن ثم إمكان اقتراح بعض الحلول لمواجهة مثل هذه المشكلة.

مجتمع البحث

يشمل مجتمع البحث معلمات ومدرسات اللغة العربية في المدارس الابتدائية والمتوسطة والاعدادية النهارية في بغداد إذ تم توزيع الاستبانة على قرابة (٦٠) مدرسة من المدارس الحكومية العراقية بطريقة عشوائية في جانبي الكرخ والرصافة في بغداد.

١. العبادي، ٢٠١٣.

٢. العساف، ٢٠١٠، ص. ٢١٧.

التقنيات الحديثة لتكنولوجيا التعليم في تدريس اللغة العربية في المدارس الحكومية العراقية / ٢٥٦

عينة البحث

بلغت عينة البحث (١٠٠) معلمة ومدرسة للغة العربية من منتسبي وزارة التربية وعلى جانبي الكرخ والرصافة وتم اختيار العينة بالطريقة العشوائية.

جدول (١): عدد الاستبانات الموزعة على عينة الدراسة

العينة	الاستبانات الموزعة	الاستبانات العائدة	نسبة الاستبانات العائدة	الاستبانات المستبعدة	الاستبانات المكتملة
معلمات مدرسات المدارس الحكومية النهارية العراقية	١٢٥	١١٦	٩٢/٨%	١٦	١٠٠

اجراءات البحث

من متطلبات البحث بناء استبانة وبطاقة ملاحظة كونها أدوات جمع البيانات في هذا البحث من ثم معالجة بياناتها احصائية وصولاً للنتائج وقد مرت اجراءات البحث بالخطوات الآتية.

١. بناء أدوات البحث

اعتمدت الباحثة على الاستبانة وبطاقة الملاحظة كأداة لجمع البيانات، وهي أكثر أدوات البحث استخداماً في مثل هذه البحوث وقد تم بناء الاستبانة وفق الإجراءات الآتية:
اعداد الاستبانة، بعد اطلاع الباحثة على ادبيات تكنولوجيا التعلم اعدت الباحثة تتضمن اهداف الاستبانة ببيان وعلى النحو الآتي:

- تحديد الهدف من الاستبانة:
- معرفة درجة توافر الاساليب الحديثة في مجال تكنولوجيا التعليم في المدارس الحكومية النهارية العراقية.
- معرفة درجة استخدام المعلمة الاساليب الحديثة في مجال تكنولوجيا التعليم في المدارس الحكومية النهارية العراقية.

- معرفة درجة الصعوبات والمعوقات التي تواجهها المعلمة في توظيف تكنولوجيا التعليم في المدارس الحكومية النهارية العراقية.
 - صياغة محاور الاستبانة:
- لمعرفة مدى توافر الاساليب الحديثة في مجال تكنولوجيا التعليم في المدارس الحكومية النهارية العراقية من الاجابة على المقياس الثلاثي (بدرجة مرتفعة، بدرجة متوسطة، بدرجة منخفضة).

الاساليب الحديثة في مجال تكنولوجيا التعليم
الحاسب الآلي في التدريس
الشبكة العالمية للمعلومات الإنترنت
البريد الإلكتروني في الإتصال بالطالبات
محركات البحث في الإنترنت
نقل الملفات عبر الإنترنت
الوسائط المتعددة
مؤتمرات الفيديو من بعد
القنوات الفضائية التعليمية
الكتاب الإلكتروني
السبورة الإلكترونية

- بغية التعرف على درجة استعمال المعلمات لتكنولوجيا التعليم في التدريس¹ في المدارس الحكومية النهارية من الإجابة على المقياس الثلاثي (بدرجة مرتفعة، بدرجة متوسطة، بدرجة منخفضة).

١. قامت الباحثة بتعريف العينة على بنود على فقرة من فقرات المقاييس اذ تضمن التعريف عروض البور بوينت والعروض الفديوية فضلاً عن وسائل التواصل الإجتماعي.

التقنيات الحديثة لتكنولوجيا التعليم في تدريس اللغة العربية في المدارس الحكومية العراقية / ٢٥٨

الأساليب الحديثة في مجال تكنولوجيا التعليم
الحاسب الآلي في التدريس
الشبكة العالمية للمعلومات الإنترنت
البريد الإلكتروني في الإتصال بالطالبات
محركات البحث في الانترنت
نقل الملفات عبر الانترنت
الوسائط المتعددة .
مؤتمرات الفيديو من بعد
القنوات الفضائية التعليمية
الكتاب الإلكتروني
السيورة الالكترونية

- ثالثاً: الصعوبات والمعوقات التي تواجهها المعلمات والمدرسات في استعمال تكنولوجيا التعليم في المدارس الحكومية النهارية العراقية. وتضمن قائمة بالمعوقات التي تحول دون الاستفادة من تكنولوجيا التعليم في التدريس، ولكل فقرة ثلاث مستويات (بدرجة مرتفعة، بدرجة متوسطة، بدرجة منخفضة) فضلاً عن إعطاء العينة فرصة للتعبير ولإبداء الرأي عن بعض الأسباب التي قد تعيق من إفادتهم من تكنولوجيا التعليم، وإبداء مقترحاتهم حول استعمال تكنولوجيا التعليم بالمدارس الحكومية النهارية العراقية.

الصعوبات والمعوقات التي تحول دون استعمال تكنولوجيا التعليم في التدريس	١	
عدم توافر أجهزة الحاسب الآلي وملحقاتها بالكم والكيف الكافيين	١	ارتفاع التكلفة المادية
عدم توفر مركز مصادر تعلم داخل المدرسة مع توفر خدمة الإتصال بالشبكة تسفيد منه المعلمات والطالبات	٢	
عدم توفر الفصول الدراسية المجهزة لإستخدام التقنيات التعليمية سواء من حيث المساحة أو التمليلات الكهربائية	٣	
عدم توافر المكتبات والكتب الإلكترونية المناسبة	٤	
عدم الأخذ بالأساليب الحديثة في تحويل المناهج الدراسية إلى مناهج الكترونية	٥	
عدم إعداد العصر البشري من معلمين ومعلمات في مؤسسات التعليم الإعداد المنسب للعمل في ظل تطبيق التعلم الإلكتروني في ملرس المراحل التعليمية المختلفة فما زالت مقررات الإعداد تتسم بالتواضع لتسليدي في هذا الجانب	١	مشكلة إعداد وتدريب المعلمات
عدم توافر دورات تدريبية مناسبة لإكساب المعلمات مهارات التعلم الإلكتروني	٢	
عدم توافر برامج التدريب الإلكتروني على الإستخدام والتوظيف الفعال للتقنية في التعليم للمعلمات	٣	
الحاجة إلي تدريب المعلمات على الإستخدامات التربوية المتعددة لتكنولوجيا الاتصالات والمعلومات وإكسابهم مهارات تدريب طالباتهم عليها	٤	
قلة تدريب وتشجيع المعلمات على كيفية إستخدام التعلم القائم على المشروعات	٥	
عدم ربط المناهج والمقررات الدراسية بالشبكة العالمية للمعلومات	١	ندرة المواقع التعليمية والمواقع البرمجيات
قلة المواقع العربية التي تخدم المعلمين وتعني بالتربية والتعليم	٢	
قلة المواد المطبوعة والتي تعنى بالمواقع التربوية على الشبكة العالمية للمعلومات	٣	
عدم وجود كيب إنشاي بوضوح ما هو متوفر من الأجهزة والوسائل التقنية التعليمية بالمدرسة وكيفية إستخدامها	٤	
عدم توفير المعلومات اللازمة لكيفية إستخدام البرمجيات في التدريس	٥	
الشعور بعدم اهمية توظيف التقنية في خدمة التعليم	١	مشكلات شخصية لدى المعلمات
عدم تحرر المعلمات ومديرات المدارس من الفكر التقليدي في إدارة إستخدام تكنولوجيا التعليم بالملرس	٢	
عدم إتاحة الفرصة من قبل إدارات المدارس لإستخدام المعلمات لتقنيات التعليم	٣	
صعوبة وضع جدول زمن دقيق لإستخدامها والإلتزام به من قبل المستخدمين	٤	
عدم القدرة على توظيف التقنيات في خدمة التعليم	٥	

التقنيات الحديثة لتكنولوجيا التعليم في تدريس اللغة العربية في المدارس الحكومية العراقية / ٢٦٠

صدق الاستبانة:

- قامت الباحثة بعد الانتهاء من إعداد الاستبانة وبناء فقراتها في صورتها الأولية بعرضها على مجموعة من المحكمين، بلغ عددهم (١٠) محكمين من أعضاء هيئة التدريس في مجال مناهج وطرائق التدريس من مختلف الجامعات العراقية.
- وقد اخذت الباحثة ملاحظات المحكمين حتى اكتسبت الاستبانة شكلها النهائي وقد طورت هذه الأداة بناء على آراء المحكمين اذ عدلت الصياغة لبعض فقراتها وتم حذف بعض الفقرات منها وزيادة فقرات اخرى بحسب اراء المحكمين.

○ ثبات الاستبانة:

- للتأكد من ثبات أداة الدراسة استعملت الباحثة معامل ألفا كرونباخ^١ بعد إجراء التطبيق على عينة استطلاعية غير عينة الدراسة لايجاد معامل الثبات لكل محور من محاور الأداة وكذلك معامل الثبات الكلي لأداة الدراسة، والجدول التالي يوضح ذلك.

جدول (٢): معاملات الثبات لكل محور من محاور الاستبانة

المحور	عدد العبارات	معامل الفا كرونباخ
توافر الأساليب الحديثة في مجال تكنولوجيا التعليم	١١	٠,٧٨٧=٠,٨
إستخدام الأساليب الحديثة في مجال تكنولوجيا التعليم	١١	٠,٧٣٩=٠,٧
الصعوبات التي تحول دون إستخدام الأساليب الحديثة في مجال تكنولوجيا التعليم	٢٠	٠,٧٦٣=٠,٨
الثبات الكلي لأداة الدراسة	٤٢	٠,٧٦٤=٠,٨

1. Alpha Cronbach

وقد تبين من خلال معاملات الثبات في الجدول السابق أن معامل ثبات الأداة بنحوٍ عام قد بلغت ٠,٨، وقد تراوحت معاملات الثبات للمحاور المختلفة بين (٠,٧) و(٠,٨)، وتعتبر هذه المعاملات مقبولة لأغراض الدراسة.

○ بطاقة الملاحظة:

- تحديد الهدف من البطاقة
تهدف هذه البطاقة إلى معرفة درجة مهارة عينة البحث باستعمال تكنولوجيا التعليم في التدريس بالمدارس الحكومية النهارية العراقية.

- تحديد محتوى بطاقة الملاحظة
تضمن محتوى بطاقة الملاحظة (١١) مهارة اساسية لاستعمال تكنولوجيا التعليم وعند إعداد قائمة المهارات على وفق اطلاعها على ادبيات تكنولوجيا التعلم وبعض الدراسات السابقة عنه وقد توصلت الى المهارات الآتية:

١. استخدام الحاسب الآلي في التدريس.
٢. استخدام الاتصال بالشبكة العالمية للمعلومات الانترنت.
٣. استخدام البريد الالكتروني في الاتصال بالطالبات.
٤. استخدام محركات البحث في الانترنت.
٥. استخدام المحادثة والتحاوور الكتابي عبر وسائل التواصل الاجتماعي.
٦. استخدام تقنية نقل الملفات عبر الانترنت.
٧. استخدام الوسائط المتعددة.
٨. استخدام مؤتمرات الفيديو عن بعد.
٩. استخدام القنوات الفضائية التعليمية.
١٠. استخدام الكتاب الالكتروني.
١١. استخدام السبورة الالكترونية.

التقنيات الحديثة لتكنولوجيا التعليم في تدريس اللغة العربية في المدارس الحكومية العراقية / ٢٦٢

- صياغة مفردات البطاقة:
 - عند اعداد بطاقة الملاحظة راعت الباحثة ما يأتي:
 ١. أن لا تحتوي على مصطلحات غامضة وغير مفهومه.
 ٢. صياغة الخطوات السلوكية في عبارات قصيرة قدر الإمكان.
 ٣. أن لا تحتوي العبارات على أدوات نف .
 ٤. عدم التداخل بين الخطوات.
 ٥. استعمال عبارات قصيرة في وصف المهارة.
 ٦. اقتصار كل مهارة على أداء واحد.
 ٧. استعمال الفعل المضارع ليعبر عن السلوك بحيث يمكن ملاحظته.
- وقد اشتملت بطاقة الملاحظة ككل على (٥٨) مهارة في صورتها الاولى.

○ تصميم بطاقة الملاحظة:

- تمّ تصميم نموذج بطاقة الملاحظة بحيث اشتملت على المهارات الرئيسة وما تتطلبه من مهارات يمكن عدها مهارات فرعية.

جدول (٣): تحليل مهارات المعلمات لإستعمال تكنولوجيا التعلم في التدريس

م	المهارة الرئيسة	المهارات الفرعية
١	استخدام الحاسب الالي في التدريس	تكتب توزيع المقرر ببرنامج Word
		تكتب تحضير الدروس ببرنامج Word
		تنتج رسوم وأشكال بيانية لإدراجها في دفتر التحضير
		تكتب أسئلة الاختبار ببرنامج Word
٢	استخدام الإتصال بالشبكة العالمية للمعلومات (الإنترنت) في التدريس	تصمم دروس تعليمية على البوربوينت (Power Point)
		تستخدم محركات البحث عن المعلومات
		تستخدم البريد الإلكتروني
		تستخدم حجرة الحوار والدرشة
		تشارك في مجموعات الاخبار
		تشارك في القوائم البريدية

تنشئ حساب بريد إلكتروني	إستخدام البريد الإلكتروني في الإتصال بالطالبات	٣
تنشئ رسالة جديدة على صفحة البريد		
تكتب عنوان البريد الإلكتروني الخاص بالشخص		
ترسل رسالة إلى عدد كبير من الأشخاص		
تفتح الرسالة الواردة		
تفحص الرسالة الواردة		
تمسح محتويات صندوق البريد الوارد		
ترسل الملفات عبر البريد Attached File		
تُحمل الملفات الواردة عبر الكمبيوتر	إستخدام محركات البحث في الإنترنت	٤
البحث الذاتي عن المعلومات		
تبحث في قواعد البيانات الخاصة بالرياضيات		
تبحث في الموسوعات الحرة عن القوانين الرياضية		
تبحث عن الرسوم البيانية الخاصة بالموضوع عبر الشبكة	إستخدام المحادثة الفورية	٥
تحفظ نتائج البحث		
تُحمل برنامج المحادثة الفورية عبر الإنترنت Messenger		
تضيف قوائم المتصلين	نقل الملفات عبر الإنترنت	٦
ترسل الملفات عبر المحادثة الفورية		
تنشئ مجلد لحفظ الملفات الواردة		
تُحمل الملفات من الشبكة العالمية الإنترنت		
ترفع الملفات إلى الشبكة العالمية الإنترنت	إستخدام وإنتاج برامج الوسائط المتعددة	٧
تنظيف الملفات من الفيروسات		
تنشئ ملف جديد باستخدام برنامج Flash		
تكتب النصوص		
تحريك النصوص		
تضيف المؤثرات الصوتية		
تنشئ الرسوم البيانية والهندسية عبر برنامج الفلاش		
تربط الصور بالنصوص		
تضيف تعليق صوتي		

التقنيات الحديثة لتكنولوجيا التعليم في تدريس اللغة العربية في المدارس الحكومية العراقية / ٢٦٤

ترسل مكالمة لبدء الإجتماع	إستخدام مؤتمرات الفيديو من بعد	٨
تشارك في البرامج والمناقشات		
تستخدم لوحة المعلومات White Board		
تستخدم الكاميرات في الحوار		
تنقل الملفات عبر المؤتمر لكل المشاركين		
تنهي الإجتماع	القنوات الفضائية التعليمية	٩
تحميل قنوات البث الفضائي داخل الفصل		
تضبط التردد الخاص بقنوات التعليمية		
تُسجل برنامج الرياضيات على شريط فيديو		
تعيد تشغيل البرنامج مرة أخرى على الطلاب	إستخدام الكتاب الإلكتروني	١٠
تُعدل بعض محتويات الكتاب الإلكتروني		
تحفظ الرسوم من داخل الكتاب الإلكتروني على جهاز الكمبيوتر	إستخدام السبورة الإلكترونية	١١
تستخدم الكتاب الإلكتروني في العرض المرئي للمعلومات		
تكتب عليها بشكل إلكتروني		
تتفاعل معها باللمس باليد أو بالقلم أو بأدوات التأشير المختلفة		
تربط مع صفحة أخرى على شبكة الإنترنت المعلومة ذات الصلة بموضوع الدرس		
تحفظ الدروس التي تمت كتابتها على السبورة الإلكترونية		
ترسل الدروس التي تمت كتابتها للطلاب عبر E-Mail		
تعرض أفلام الفيديو والصور الثابتة والمتحركة وتتحكم فيها		
تتحكم في جميع تطبيقات الكمبيوتر		

- وبهذا تمكنت الباحثة من التوصل إلى (١١) مهارة أساسية لاستخدام مجال تكنولوجيا التعليم وتكونت المهارات الرئيسة من (٥٨) مهارة فرعية للتعامل مع تلك المستحدثات في صورتها الأولية.

○ ثبات بطاقة الملاحظة:

- تم حساب ثبات البطاقة بطريقة «اتفاق الملاحظين» باستخدام معادلة كوبر' على أداء كل معلمة في العينة الاستطلاعية حيث تقوم كل ملاحظة مستقلة عن الأخرى بملاحظة كل معلمة أثناء أدائها للمهارات وذلك في مدة زمنية متساوية اذ تبدأ الملاحظات معا وينتهين معا ثم يتم حساب عدد مرات الاتفاق وعدد مرات الاختلاف ومن خلالهما يتم حساب معامل اتفاق الملاحظين على أداء كل دارس على حده باستخدام المعادلة الآتية:

عدد مرات الاتفاق

$$\text{نسبة معامل اتفاق الملاحظين} = \frac{\text{عدد مرات الاتفاق}}{100 \times \text{عدد مرات عدم الاتفاق}}$$

عدد مرات الاتفاق + عدد مرات عدم الاتفاق

- وتبعاً لما سبق احتسبت الباحثة بالاشتراك مع إحدى الزميلات بملاحظة خمسة من المعلمات (العينة الاستطلاعية) ثم تم حساب معامل الاتفاق لكل معلمة على حده، والجدول التالي يوضح معاملات اتفاق الملاحظات لأفراد العينة الاستطلاعية.

جدول (٤): معاملات إتفاق الملاحظات لأفراد العينة الإستطلاعية

أفراد العينة الاستطلاعية	معامل اتفاق الملاحظين
١	٨٦/٦
٢	٨٥/٤
٣	٨٧/٧
٤	٩١/٣
٥	٨٩/٤
المجموع	٤٤٠/٤
المتوسط	٨٨/٠٨

1. Cooper Equation

التقنيات الحديثة لتكنولوجيا التعليم في تدريس اللغة العربية في المدارس الحكومية العراقية / ٢٦٦

- يتضح من الجدول السابق أن أعلى معامل اتفاق كان (٩١/٣) و أن اقل معامل اتفاق كان (٨٥/٤) ومتوسط معامل الاتفاق (٨٨/٠٨) وهو معامل اتفاق مرتفع فيمكن الاطمئنان منه على مدى ثبات البطاقة حيث حدد كوبر مستوى الثبات بدلالة نسبة الاتفاق التي يجب أن تكون: ٨٥% فأكثر لتدل على ارتفاع ثبات الأداة.^١

نتائج البحث

١. أظهرت نتائج البحث أن درجة توافر تقنيات تكنولوجيا التعلم في المدارس الحكومية العراقية كانت منخفضة بنحوٍ عام، فقد بلغ المتوسط الحسابي العام لها (٢/٢٣٣٦).
٢. أظهرت نتائج الدراسة من المتوسطات الحسابية أن درجة استعمال تقنيات تكنولوجيا التعلم كانت منخفضة، فقد بلغ المتوسط الحسابي العام (١/٦٥٦٧).
٣. هناك معوقات بدرجة مرتفعة تراها عينة البحث تحول دون استعمال تقنيات تكنولوجيا التعليم في التدريس فقد بلغ المتوسط الحسابي العام لدرجة الصعوبات (٢/٦٥٣٥).
٤. بينت نتائج الدراسة أن مهارة المعلمات في استعمال تكنولوجيا التعليم كانت منخفضة فقد بلغ المتوسط الحسابي (١/٣٠٥).

تفسير النتائج

- ستحاول الباحثة تفسير النتائج لكل متغير من متغيرات البحث وعلى النحو الآتي:
١. ضعف توافر تقنيات تكنولوجيا التعلم في المدارس الحكومية العراقية، وتفسر الباحثة هذه النتيجة لعدم توفر الامكانيات المادية التي تسهم في توظيف تكنولوجيا التعلم في التدريس اذ من المعلوم لدى الجميع ضعف تقنيات تكنولوجيا التعلم في كثير من المدارس الحكومية العراقية.

١. محمد أمين المفتي، ١٩٨٤، ص. ٦٢-٦١.

٢. انخفاض استعمال تقنيات تكنولوجيا التعلم في التدريس، وتفسر الباحثة هذه النتيجة بعدم توافر تقنيات التعلم في المدارس ولذا يصعب توظيفها في ميدان التدريس.
٣. ارتفاع المعوقات التي تحول دون استعمال تقنيات تكنولوجيا التعليم في التدريس من وجهة نظر عينة البحث، وتفسر الباحثة هذه النتيجة بضعف بعدم توافر تقنيات تكنولوجيا التعلم من جهة فضلاً عن قلة الدورات التدريبية الخاصة، وعدم اهتمام الجهات الرسمية بهذا المجال على الرغم من اهميتها في ظل ما يشهده العالم من تطور تكنولوجي وتسارع معرفي.
٤. انخفاض مستوى مهارة المعلمات في استعمال تكنولوجيا التعليم منخفضة، وتفسر الباحثة ذلك بقلة اطلاع المعلمات والمدرسات على تقنيات تكنولوجيا التعلم من جهة فاعلمت لا تتعدى قدرتهم التعامل مع الهاتف الذكي كوسيلة من وسائل التواصل الاجتماعي اما الحاسب الالي فقد كانت مهارتهن به ضعيفة جداً.

التوصيات

١. ان تعمل الجهات المعنية على توفير تقنيات تكنولوجيا التعلم بكافة المدارس.
٢. اعداد دورات تدريبية للمعلمين والمدرسين لمواكبة لتطور العلمي والتسارع المعرفي وبما يسهم بتوظيف تكنولوجيا التعلم في عملية التدريس بنحو فعال.
٣. اعداد كراسات تتضمن احدث تقنيات التعلم وامكانية استعمالها في التدريس.
٤. تدريب المعلمين والمتعلمين على الحاسب الإلكتروني بوصفه ابسط تقنيات تكنولوجيا التعلم.
٥. اعداد دورات تدريبية للمعلمين والمدرسين بكيفية اعتماد التعليم الإلكتروني والإفادة من مواقع التواصل الاجتماعي مع المتعلمين.

قائمة المصادر

١. ابوشنب، ميساء احمد؛ (٢٠٠٧). تكنولوجيا تعلم اللغة العربية في الحلقة الأولى من التعليم الأساس. رسالة ماجستير. الدنمارك: الأكاديمية العربية المفتوحة.
٢. حسن حسين زيتون؛ (٢٠٠١). مهارات التدريس. القاهرة: عالم الكتب.
٣. حسن عبدالله النجار؛ (٢٠٠٩). برنامج مقترح لتدريب أعضاء هيئة التدريس بجامعة الأقصى على مستحدثات تكنولوجيا التعليم في ضوء إحتياجاتهم التدريسية. مجلة الجامعة الإسلامية (سلسلة الدراسات الإنسانية). المجلد ١٧. العدد الأول: ٧٥١-٧٠٩.
٤. خالد محمد السعود؛ (٢٠٠٩). تكنولوجيا ووسائل التعليم وفعاليتها. عمان: مكتبة المجمع العربي للنشر والتوزيع.
٥. الدليمي، طه على حسين؛ (١٩٩٥). تدريس اللغة العربية. مجلة الأستاذ. جامعة بغداد. كلية التربية. العدد ٦.
٦. دو مومولان، موريس؛ (١٩٨٦). التعليم المبرمج. ترجمة ميشال ابي فاضل. ط ٣. بيروت: دار عويدات.
٧. رائدة خليل سالم؛ (٢٠٠٧). تكنولوجيا التعليم. الأردن: مكتبة المجمع العربي للنشر والتوزيع.
٨. روميسوفسكي، أ.ج؛ إختيار الوسائل التعليمية وإستخدامها وفق مدخل النظم. ترجمة صلاح عبدالمجيد العربي وفخرالدين القلا. الكويت: المنظمة العربية للتربية والثقافة.
٩. الشراوي، جمال؛ (٢٠٠٣). مستوى التنور في مستحدثات تكنولوجيا التعليم لدى كلا من طلاب كلية التربية شعبة صناعية ومعلمي التعليم الثانوي الصناعي. دراسات في المناهج وطرق التدريس. العدد ٩١.
١٠. العبادي، مرتضى حميد شلاكة؛ (٢٠١٣). فاعلية برنامج تعليمي محوسب في تحصيل مادة الجغرافية وتنمية التفكير الإبداعي لدى طلاب الصف الخامس الأدبي. اطروحة دكتوراه غير منشورة. جامعة بغداد. كلية التربية ابن رشد للعلوم الانسانية.

١١. عبدالهادي بن عابد الثقفي؛ (٢٠٠٨). واقع معرفة وتقبُّل مُعلّمي الرياضيات لنموذج التعلم الإلكتروني ودرجة قدرتهم على تطبيقه. رسالة ماجستير غير منشورة. جامعة أم القرى. كلية التربية.
١٢. العساف، صالح بن حمد؛ (٢٠١٠). المدخل إلى البحث في العلوم السلوكية. الرياض: دار الزهراء.
١٣. على محمد الخياط، احمد كامل العجمي؛ (٢٠٠١). اثر استخدام تكنولوجيا التعليم على تنمية مهارات التحصيل لدى طلاب المدرسة الابتدائية. رسالة ماجستير غير منشورة كلية التربية، جامعة اسيوط.
١٤. فوزي فايز اشتيوه، وربحي مصطفى عليان؛ (٢٠١٠). تكنولوجيا التعليم (النظرية والممارسة). عمان: دار صفاء للنشر والتوزيع.
١٥. محمد أمين المفتي؛ (١٩٨٤). سلوك التدريس. سلسلة معالم تربوية. تحت إشراف أحمد حسين اللقاني. القاهرة: مؤسسة الخليج العربي.
١٦. محمد عطية خميس؛ (٢٠٠٣). منتوجات تكنولوجيا التعليم. القاهرة: دار الكلمة.
١٧. محمد محمود الحيلة. تكنولوجيا التعليم بين النظرية والتطبيق. ط ٢. عمان: دار المسيرة للنشر.
١٨. ممدوح محمد عبدالمجيد؛ (٢٠٠٠). مدى وعي معلمي العلوم بمستحدثات تكنولوجيا التعليم واتجاهاتهم نحو استخدامها. الجمعية المصرية للتربية العلمية: المؤتمر العلمي الرابع، التربية العلمية للجميع من ٣١ يوليو - ١٣ أغسطس.

19. Asettea. **Internet Usage in Education**. Technological Horizon In education. Vol.1.
20. De School. **The Need for Technology Instruction in Teacher Education, Exit Project**. Indiana University at South Bend.
21. Windschitl, M. (1999). **The Challenges of Sustaining a Constructivist Classroom Culture**. PhiDelta Kappan, 80 (10): 751-757.

43. Universitas Pertahanan. 2014. Peta Konflik Indonesia 2013. Sentul: Universitas Pertahanan.
44. Valcanis, Tom. 2011. "An iPhone in Every Hand: Media Ecology, Communication Structures, and The Global Village", January 2011, p.33.
45. Weismann, Itzhak. 2011. Modernity from Within: Islamic Fundamentalism and Sufism.

- Website Links

1. www.images.google.com
2. <https://ccdcoe.org/un.html>
3. <http://www.cybercrimelaw.net/Cybercrimelaw.html>
4. <https://www.erasuslim.com/peradaban/quran-sunnah/transmisigambar.htm#.Wdi3hlzsS00>
5. <https://globalriskadvisors.com/blog/united-nations-cyber-warfare/>
6. <https://www.hrw.org/news/2017/08/07/toxic-impact-indonesias-abusive-blasphemy-law>
7. <https://muslimsforallah.com/category/cyberspace/>
8. <http://www.nextgov.com/cybersecurity/2017/02/new-international-cyber-rules-likelytable-un-experts-group/135193/>
9. <https://www.un.org/disarmament/update/the-un-cyberspace-and-international-peacesecurity-side-event-october-5th/>
10. <http://www.unidir.org/programmes/emerging-security-issues/the-un-cyberspace-andinternational-peace-and-security>

32. Putriyanti, Ayu. 2009. "Yurisdiksi di Internet/Cyberspace", *Media Hukum*, Vol. IX, No. 2 April-Juni 2009.
33. Rahman, Azimatun Abdul, Nor Hazlina Hashim, Hasrina Mustafa. 2015. "Muslims in cyberspace: exploring factors influencing online religious engagements in Malaysia", *Media Asia*, Vol.42, No.1 -2, pp.61 -73.
34. Rude, John. C. 1996. "Birth of A Nation in Cyberspace", *The Humanist*, March/April 1996, p.17.
35. Sahay, Amrohini. 1997. "Cybermaterialism and the invention of the cybercultural everyday", *New Literary History*, Summer 1997, pp.543 -567.
36. Scharbrodt, Oliver. 2007. *The Salafiyya and Sufism: Muhammad Abduh and his Risalat al-Waridat (Treatise on Mystical Inspirations)*. UK.
37. Shuriye, Abdi O&Mosud T. Ajala. 2014. "Islam and the Cyber World", *Journal of Educational and Social Research*, Vol.4, No.6, September 2014.
38. Soage, Ana Belen. 2008. "Rashid Rida's Legacy", *The Muslim World*, January 2008, p.1.
39. Spinello, Richard A. 2001. "Code and moral values in cyberspace", *Ethics and Information Technology*, 2001, p.137.
40. Strate, Lance. 1999. "The Varieties of Cyberspace: Problems in Definition and Delimitation", *Western Journal of Communication*, Summer 1999, pp. 382-412.
41. Tesis: Biografi, Pendidikan, Pengalaman, dan Pemikiran Pembaharuan Islam Muhammad Abduh.
42. Tesis: Tafsir Al Manar.

21. Lavie, Limor. The Idea of Civil State in Egypt: Its Evolution and Political Impact Following the 2011 Revolution. Middle East Institute.
22. Michelfelder, Diane P. 2002. "Our moral condition in cyberspace", Ethics and Information Technology, 2000, p.147.
23. Moaddel, Mansoor. 2002. "Discursive Pluralism and Islamic Modernism in Egypt", Arab Studies Quarterly, Winter 2002, p.1.
24. Muqoyyidin, Andik Wahyu. Pembaruan Pendidikan Islam menurut Muhammad Abduh.
25. Jombang, Jawa Timur, Indonesia: Fakultas Agama Islam Universitas Pesantren Tinggi Darul Ulum Jombang.
26. Naaman, Erez. 2017. "Nurture over Nature: Habitus from al-Farabi through Ibn Khaldun to Abduh", Journal of the American Oriental Society.
27. Najjar, Fauzi M. 1996. "The Debate on Islam and Secularism in Egypt", Arab Studies Quarterly, Spring 1996, p.1.
28. Norton, Augustus Richard. 2002. "Activism and Reform in Islam", Current History, November 2002, p.377.
29. Panait, Ion. 2015. "The Hybrid War Concept – Arguments For and Versus", July 2015.
30. Park, Jung-ran. 2006. "Evolution of concept networks and implications for knowledge representation", Journal of Documentation, Vol.63 No.6, 2007.
31. Pulungan, M.A., Prof. Dr. Hj. Suyuthi. Ide Jamaluddin Al-Afghani, Muhammad Abduh, dan Rasyid Ridha tentang Negara dan Pemerintahan dalam Islam. Palembang, Indonesia: IAIN Raden Fatah Palembang.

11. Diop, Ismaila. 2009. Thèse de doctorat: "Islam et modernité chez Muhammad Abduh: Defis de son époque et enjeux contemporains". France: Université Strasbourg.
12. Enayat, Hamid. 2006. Modern Islamic Political Thought. Kuala Lumpur, Malaysia: Islamic Book Trust.
13. Fareed, Muneer. 2001. "Against Itjihad", The Muslim World, p.355.
14. Fitzsimons, Patrick. 2000. "Changing Conceptions of Globalization: Changing Conceptions of Education", Educational Theory, Fall 2000, p.505.
15. Gurak, Laura J&Christine M.Silker. 1997. "Technical Communication Research: From Traditional to Virtual", Technical Communication Quarterly, Fall 1997, p.403.
16. Healey, Jason. 2016. "A Non-State Strategy for Saving Cyberspace", Journal of International Affairs, Winter 2016, p.13.
17. Indonesian Ministry of Defense. White Defense Paper.
18. Ismael, Jacqueline S&Shereen T. Ismael. 2008. "*Social Policy in the Arab World: The Search for Social Justice*", Arab Studies Quarterly, Spring 2008, p. 23.
19. Koerber, Amy. 2001. "*Postmodernism, Resistance, and Cyberspace: Making Rhetorical Spaces for Feminist Mothers on the Web*", Women's Studies in Communication, Fall 2001, p.218.
20. Laffan, Michael. 2004. "*An Indonesian Community in Cairo: Continuity and Change in A Cosmopolitan Islamic Milieu*", Indonesia, p.1.

Reference

- Books and Journals

1. Abbas, Nurlaelah. Muhammad Abduh: Konsep Rasionalisme dalam Islam. Makassar, Indonesia: Fakultas Dakwah dan Komunikasi UIN Alauddin Makassar.
2. Abduh, Muhammad. Islam and Modernism. Kuala Lumpur, Malaysia: Islamic Book Trust.
3. Abduh, Muhammad. The Theology of Unity. Kuala Lumpur, Malaysia: Islamic Book Trust.
4. Adams, Paul C. 1997. "Cyberspace and Virtual Places", *Geographical Review*, April 1997, p.155.
5. Akhavi, Shahrough. 2003. "Sunni Modernist Theories of Social Contract in Contemporary Egypt", *International Journal of Middle East Studies* 35 (2003), pp.23-49.
6. Campanini, Massimo. 2009. "Qur'an Hermeneutics and Political Hegemony: Reformation of Islamic Thought", *The Muslim World*, January 2009, p.124.
7. Capurro, Rafael. 2005. "Privacy: An Intercultural Perspective", *Ethics and Information Technology*, pp.37-47.
8. Caveltly, Myriam Dunn. 2014. "Breaking the Cyber Security Dilemma: Aligning Security Needs and Removing Vulnerabilities", *Sci Eng Ethics*, 2014, pp. 701 -715.
9. Conway, Maura. 2002. "What Is Cyberterrorism?", *Current History*, December 2002, p.436.
10. Deibert, Ronald & Rahal Rohozinski. 2010. "Liberation vs Control: The Future of Cyberspace", *Journal of Democracy*, Vol. 21, No. 4, October 2010.

Conclusion

Promoting Islam in Cyberspace in Indonesia has many challenges, but for recommendation, this paper urges Indonesian government to create National Body of Cyberspace that can control the using of Internet and Social Media, with the boundaries of Pancasila as the firm philosophy for majority moslems in Indonesia.

If it is proven that Cyberspace is used more for mudharat than for benefits, it is urgent for Indonesian Ulama's Council to publish all fatwas, concerning Cyberspace, for example for love match maker application, qurban and zakat online, and online shops, so that majority moslem in Indonesia could sense the meaning of using Cyberspace is just for the Highest Almighty Allah, not for egoisme purpose.

Based on Abduh's modernity thoughts about everything, Abduh was active in many islamic organization as being active with other people is part of being modern, so that if indonesian moslem people still confuse about the validity of what is written or what is offering about Islam in Cyberspace, they should refer to other people more knowleadgeable about Islamic values, because Cyberspace was created by a white west people and Abduh ever said that "I saw West and I see Islam, but they are not moslems, but I saw East and I see moslems, but they are not Islam".

- The mentality of Indonesian young people to share everything about their private lives in the social media, mostly on Facebook and Instagram. This behavior is easy for other country intelligence to know about Indonesian daily life for free, without hard intelligence operation, even the daughter of a former Head of Indonesian Intelligence Body (Badan Intelijen Negara/BIN), at the time her father is still the Head of BIN, was still using her Instagram to share her family activities without being feared that the information of Cyberspace could be misused by other parties, by regarding of her father's position at that time.

Those challenges that faced by Indonesia can be corrected by viewing once more about Abduh's modern Islamic thoughts, especially for Muslim majority in Indonesia. First is that Abduh was always promoting Islam as a good religion that respects human rights, human values, woman, and nature. Second is knowing once more what is Al Quran and Hadith said about modern time, by always remembering Islamic values that is peace and resolve the problems of human being in many historical events. Islamic values is not provocative. Third is about the impact for other people because Abduh's action was always giving good effect for other people. Anything published in Cyberspace has no effect for good for other people, it means it does not have Islamic values within.

- The Indonesian philosophy of state is Pancasila, so that Indonesia is not a secular country, nor religion-based country. The effect of this philosophy is that Indonesia embraces all religions and all beliefs, but there is no clear Law about Cybercrime, which one is blasphemy for religion, which one is just hatespeech.
- There is no Cyber National Body, so that the authorization to observe about other's privacy is only in Intelligence Body, which still focused on popular people, but in fact, ordinary people are also dangerous. Based on National Defense System,¹ the hybrid war means also the threats from within.
- The Republic of Indonesia applies free and active politic and also politic of nonbloc in foreign affairs, so that the using of Cyberspace is sometimes regarded as using free and active politic. This problem happens when 6th Indonesian President Susilo Bambang Yudhoyono is accusing Australian government to observe his personal mobilephone. The action of Australian government, that has never been denied, is above the law according to Indonesian government. Soon, Australian government said that the data is coming from Wikileaks. It means that Cyberspace is also part of modern diplomacy, but we can not guarantee the level of trust.

1. Indonesia applies National Defense System with the reference of White Defense Paper that explains about threats from within and from outsiders.

Moslem people must use Cyberspace as a space for Allah and just for Allah SWT. There is a good example about moslem communities using Internet for spreading Islamic values. A channel whose intention is to be a means of support through useful content for Muslims who believe with Allah through the guidance given through the Qur'an and only the Qur'an (10:37, 17:46), named is "Muslims for Allah" in Youtube. Internet users could subscribe "Muslims For Allah" in Youtube channel by clicking this link <https://www.youtube.com/channel>.

Comparing about that channel, there is also a channel that has purpose for Islamic dakwah, named Peace TV, maintained by Dr. Zakir Naik, but based on some academic researchs, this figure is still a controversial one. In Islam, there is no grey area, there is only heaven and hell, white and black, halal or haram. This paper can not judge Peace TV channel, but we can only aware about islamic programs, whether they are spreading Islamic dakwah which contains peace values, or just making provocations and saying those provocations in the name of Islam. Moslem people must think like Abduh: "In line with modernity, but being aware about the misuse of modernity itself".

Promoting Islam in Cyberspace is not easy for every moslem majority countries. In the context of Indonesia, there are many challenges, such as:

As 4th President Indonesian, the late Mr. Abdurrahman Wahid ever said that, “If somebody insults your religion, but you are not angry, it means that you already a matured man”.

Abduh modern islamic thought is also still relevant with promoting Islam in Cyberspace because Abduh himself is using public space to promote Islamic values. He was founder of newspaper *Al-‘urwat Al-wutsqa’* in Paris, France. Abduh has several purposes to create this newspaper, such as: To do Islamic dakwah, so that moslem people aware of what is going on, to identify problematic issues in Islamic world, to make moslem people united,¹ to spread the principles of Islamic predecessors, to defend idea that holding islamic values is in line of being smart, to share actual political events, and to do diplomacy among nations, as well as to prosper moslem communities.²

In Al Quran 41:53 “We will show them Our Signs on the horizon and in them until it is clear to them that it is the truth” is one of beautiful words in Al Quran that embraces the technology.³ Moslem people must be ready for the using of Cyberspace, like Abduh did in his time of using mass media.

1. Thesis about Abduh, p. 30.

2. Abduh’s idea about Unity of Moslem, had been entitled a book, “Theology of Unity”.

3. https://www.eramuslim.com/peradaban/quran_sunnah/transmisi-gambar.htm#.Wdi3hlzsS00 that has been downloaded on October 7, 2017 at 15:59 Indonesian West Part time.

This Blasphemy Law¹ is not consistent enough for an Indonesian ulama who ever joked about Christian faith,² but he is still free. Coming back about implementing Islamic values in real life is as equal as to defend it in Cyberspace, because what is a sin in real life, it is a sin in Cyberspace.

Based on Surah An-Noor 24:27, 24:28, and Surah Al Hujraat 49:12, Allah guarantees privacy of a Muslim whose privacy must be respected by other Muslims.³ In the basic faith of *ukkuwah islamiyah*, Muslim people also hide other's people's fault, not to be shown in public.

Muhammad Abduh is an Islamic figure that respects other beliefs and other privacy. While he is debating with other Islamic scholars, he tended to be professional, by being rational, not using his emotion or feeling and becoming enemies, because being different with a person in opinion does not mean being an enemy to him/her. This Abduh's action reflects his mind of modernity and also the maturity of his Islamic faith.

1. This Law is criticized by many academicians and has been reviewed by Amnesty International. See <https://www.hrw.org/news/2017/08/07/toxic-impact-indonesias-abusive-blasphemy-law> that has been downloaded on October 7, 2017 at 15:59 Indonesian West Part time. 19.

2. An Indonesian ulama named Mohammad Habib Rizieq Syihab who ever said that "If Allah was giving birth, who ever could be His midwife?" in front of his audience.

3. Dr. Tabrez Ahmad's Blog that has been downloaded on October 7, 2017 at 15:59 Indonesian West Part time.

Figure 7. Estimated Cost of Cyber Crimes in Indonesia
Source: APJII&Norton

While saying that Indonesian “Moslem Cyber Army” is representing Islamic values, we have to concern about the validity of their sharing, is it fake or not, or is it repeated from expired cases, or is it hurting other parties or groups. Islamic values are peace values, so that by quoting to represent Islam, it means to represent peace. If an online account saying represent Islamic values, but maintaining hoax or fake news or hurting other people, it means this online account is not Islamic and Cyberspace must be controlled by the nation of the country where the “false Moslems” are living.

In the context of Indonesia, speaking about Islam is quite sensitive nowadays, because there is Blasphemy Law18 that can be applied to anybody who is regarded to insult Islam, in real life, or in Cyberspace.

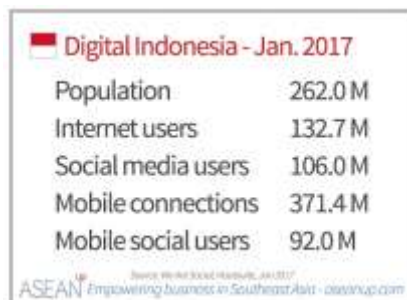

Figure 6. Indonesia Social Media Users per January 2017
Source: ASEAN UP

Based on the Figure 3 and Figure 4, it is clearly shown that Cyberspace in Indonesia is dominated by young milenial generation users and Facebook is still number one favorite social media for indonesians as also shown in Figure 5. Meanwhile in Figure 6, in January 2017 there are more than half of Indonesian population using the Internet. Based on author's preliminary observation in Jakarta and big cities in Indonesia, at least a young people has one smartphone that can connect the user easily to the Cyberspace.

Privacy and human rights can be misused in Cyberspace. Imam Bukhari, PBUH, ever said that "Knowledge first, before acting and speaking", but regarding many hoax or fake news spreading in Indonesia nowadays, author thinks that moslem majority in Indonesia groups must think once more about Islamic values. Based on one academic data, there are at least 47,3 milion people becoming victims of Cybercrimes, as shown:

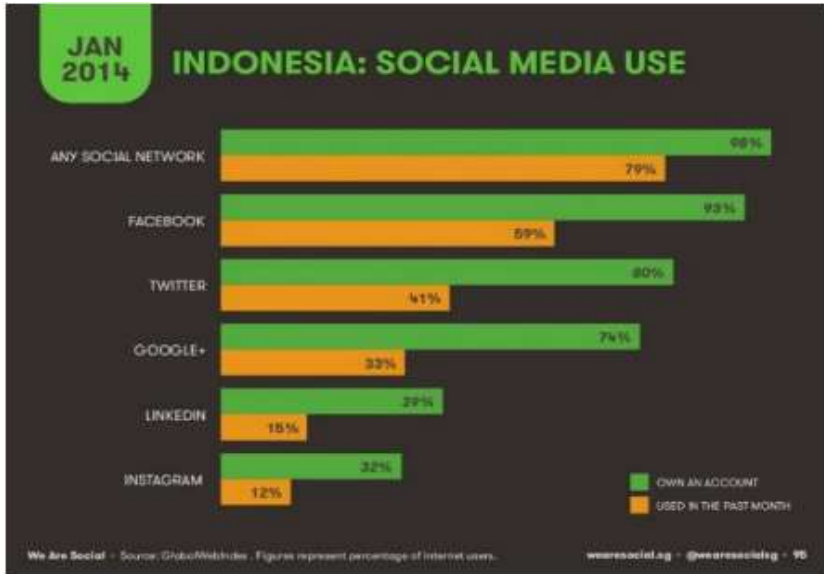

Figure 4. Indonesia: Social Media Use per January 2014
Source: Global Web Index

Social Media Usage Among Mobile Internet Users Ages 16-35 in Indonesia, by Age and Site/App, Jan 2016
 % of respondents in each group

	16-19	20-25	26-29	30-35
Facebook	80.9%	85.1%	89.4%	94.2%
Instagram	73.6%	73.8%	63.8%	55.8%
Twitter	39.1%	41.5%	43.0%	39.6%
Google+	26.6%	20.1%	17.4%	20.8%
Path	26.4%	40.8%	33.8%	30.5%
Snapchat	11.8%	5.9%	3.9%	3.3%
Tumblr	5.5%	4.6%	1.5%	1.3%
Pinterest	4.6%	6.1%	4.4%	6.5%
LinkedIn	2.7%	7.1%	9.7%	9.1%
Periscope	1.8%	0.7%	1.0%	0.0%
Other	11.8%	6.6%	4.8%	5.2%

Note: n=1,033; in the past week; accessed via any channel
 Source: JakPat, "Indonesia Social Media Trend 2016," Jan 20, 2016
 204302 www.eMarketer.com

Figure 5. Indonesian Social Media Usage per January 2016
Source: eMarketer

Yet, the interpretation of “Cybercrime” itself remains unfinished. For example, in case of Indonesian “Moslem Cyber Army” group, they defend themselves to speak of what they believe in the name of democracy and freedom of expression. In Cyberspace, the term of Human Rights is being critically abused.

This issue also happen since the pornography video of Indonesian musician, Ariel Peterpan and his girlfriend Luna Maya, that seemed to have their privacy is being humiliated. After this controversial video, there are many private videos of popular indonesians are being publicly shared, without the permission of the concerned figures. We never know who is cracking this and for what purpose. Perhaps what Adam Smith said about invisible hands is still happening and what Albert Einstein said about time traveller, it definitely means the Cyberspace.

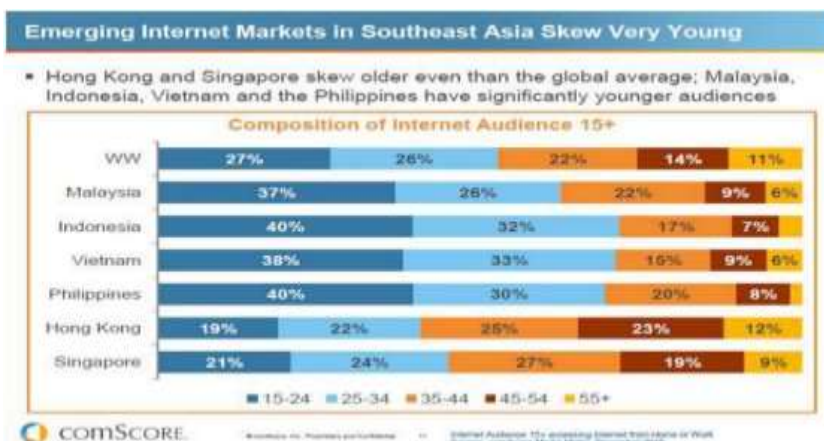

Figure 3. Emerging Internet Markets in Southeast Asia
Source: comScore

Three expert presenters discussed the important details of cybersecurity in the modern world and how Information and Communications Technologies (ICT) are increasingly influential on economic, scientific, social, and political developments. They were: Mr. Karsten Geier, the chair of the Group of Governmental Experts on Developments in the Field of Information and Telecommunications in the Context of International Security; Camino Kavanagh, a senior advisor and consultant on cyber issues; and Daniel Stauffacher, the founder and president of the ICT4Peace Foundation. Kerstin Vignard, who leads UNIDIR's work on cyber issues.¹

UN itself has at least 25 Resolutions about Cyberspace and Cybercrime.²

Concerning on Cyberspace regulation, Indonesia has at least 7 (seven) laws on Cyberspace; such as Law No.11 Year 2008 on Information and Electronic Transaction, Law No.44 Year 2008 on Pornography, Law No.19 Year 2002 on Copyrights. The implementation of those laws and regulations are not easy, just like other countries,³ because in fact, Cyberspace has no limit of space and if there is any crime proven, can be damaged or deleted easily.

1. Quoted from <https://www.un.org/disarmament/update/the-un-cyberspace-and-international-peacesecurity-side-event-october-5th/> that has been downloaded on October 7, 2017 at 15:59 Indonesian West Part time.

2. Look at <https://ccdcoe.org/un.html> that has been downloaded on October 7, 2017 at 15:59 Indonesian West Part time.

3. See the development of Cyberspace regulations at <http://www.cybercrimelaw.net/Cybercrimelaw.html> that has been downloaded on October 7, 2017 at 15:59 Indonesian West Part time.

Analysis

Modernity means in line with the time we are living. Now, we are living in the time when politicians has vlog¹ to speak about their political country's interest, when an ordinary young people could discuss with a Pope, when we can give donation of million dollars in just one second, and when official documents of someone could be shared worldwide. That connection of meeting people from faraway together, called Cyberspace.

According to Strate,² because of its using in academic and non-academic meaning, the term of "Cyberspace" has an impact of being wider; now it is used in 3 (three) levels of understanding. First level is the formal definition as Cyberspace itself, second level is cyberspace connected with the concept of cyberspace time, and the third level is cyberspace connected with other space, for example data space, media space or personal space.

The United Nations Institute for Disarmament Research (UNIDIR) held a side event on cyberspace and international peace and security on October 5, 2016 during 71st Session of the General Assembly First Committee.

1. Vlog is an abbreviation of ' video-blog' by making a self video and spreading of what is actually happening..

2. Lance Strate, "The Varieties of Cyberspace: Problems in Definition and Delimitation", p.382.

Method

This research is a qualitative research with descriptive analytical approach and supported by secondary data focusing on understanding of Promoting Islam in Cyberspace in relation to Muhammad Abduh's modern islamic thoughts and the science of national state defense as a vivid of Indonesian perspective.

This paper is using analytical qualitative method with the combination of data about Abduh's thoughts from books, academic journals, thesis, and online news and the data about majority moslem in Indonesia is gained from social media and online news.

Qualitative research is a method of exploring and understanding the meaning which, by some individuals or groups of people, is considered to be derived from social or humanitarian problems.

This qualitative research process involves important efforts, such as asking questions and procedures, collecting specific data from informants, analyzing data inductively from specific themes to common themes, and interpreting the meaning of the data. The final report for this study has a flexible structure or framework. Anyone involved in this form of research should adopt an inductive perspective, focus on the individual meaning, and translate the complexity of a problem.¹

1. Creswell, 2013, p. 4-5.

Islam and Cyberspace are connected undeliberately because moslem people, moslem scholars, and moslem imams, are using social media to promote Islam. In Indonesia, there are also moslem shops online to buy moslem needs, such as moslem clothes, moslem books, and moslem relics.

Among indonesians, there is also syariah products, for example bank syariah, insurance syariah, syariah school, and syariah housing. This reflects that moslem majority in Indonesia respect Islamic values, by combining Islam and modern needs.

But by viewing some problems connected with the issue Islam and Cyberspace, the behavior of some indonesian moslems like Jonru of promoting Islam in Cyberspace must be corrected by the modern islamic thought of Syeikh Muhammad Abduh. Thus, we could know what is indonesian perspective on Cyberspace and how can indonesian moslems give influence to promote Islam in Cyberspace.

Potency related eCommerce

- Indonesia as a potential market
 - In 2012, eCommerce traffics are mainly originated from Jakarta (41%); at the mid 2013 only (22%)
 - Indonesia is predicted to have around 74m (2014) mid-class and 141m (in 2020)
 - Credit card has a low penetration rate

Figure 2. Potency related e-Commerce: Indonesia as potential market Source: Google

Indonesia Cyberspace Threat

Figure 1. Indonesia Cyberspace Threat Source: Google

Viewing the behavior of Indonesian Muslim in Cyberspace, Abduh could be laugh also. There is a new Islamic movement that named themselves as “Moslem Cyber Army” and this people is regarded themselves as a represent of a good Muslim, because they are using the method of firm and counter-attack for those who against Muslim.

In the case of Jonru,¹ in a formal debate, he can not answer rapidly as he ever behave on the social media and he lacks of valid historical data. Jonru is just a small example of a confusing Indonesian Muslim in Cyberspace. This case must be regarded really seriously and we have to question ourselves; which Cyberspace that really represents modern Muslim?

1. Jonru is an initial name for a popular Indonesian person in Muslim Cyber Army groups, that always giving hatespeech against other religions and regarded as racist, because he against Indonesian Chinese.

There is also some hatespeeches on social media and other related-demonstrations after. People is being unfriend one and other in Facebook, political debate raising in WhatsApp, and indonesian family separated by their own opinions in politic; father debated with his son, or housewife debated with her husband. It seemed that all people could easily become political experts in social media.

If Abduh ever had visited Indonesia, he must be both sad and laugh after. He must be sad, because his modern islamic thought is widely used by majority moslem in Indonesia.

Indonesian moslem are using any modern tools, not just Cyberspace, but the way of thinking as modern moslem, for example they are always aware if they see that Islam is being judged as a terrorist religion by western world, they have a good education to debate any politicians who ever against moslem needs, they raise their voices and donation for moslems in need or in bad healthy condition, and they are active in Islamic organization to defend ukkuwah Islamiyah against injustice, intolerance, and poverty for moslems people around the world, in Rohingya, in Palestine, in Somalia, etc.

But, on the other side, some of indonesian moslems using modern tools a potency to start conflict. They give hatespeech again other religions and there is some official data said that Indonesia is in the crisis of cybercrime, because ISIS and other terrorist organizations are also using and recruiting their potential terrorists with Cyberspace.

Though, he said that a good nation must be an islamic state.¹ But islamic state in the concept of Abduh here is really different with islamic state in the concept of ISIS.

Islamic state in the concept of Abduh means that Islam can not be separated with political life but the interpreting of being a moslem, must use the rationality, not just islamic doctrines and moslem must be modern (*kekinian* in indonesian word). Of course these mind was criticized by other moslem scholars at that time and Abduh himself is close with Salafi fundamentalist thinkers,² but he chose to be different and this action makes him popular.

Indonesian people is famous as the kind people, with the great rank of deliberative democracy among multi-religions and multicultural societies, but based on Book of Conflict Mapping published by Peace and Conflict Resolution, Indonesia Defense University, it is stated that intangible and new trends of conflict in Indonesia is still happening in 2013.³

Since the asymmetrical conflict in 212 movement,⁴ Indonesia is now facing the intangible conflicts between 3 (three) major powers; that are soldiers, Islamic organizations, and chinese businessmen.

1. Here, Abduh is understand enough that country does not equal with the state.

2. Read Abduh: "Islam and Modernism".

3. Indonesia Conflict Mapping Book, Indonesia Defense University, 2013.

4. 212 movement is a huge demonstration to protest Jakarta Governor, Basuki Tjahaja Purnama, that ever said about Al Maidah 51 in Al Quran. Some of islamic organizations said that he has no right to criticize Quran, because he is not a moslem.

For example, an Indonesian Muslim could say that he/she hates Jews people, but she/ he said that quote on Facebook, that is made by a Jewish descendant. This kind of hypocrisy does happen undeliberately.

Abdullah of course does never say anything about Cyberspace, because he was living in 19th century before the year of 1998,¹ but why this paper is using Abdullah's modern Islamic thought for Cyberspace? First is about his critical point about Islam and Modernity that is quoted by Islamic scholar, Hamid Enayat.²

Abdullah is regarded as one of important architects of modern Islamic political thought. Second is the close feeling between Abdullah modern Islamic thought and Indonesian Muslim society. Third is about Abdullah's ideas itself that are modern and compatible with modern times.

Not just in Islamic world, Abdullah is also popular among modern thinker in western philosophy because his work is influenced by western scholars.³

Besides, he was also the founder of modern Islamic newspaper *Al-'urwat Al wutsqa'* in Paris, France, that was always criticizing of Islamic fundamentalists. However, Abdullah never say that he rejected fundamentalism thinking, nor he support to construct an Islamic country.

1. The term of Cyberspace is officialy used when in 1998, World Wide Web is founded.

2. Hamid Enayat is a Iranian Muslim scholar and the author of the book "Modern Islamic Political Thought". In that book, he quoted many of Abdullah's sayings about how Muslim should behave in modern time.

3. Based on a thesis "Modernism within Islam by Abdullah".

This paper is not aimed to explore about Muhammadiyah modern activities according to Abduh, but this paper will discuss the muslim majority in Indonesia itself that is actively behaved as a modern people, even though in line with the obligations as being a muslim.

They are already combining Islamic faith with Cyberspace, for example they are using Cyberspace in their daily life, for formal education, or for social media within friends. They had downloaded Al Quran and Hadith application in Google Store, reciting Quran in Youtube and also learning Arabic online in pesantren.¹

The former of Indonesian Minister of Religion, Mr. Prof. Munawir Syadzali ever said that “Indonesia is not a secular country, nor religion-based country”.

This part is really urgent and critical to be discussed, especially for milenial generations of majority muslims in Indonesia, that are undeniably and unforcedly to use Cyberspace tools. Not being a secular, nor being a fundamentalist, means to be in the middle of those two ideas and authors think the bias could be happen.

1. Pesantren is Islamic boarding school. The late 4th Indonesian President Mr. Abdurrahman Wahid, as well as the leader of Nahdlatul Ulama, biggest Islamic organization in Indonesia, quoted that Pesantren is a sub-cultural portion in Indonesian society, because Indonesian muslim people only learning about Yellow Book of 4 (four) Islamic Great Imams in pesantrens and the pesantren alumni, called santri, had influenced Indonesian culture and social life.

Besides, this paper will relate those thoughts of Abduh with the condition of Indonesian moslems nowadays, based on current statistics and surveys, to value how much is Indonesian moslems think about the modern islamic political issues in the digital or Internet time. This paper is hoped to spread ideas that Islam is a good religion that can maintain local wisdom, eventhough at the same time, moslem people have to do jihad to defend their tauhid. Besides, this paper is also hoped to be a new perspective to the concept of local wisdom in the mind of western philosophy based on UN SDGs Agenda to preserve local wisdom, so that in the UN General Assembly, the honorable delegations could think about Islamic values within their policies about local wisdom in the digital or Internet time.

Key Words: Modern Islamic Thoughts, Promoting Islam, Cyberspace, Muhammad Abduh, Indonesian Perspective

Introduction

Abduh and majority moslems in Indonesia are connected with the same morality and values in Islam. While Abduh is popular of his controversial and modernity fatwa for Islamic world, majority moslems in Indonesia are still trapped in the middle of choice of secularity and fundamentalism.

Nonetheless, Abduh is part of Indonesian way of thinking of being a moslem because Abduh is influencing one of biggest islamic community in Indonesia, named Muhammadiyah, that is reffered of its name from Abduh's first name.

Promoting Islam in Cyberspace Based on Modern Islamic Thoughts of Syeikh Muhammad Abduh (Indonesian Perspective)

Authors: Jeanne Francoise (Indonesia)¹, Wayan Midhio (Indonesia)²,
Triyoga Budi Prasetyo (Indonesia)³

Receive: 13/05/2017

Accept: 05/08/2017

Abstract

This paper, that will be presented in the First International Conference of Capacity and Impact of Cyberspace in Promoting Religious Education, October 19-20, 2017 in Al-Mustafa Open University, Iran, has an hypothesis that Islam is the great religion that could give the solid foundation for human being among modernism ideas and to describe the local wisdom that is always giving a good benefit to the moslem life and their surroundings in the digital or Internet time. This view had been analyzed on the ideas of Syeikh Muhammad Abduh, a great muslim scholar, revolutionary fatwa maker and also a great ulama in Egypt. To analyze his ideas and local wisdom, this paper use qualitative method with the combination of sources from academic journals, books and news about how moslem people nowadays can absorb the highlight ideas of Islam and local wisdom based on Abduh's thoughts. On the analysis part, this paper will write the short biography and the ideas of Abduh, especially his concept of "one ummah", the definition of local wisdom based on Al-Quran and Hadist and the concept of modernism related to current islamic fatwa concerning local wisdom.

1. Lecturer of Indonesia Defense University (IDU), Jakarta, Indonesia, jeannefrancoise@live.com

2. Indonesia Defense University (IDU), Jakarta, Indonesia, wayan.midhio@idu.ac.id

3. Indonesia Defense University (IDU), Jakarta, Indonesia, tri_yoga_budi@yahoo.co.id

16. William Melody et al., "Information and Communication Technology: Social Sciences Research and Training"; **A Report by the ESRC Programme on Information and Communication Technologies**, 1986.
17. Roger Silverstone et al., "Listening to a long conversation: an ethnographic approach to the study of information and communication technologies in the home", **Cultural Studies**, 5(2), pages 204–227, 1991.

10. Lemke, C. and Coughlin, E.C., Technology in American Schools: Seven dimensions for gauging progress, **Milken Exchange Commission on Educational Technology**, 1998, [Online]. <http://www.mff.org/pubs/ME158.pdf> [Accessed October 1, 2004].
11. Leonard Chidi Ilechukwu & Rose Nkechi Uchem, Application and Role of ICT in Religious Education, **Research on Humanities and Social Sciences**, Vol.4, No.4, 2014.
12. Maimun Aqsha Lubis, Mohamed Amin Embi, Melor Md. Yunus, Ismail Suardi Wekke, The Application of Multicultural Education and Applying ICT on Pesantren in South Sulawesi, Indonesia, **WSEAS Transactions on Information Science and Applications**, Vol. 6(8) 1401-1411, 2009.
13. "Measuring the Information Society" (<http://www.itu.int/net/pressoffice/backgrounders/general/pdf/5.pdf>) (PDF). International Telecommunication Union, 2011, Retrieved 25 July 2013.
14. "Survey: 1 In 6 Internet Users Own A Smartwatch Or Fitness Tacker" (<http://arc.applause.com/2015/01/12/survey-1-6-people-smartwatch-fitness-tracker/>), *ARC*. Retrieved 1 September 2015.
15. The Independent ICT in Schools Commission, **Information and Communication Technology in UK Schools: An Independent Inquiry** (<https://web.archive.org/web/20070104225121/http://rubble.ultralab.anglia.ac.uk/stevenso/nICT.pdf>), 1997; Impact noted in Jim Kelly, "What the Web is Doing for Schools" (<http://specials.ft.com/lifeonthenet/FT3NXTH03DC.html>), Financial Times, 2000.

3. Cutan, L., 2002, **Oversold and Underused: Computer in the Classroom**, Cambridge MA: Harvard University Press.
4. Davis, N.E. and Tearle, P. (Eds.), 1999, **A Core Curriculum for Telematics in Teacher Training**, Tele-teaching, 98 Conference, Vienna [Online]. <http://www.ex.ac.uk/telematics/T3/corecurr/tteach98.htm> [Accessed November 23, 2003].
5. Harrison, G. B., 2000, **Managing Technological Change: Strategies for University and College Leaders**, San Francisco: Jossey Bass.
6. "ICT—What is it?" (http://www.tutor2u.net/business/ict/intro_what_is_ict.htm.) www.tutor2u.net. Retrieved 01 September, 2015.
7. "ITU releases annual global ICT data and ICT Development Index country rankings" ("http://www.itu.int/net/pressoffice/press_releases/2014/68.aspx#.VeUVoKBViko). www.itu.int. Retrieved 1 September 2015.
8. "ITU releases annual global ICT data and ICT Development Index country rankings - librarylearningspace.com" ("http://librarylearningspace.com/itu-releases-annual-global-ict-data-ict-development-index-country-rankings"), Retrieved 1 September 2015.
9. Kozma, R., Will media influence learning: Reframing the debate, **Educational Technology Research and Development**, 42(2), 7-19, 1994; Dede, C., Emerging technologies and distributed learning, **American Journal of Distance Education**, 10(2), 4-36, 1996.

The question, “what is the role of ICT in religious education?” is a rhetoric question because the relevance of ICT in religious education is evident. We should not be talking of applying ICT in religious education but the enhancement of ICT application in religious education.

The indexing and measuring organisations like ICT Development Index (IDI) and International Telecommunication Union (ITU) reports evidently, increasing use of ICT in modern world. Religious education-not exception in global use of ICTs, had enhanced learning process but succeed to replace traditional ways of imparting religious education, to a very great extent.

ICTs-the most advantageous tool in education systems of both (Secular as well as Religious) has its negative impacts too that can't be undermined But are less than benefits. Hence, it is more appropriate to use ICTs in promotion of Religious Education and take some necessary efforts that will bear better consequences particularly in promotion of religious education.

References

1. Chidi Ilechukwu, Leonard & Nkechi Uchem, Rose; Application and Role of ICT in Religious Education, **Journal of Research on Humanities and Social Sciences**, Vol.4, No.4, 2014.
2. Clark, R. E., Reconsidering research on learning from media, **Review of Educational Research**, 53, 445-449, 1983.

3. Teachers Training programmes should be held to make them aware regarding the proper operationalization of ICT materials in religious institutions.
4. Government should include in the budgets funds that will boost the procurement of ICT materials in the education sector in general and religious education is not precluded.
5. Institutional authorities, people in the ministry should not siphon funds that are meant for the procurement of these ICT materials.
6. An effort must be taken to exposit the scriptural endorsement of using modern technological tools to create curiosity and remove disinterestedness among the students to the use of ICT materials for a result oriented end.
7. ICT institutions should necessarily take religious matters very seriously and must have a check on the authenticity of subject matter available.

Conclusion

Information and communication technology is a powerful tool for the development of quality teaching and learning; it is a catalyst for radical change in existing school practices and a veritable vehicle for preparing the students for the future. It has a dynamic role to play in the dissemination of religious education globally without any hurdle.

Definitely every activity of man has a polar concept but what we should consider as rational beings we are, is which one suppresses the other (i.e the advantages and disadvantages).

To a greater extent considering the productivity of ICT in religious education, the advantages suppress the disadvantages so much.

We can always work against the disadvantages drawn from the use of ICT materials but we cannot avoid or prevent the advantages coming forth. They speak for themselves anytime anywhere. So we should not and never think about not applying ICT in religious education because nothing can stand in for their purposeful good results.

Future Suggestive Measures

It is therefore evident that Information and Communication Technology (ITC) contributes to universal access to education, equity in education, the delivery of quality learning and teaching, teachers' professional development and more efficient education management, governance and administration, in order to make better use of ICT in promotion of religious education, the following points must be taken into practice:

1. Internet and computer literacy should be made compulsory in the religious institutions to keep the students and teachers in the right and proper pedestrian.
2. ICT training must be inculcated in the curriculum at all levels as a general study that will be compulsory throughout the period of study.

3. Create Laziness

ICT has made information readymade, stored and accessible faraway from the shackles of time, energy and memory. All is available in just clicking on internet via Computer. Hence no need of memorizing and struggling to find necessary subject matter in books that in turn leads to laziness.

4. Lack of Proper Training

undoubtedly, ICT is more beneficial in promotion of religious education if used in a proper way. Most teachers and students find it very difficult to make use of some ICT materials like computer, internet etc.

They lack the technical know-how of the adequate use of the computer and of internet. Many people also have phobia for technologies that they may often be referred as timid. Some, of their religiosity, considered modern technologies as prohibited.

5. Leads to cyber-crimes

while surfing on internet, some anti-religious advertisements appear on the computer screen that leads its users towards watching hedonistic/immoral clips. Besides this, immature users unconsciously serf unethical and restricted area that leads them sometimes to cyber-crimes.

However, the advantages and disadvantages of ICTs are in a polarity and this may bring to note whether to continue or not the usage of ICT in religious education.

1. Absence of Teacher

ICT has, no-doubt eliminated the limitations caused by place and time as well as the hierarchical authority of teacher in information transfer in the process of religious education. Teachers and books are no longer the sources of information as getting information got electronic.

Therefore, the essential component of education-Teacher lost value in teaching-learning process, which is not less harmful. Books also lost value as the whole process of instruction goes through digitized method with the help of ICTs. But both books and teachers are necessarily the essential components of education that in any way cannot be undermined.

Taking the necessary presence of these components into consideration, perhaps some argue that ICTs are merely a delivery mechanism for teaching and learning, while it is the foundational pedagogy that matters (Clark; 1983). ICTs by their very nature are tools that encourage and support independent learning.

2. Virtual Presence

Another drawback of ICT is that it lacks actual presence of taught in the classroom while learning. Since in the virtual education there is no complete bodily presence and sensational experience, the development of such aspects like internal motivation, belief, internal experience, internal commitment and action faces some shortcomings. People learning through ICTs could not succeed to get such training as they must get from religious education.

This is simply because storing those records or information in print is vulnerable and prone to loss. The CD Rom, Tape/Video recorders, etc are known for storing information and students' data in religious education. It helps us to protect our records safely through email etc.

4. Less Expensive

Besides, easy access and interesting, virtual education (Education through ICT) is better and less expensive in terms of money and time than the traditional way of learning. It goes online through internet that does not require high investments and it is an advantage to students with fewer privileges who are unable to attend well known campuses. The cost involved in this kind of education via internet is less than the face-to-face method of instruction.

5. Environmental conservation

Besides other advantages, virtual education is a great boon to the environment conservation. It had reduced the constant usage of paper i-e brought from trees. The amount of paper we need while attending a classroom lecture is huge and most of the paper used always end up in the dustbin. While virtual education helps to save the environment and keep data safe in ICTs store materials.

Disadvantages

Besides many advantages, there are certain disadvantages of ICT in education particularly in Religious Education (R.E.). Among these, following are some of them:

1. Learning Achievements

ICT is an important tool to enhance learning process and understand abstract concepts more easily as it brings to life using images, sounds, movement, animations and simulations. Besides learning, the teachers can attract the students' interest in learning process and they more understand if they learn by using something that will attract their interest (Maimun et al, 2009).

Therefore, by implementing ICT technologies in religious instruction process, it can improve the students' interest and also creativity thinking. There are those who contend that computers and other ICTs have properties or affordances that directly change the nature of teaching and learning (Kozma, 1994; Dede, 1996).

2. Easy Accessible

indeed, learning through ICT is easy, comfortable and accessible to everyone in everywhere without limitations. It is obviously different from the traditional procedure of gaining information by sitting in the classroom—not now possible for everyone. It comes closer to religious education; one can easily access to information about religious matters through the intercession of ICT that is otherwise difficult to access.

3. Information Store

it is more suitable to store up different kinds of information in some of the ICT materials in order to get rid of losing students' records, lecturers of expert scholars delivered time being on religious education.

Teachers are no more the only sources of information and knowledge. People can now teach themselves through the use of ICTs. In concrete terms, ICT can enhance teaching and learning through its dynamic, interactive and engaging content; and it can provide real opportunities for individualized instruction.

Infact, information and communication technology (ICT) has the potential to accelerate, enrich and deepen skills; motivate and engage students in learning; helps to relate school experiences to work practices; helps to create economic viability for tomorrow's workers; contributes to radical changes in school; strengthens teaching and provides opportunities for connection between the school and the world (Davis and Tearle, 1999; Lamke and Coughlin, 1998).

Advantages

In the span of just a decade, ICT has established remarkable velocity. The advantages of ICT are great in number but mentioned below are just few of them. It equally benefits everyone to get acquaintance with religious education as per his/her needs and requirements, goes beyond limits of teacher and classroom.

It acquaints one with the information that is otherwise inaccessible and consumer of time and money. The proper usage of ICT is essentially an important tool in promoting religious education to the world.

It describes, compares, interprets and explains religion, emphasizing systematic, historically based and cross-cultural perspectives (Chidi et al, 2014).

With the scholarly and historical analyses of the Bible during 19th century, however, the concept of religious education got emerged. First it was known as “Comparative Religion” or the “Science of Religion” but now came to be known as “History of Religion”.

Role of ICT in Promotion of Religious Education (RE)

Undoubtedly, Information and communication technology (ICT) is an indispensable part of the modern world. “If one is not informed, the person will be deformed”—general aphorism recognizes immense significance of ICT today, because man cannot (necessarily) do without information which is got through communication and enhanced with the scientific technologies available. The field of education (Including Religious Education) has not been unaffected by the penetrating influence of information and communication technology (ICT).

Through the use of ICTs, the whole experiences of teaching and learning have been given a fresh and appreciable dimension.

Education now knows no limitations. Undoubtedly, ICT has impacted on the quality and quantity of teaching, learning and research in traditional and distance education institutions. Teaching and learning tools are now easier and readily available to both teachers and students all over the globe.

In 2014 International Telecommunication Union (ITU) released the latest rankings of the IDI, with Denmark attaining the top spot, followed by South Korea. The top 40 countries in the rankings include most high-income countries where quality of life is higher than average, which includes countries from Europe and other regions such as “Australia, Bahrain, Canada, Japan, Macao (China), New Zealand, Singapore and the United States; almost all countries surveyed improved their IDI ranking this year. (ITU)”

In modern society ICT is ever-present, with over three billion people having access to the Internet (ITU). With approximately 8 out of 10 Internet users owning a smartphone, information and data are increasing by leaps and bounds (Survey, 2015).

This rapid growth, especially in developing countries, has led ICT to become a keystone of everyday life, in which life without some facet of technology renders most of clerical, work and routine tasks dysfunctional. The most recent authoritative data, released in 2014, shows “that Internet use continues to grow steadily, at 6.6% globally in 2014 (3.3% in developed countries, 8.7% in the developing world); the number of Internet users in developing countries has doubled in five years (2009-2014), with two thirds of all people online now living in the developing world (ITU)”.

Concept of Religious Education (RE)

Religious education (RE) is the academic field of multi-disciplinary, secular study of religious beliefs, behaviours and institutions.

Besides this, ICT—the extension of IT, is defined as a “diverse set of technological tools and resources used to communicate and to create, disseminate, store and manage information (Cutan, 2002).

These technologies include computers, the internet, broadcasting technologies (radio and television) and telephones. However, the phrase information and communication technology has been used by academic researchers since the 1980s (William, 1986; Roger et al., 1991).

The abbreviation ICT became popular after it was used in a report to the UK government by Dennis Stevenson in 1997 (The Independent ICT in Schools Commission, 1997) and in the revised National Curriculum for England, Wales and Northern Ireland in 2000. The concepts, methods and applications involved in ICT are constantly evolving on an almost daily basis (ICT, 2015), hence lacks universal definition.

Incredible Use of ICT

The incredible use of ICT being indexed and measured by organisations, provide reports that exhibits constant growing usage of it in both developed and developing countries.

The ICT Development Index (IDI) ranks and compares the level of ICT use and access across the various countries around the world (Measuring the information Society, 2011).

From there, the significance, nature and scope of ICT in religious education system, its advantages, flaws and prospects, turn academicians, IT experts and religious leaders to debate for enumerating the role of ICT in promotion of religious education.

Infact, in the contemporary global world, ICT is considered as an emerging tool for the dissemination of religious education without meeting anyone and travelling to anywhere. The present study focuses on the concept of ICT and its role, advantages and disadvantages in the promotion of religious education.

Concept of ICT

The term ICT might still be strange to some, confusing to many and also misunderstood by great number of people. However ICT is taken to be the highest breakthrough in educational technology since the invention of the blackboard.

It is an acronym for Information Communication Technology. According to Prof G. B. Harrison, technology is the process of using scientific materials and human resources in order to meet human need or purpose. Information on its own side is that which can be communicated and understood.

Therefore information Technology (IT) which is the same with Information Communication Technology can be defined as the use of Information in order to meet human need or purpose with reference to the use of contemporary devices such as the internet, etc (Harrison, 2000).

Introduction

Truly speaking, modern world assumes shape of a global village more due to the advancement of Information and Communication Technology (ICT). It aptly affected more or less every developed and under-developed nation of the world.

Contemporary world echoes voices of digitization. Use of ICT is increasing day by day everywhere on the planet. Super-markets—through ICTs, made easy access to buy any product online at their residual place. ICT has a significant role to play in disseminating education. People interact, share ideas, discuss things, Store and retrieve data, all became possible with due intervention of ICT in education system.

In practice, ICT shaped enormous virtual universities¹ that are operative in the world, provides diploma and degree courses through e-learning or distance learning mode. Educational materials are now in our doorsteps and even cheaper unlike when libraries are found in government agencies, its accessibility restricted (Leonard Chidi & Rose; 2014).

One can access the world libraries from his local point through ICTs. In this virtual world, many traditional religious organisations and academic institutions, however, come forward and began to introduce religious education through ICT.

1. Virtual Education refers to instruction in a learning environment where teacher and student are separated by time or space, or both and the teacher provides course content through management applications, multimedia resources, the internet, videoconferencing, etc.

Role of Information and Communication Technologies (ICT) in Promotion of Religious Education (RE)

Author: Sartaj Ahmad Sofi (India)¹

Receive: 22/06/2017

Accept: 01/09/2017

Abstract

The 21st century, no doubt, witnessed a rapid transformation generally and particularly in Information and Communication Technology (ICT). This has resulted in the emancipation of globalization in the entire world. The primitive ways of disseminating Information and Communication attitudes have been enhanced to a greater extent. Acquiring information has gone electronic whereby one can reach every part of the world to source information from his local point. Teachers and books are no longer the only sources of information. Educational accessibility is now vast the most students are seemingly more informed than their teachers. Currently, education or learnedness has no boundary and as such no apex, all for in the impact of ICT. The present study is meant to deal with the concept of information and communication Technologies (ITC) and sought to examine the important role of it in promotion of religious education. It will also analyze the advantages and disadvantages of ICT and provide some suggestive measures to make better use of ICT for the promotion of Religious Education (RE).

Key Words: Information and Communication Technology, Religious Education, Global Village

1. PhD Student of Shah-i-Hamadan Institute of Islamic Studies, University of Kashmir, Srinagar, India, sartaja01@gmail.com

A word from Managing Editor

Research is the artery of life in the realm of insight and science. Its dynamism leads to generation and expansion of knowledge borders and discarding this area, makes knowledge resting and lifeless; and the first achievement of this resting is ignorance. In these very days, we are witnessing the modern ignorance, which roots in absence of sound and lucid research in different areas.

Today research is considered to be a gate for expanding the borders of knowledge and plays an eminent role in human activities. Exploring Humanities and Islamic areas can enable people to understand the human issues and difficulties to offer solutions for them.

The growing development in different areas of knowledge demands discussions in more scientific areas. Explaining a huge range of Islamic Science areas in global scope is a necessity today.

“**Pure Life**” student journal, with the aim of creating a situation for presenting articles of Al-Mustafa Open University students, is trying to improve the level of student researches in Islamic Science and also grounding an area for expanding the relationships among researchers in humanities and islamic science areas.

“**Pure Life**” is published, every season, in a form of a multilingual, electronic and promotive student journal. This very volume, trying to discuss “**First International Conference of Capacity and Impact of Cyberspace in Promoting Religious Education**” (6), represents the ten best articles in Three language: Farsi, Arabic and English.

Thanks to Al-Mustafa Journals Commission and Ministry of Culture and Islamic Guidance in Islamic Republic of Iran, “**Pure Life**” journal, as the first scientific journal in Al-Mustafa Open University is ready to publish the students’ journal.

A Word from Chief Editor

“PURE LIFE” will be a window towards man’s eternal life. Al Mustafa Virtual University considers its mission to introduce the divine teachings to ground dwelled man, so that he could be able to establish a fresh living by using the knowledge bestowed upon him by Almighty God in such a manner **that it** brings him worldly peace and eternal prosperity.

“PURE LIFE” is an opportunity for the students and graduates of the university to spread out their scientific and cognitive knowledge on the vast arena of cyberspace and also, with the use of scholarly dialect, reflect religious cognition into various aspects of human life. Hope that through efforts of knowledge seekers, this window may become more magnificent.

Guide for Article Writers

- 1- Articles must include following sections:
title, abstract and keywords, prelude or introduction of the subject, main body of the article, conclusion, references
- 2- Only those articles will be considered which had not been published before and their corresponding authors have not been obliged to publish them elsewhere.
- 3- Responsibility of scientific and legal authenticity of the articles will rest upon the corresponding author.
- 4- The right to accept or reject an article is reserved for the journal. However, the secretariat of the journal is bound to report the final situation of sent articles to their corresponding authors within one month (30 days).
- 5- Final approval for an article to be published in the journal will be made by the editorial board after the recommendation of referees.
- 6- Size of an article must be eight pages at least and 25 pages at most where each page contains 250 words.
- 7- Quotation and adaptation from articles of the journal, with reference to the source, are allowed.
- 8- Persian, English and Arabic abstracts of an article should be 300 words at most.
- 9- To type a Persian article, "B Mitra" font with the size of 14pt should be used.
 - ✓ To type an article in Arabic, "Arabic Typesetting" font with the size of 14pt and in English, "Times New Roman" font with the size of 14pt should be used.
- 10- References should be arranged alphabetically and should be listed as under:
 - ✓ In Case of Book: Surname, Name, (Year of Publication), Title of Book (with "Bold" font style), Name of Translator or Editor (if applicable), Volume, Edition, Place of Publication: Name of Publisher.
 - ✓ In Case of Article: Surname, Name, Title of Article, Translator (if applicable), Name of Publication (with "Bold" font style), Periodicity, Edition, Total Number of Article Pages: (Year of Publication).
- 11- Endorsement of references related to sources in the text should be made in form of (Name of Author, Year of Publication: Page Number) e.g., (Tabatabai, 1376: 89).
- 12- Explanation references of each page, like Latin form of alphabets, Description of terms, etc, should be given in footnote of the same page.
- 13- Author or Authors of an article must endorse their name, surname, academic level, address, cell number and their email along with their articles sent to the University's Secretariat of Research and Production on: (research@almustafaou.com).
 - ✓ As the journal is multilingual, venerable scholars can submit their articles in four languages: Persian, Arabic, English and Urdu.
- 14- After the article is published, the secretariat of journal is bound to email the electronic edition of the journal to the given email address of the author(s).

On the basis of the act approved in the Twenty second meeting of Al-Mustafa publications Council (on 10/03/2014) and 74327 E-Rasaneh's, in Ministry of Culture and Islamic Guidance, this special edition has been designated as at the level of academic- specialized journals with student pivoted approach.

This journal is in the electronic form which after being published will be uploaded to the following addresses:

(and can be downloaded completely)

<http://journals.miu.ac.ir/>

<http://www.magiran.com/maginfo.asp?mgID=4950>

https://www.civilica.com/Journal-JR_PLIFE=%D9%81%D8%B5%D9%84%D9%86%D8%A7%D9%85%D9%87-%D8%AD%DB%8C%D8%A7%D8%AA-%D8%B7%DB%8C%D8%A8%D9%87.html

Academic – Specialized Journal (Multilingual)

PURE LIFE

Special Issue: First International Conference “Capacity and Impact of Cyberspace in Promoting Religious Education” (6)

Vol.5, No.15, December 2018 (Rabi' al-Thani 1440/ Azar 1397)

Concessionaire: (Al-Mustafa International University)
Al-Mustafa Open University, Secretariat of Research and Production

Chief Editor: Mohsen Qanbari (PhD)

Managing Editor: Abedin Siahat Isfandiari (PhD)

Academic Secretary: Tofiq Asadov (PhD)

Executive Manager: Mohamad Javad Najaflo (Hojjatul Islam)

Editorial Board:

Mohsen Qanbari	Deputy Communications and International, Al-Mustafa International University (Iran)
Abedin Siahat Isfandiari	Research and Production Secretary, Al-Mustafa Open University (Iran)
Tofiq Asadov	Professor at Al-Mustafa Open University (Azerbaijan)
Ghulam Jabir Muhammadi	Professor at Imam Khomeini Specialized University (Pakistan)
Syed Mohammad Ali Aon Naqavi	Professor at Al-Mustafa Open University (India)
Yahya Abdul Hasan Dookhi	Professor at Ahlbyt University (Iraq)
Kadri Yildiz	Professor at Al-Mustafa Open University (Turkey)

Publisher: Al-Mustafa Open University

Address: Qom, Southern Sahili Road, Before Musallah, Between Lanes 4&6

Post Box: 3713913554

Telephone and Fax: 32613875 - 32114175

Number of Pages: 322

Circulation: Electronic Printing

Web: <http://p-l.journals.miu.ac.ir/>

Email: research@mou.ir

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

*In the name of God, Most
Gracious, Most Merciful*